

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Αρχαιολογία πεδίου και υλικός πολιτισμός»

«Δοξασίες, ναυτικές δεισιδαιμονίες και τελετουργικές πρακτικές στα πλοία της αρχαίας Μεσογείου»

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Αμαλία-Μαρία Καραβίδα

Επιβλέποντες καθηγητές:

Κουτσουφλάκης Γιώργος

Μαζαράκης – Αινιάν Αλέξανδρος

Λώλος Γιάννης

ΒΟΛΟΣ 2024

Ευχαριστίες

Στον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Γιώργο Κουτσοφλάκη τόσο για τις πολύτιμες συμβουλές και την καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, όσο και για την πρόκληση του ενδιαφέροντός μου στο πεδίο της Ενάλιας Αρχαιολογίας και της μελέτης των δοξασιών των αρχαίων ναυτικών της Μεσογείου, στα πλαίσια του μαθήματός του στο ΠΜΣ «Αρχαιολογία πεδίου και υλικός πολιτισμός». Στους λοιπούς διδάσκοντες του ΠΜΣ και ιδιαίτερα στον κ. Αλέξανδρο Μαζαράκη - Αινιάν για την καθοδήγηση και τις γνώσεις που μου μετέδωσε καθ' όλη την διάρκεια του ΠΜΣ και κατά την διάρκεια της ανασκαφής του στην Κύθνο.

Ακόμη, ευχαριστώ τους κοντινούς μου ανθρώπους για την στήριξη και την κατανόηση που πάντα μου δείχνουν και τον φίλο μου τον Γιώργο για την ιδέα αυτού του μεταπτυχιακού που γεννήθηκε στην Σκάλα.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4-5
Κεφάλαιο 1: Το πλοίο ως «θρησκευτικό τοπίο»	6-12
Κεφάλαιο 2: Δοξασίες και πρακτικές στα πλοία της αρχαιότητας μέσω της μελέτης των γραπτών και εικονογραφικών πηγών.	13-17
Κεφάλαιο 3: Τελετουργικές πρακτικές και αντικείμενα	18-35
➤ Τελετουργικές πρακτικές και αντικείμενα στην ξηρά	18-19
i. Θυσίες και σπονδές	18
ii. Εξαγνισμός	18-19
iii. Καύση θυμιάματος και άλλων αρωματικών ουσιών	19
iv. Προσφορές και προσευχές	19
➤ Τελετουργικές πρακτικές και αντικείμενα εντός των πλοίων	20-35
i. Λουτήρια και αντικείμενα διεξαγωγής σπονδών	20-25
ii. Βωμοί	25-26
iii. Θυμιατήρια και candelabra	26-27
iv. Αγαλματίδια	27-34
v. Αγγεία πόσης ως προσφορές	34-35
vi. Μουσικά όργανα από το ναυάγιο του Uluburun	35
Κεφάλαιο 4: Αποτρεπτικά σύμβολα και σύμβολα προστασίας και τύχης	36-47
i. Οφθαλμοί	36-40
ii. Φαλλοί και γοργόνεια	40-42
iii. Κέρατα ζώων	42-44
iv. Νομίσματα	44-45
v. Η αποτρεπτική διακόσμηση ενός ελληνιστικού εμβόλου από την Atlit	45
vi. Αποτρεπτικά σύμβολα επάνω σε άγκυρες	45-47
vii. Διακοσμήσεις και επιγραφές σε στύπους αγκυρών	47-48
Κεφάλαιο 5: Άλλα αντικείμενα που σχετίζονται με λατρευτικές πεποιθήσεις και έχουν εντοπιστεί στον βυθό.	49-51
i. Σκαραβαίοι	49-50
ii. Ο κατάδεσμος από το ναυάγιο της Κυρήνειας	50
iii. Ομοιώματα πλοίων που εντοπίστηκαν σε ενάλιο περιβάλλον	50-51
Συμπεράσματα	52-54
Index Ναυαγίων	55-62
Βιβλιογραφία	63-69
Κατάλογος εικόνων	70-76
Παράρτημα εικόνων	77-128

Εισαγωγή

Ήδη από τα προϊστορικά χρόνια οι άνθρωποι διέσχιζαν τις θάλασσες για να εξερευνήσουν, να εμπορευθούν, να ψαρέψουν και να μετακινηθούν. Οι ναυτικοί, οι οποίοι περνούσαν ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους στην θάλασσα, αντιμετώπιζαν μια σειρά ψυχολογικών και πραγματικών εμποδίων όπως τον φόβο, την ανασφάλεια, τους ανέμους και την κακοκαιρία. Αυτούς τους φόβους και την αβεβαιότητα ήρθε να καλύψει η δημιουργία μιας σειράς δοξασιών, ναυτικών δεισιδαιμονιών και λατρευτικών πρακτικών που σχετίζονταν με την προστασία των ναυτικών και την προσπάθεια κατευνασμού των ακραίων καιρικών συνθηκών. Έτσι, οι ναυτικοί πίστευαν στους δικούς τους θεούς, που είχαν την δύναμη να ευνοήσουν ή να καταστρέψουν ένα ταξίδι, ασκούσαν τις δικές του λατρευτικές πρακτικές, είτε στην ξηρά είτε στην θάλασσα και διακοσμούσαν τα πλοία τους με αντικείμενα που είχαν μια συμβολική σημασία και προστάτευαν το ίδιο το πλοίο αλλά και το πλήρωμά του.

Συγκεκριμένα ο Brody κατηγοριοποιεί τις εκφάνσεις των λατρευτικών πρακτικών και των θρησκευτικών τελετουργιών των ναυτικών της αρχαιότητας σε πέντε κατηγορίες: i. θεότητες σχετιζόμενες με την θάλασσα ή τις μετεωρολογικές συνθήκες, ii. παραθαλάσσιοι ναοί και βωμοί που συνδέονται με τους αρχαίους ναυτικούς, iii. η αντίληψη πως το ίδιο το πλοίο κατεχόταν από μια ανώτερη – ιερή δύναμη, iv. λατρευτικές τελετές που εκτελούσαν οι ίδιοι οι ναύτες για να διασφαλίσουν την ασφάλεια του ταξιδιού τους, v. ταφικές πρακτικές που σχετίζονταν τρόπον τινά με την θάλασσα.¹ Στην συγκεκριμένη μελέτη θα δοθεί έμφαση στο ίδιο το πλοίο ως «θρησκευτικό τοπίο», στις τελετουργικές πρακτικές που εκτελούνταν μέσα σε αυτό και στα υλικά κατάλοιπα αυτών των πρακτικών, τα οποία έχουν εντοπιστεί σε ενάλιο περιβάλλον.

Βέβαια, είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς με ακρίβεια για τις τελετουργικές πρακτικές και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των αρχαίων ναυτικών της Μεσογείου. Μια σειρά κειμένων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων μάς παρέχουν κάποιες πληροφορίες σχετικά με τα έθιμα και τις δεισιδαιμονίες των αρχαίων ναυτικών, χωρίς αυτό να συνεπάγεται πως οι πρακτικές οι οποίες περιγράφονται ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες ή και οι μοναδικές που υπήρχαν εκείνη την εποχή.² Είναι σίγουρο πως στο πέρασμα των αιώνων πολλά στοιχεία που αφορούσαν την πνευματική και θρησκευτική ζωή των αρχαίων ναυτικών έχουν χαθεί. Όμως μέσα από την μελέτη των υλικών τους καταλοίπων στον βυθό είναι πιθανή η μερική ανασυγκρότηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των λατρευτικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα μέσα στα πλοία της αρχαιότητας στην περιοχή της Μεσογείου.³

Στην παρούσα εργασία το ζήτημα των δοξασιών, των τελετουργικών πρακτικών και των δεισιδαιμονιών των αρχαίων ναυτικών της Μεσογείου θα προσεγγιστεί κυρίως

¹ Brody 2008, 1.

² Κάποιες ενδεικτικές μνείες είναι: Διόδωρος Σικελιώτης, 13,3.2. Ηρόδοτος, 7.54.1-2. Απολλώνιος Ρόδιος, 1.402-39. Φλάβιος Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 6.6.1-2. Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 5.771-8. Αππιανός ο Αλεξανδρεύς, *Ρωμαϊκά*, 5.11.98. Κόνιντος ο Σμυρναίος, *Τα μεθ' Όμηρον*, 14.378-82. Ομήρος, β', 405-34. Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 3.521.

³ Nowak 2006, 1.

μέσω των, ανακαλυφθέντων σε ενάλιο περιβάλλον, υλικών τους καταλοίπων. Θα δοθεί έμφαση στο ίδιο το πλοίο και στις διακοσμήσεις του, το οποίο συχνά γινόταν αντιληπτό όχι μόνο ως ένα μέσο μεταφοράς, αλλά και ως ένας «θρησκευτικός χώρος», στα τελετουργικά αντικείμενα που έχουν εντοπιστεί σε ενάλιο περιβάλλον και τέλος στις τελετουργικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα εν πλω. Βέβαια, σε ορισμένες περιπτώσεις θα παρουσιαστούν συμπληρωματικά κάποιες εικονογραφικές και γραπτές πηγές που μας επιτρέπουν μια πιο σφαιρική και ολική εικόνα των επιμέρους ζητημάτων.

Η μελέτη θα ξεκινήσει με την ενασχόληση με το ίδιο το πλοίο, το οποίο λάμβανε μέσω μιας σειράς διακοσμήσεων μια υπερφυσική δύναμη και μια θεϊκή προστασία. Οι διακοσμήσεις των πλοίων και τα αποτρεπτικά σύμβολα που διακοσμούσαν τόσο το σκάφος, όσο και τον λοιπό ναυτικό εξοπλισμό, θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν σε ξεχωριστή ενότητα. Εν συνεχεία, θα γίνει λόγος για τις τελετουργικές πρακτικές που τελούνταν εντός των πλοίων, οι οποίες ενισχύουν την ιδέα της σύλληψης του πλοίου ως ενός «ιερού τοπίου». Οι τελετουργικές πρακτικές είναι εφικτό να γίνουν αντιληπτές μέσω της μελέτης των υλικών καταλοίπων που έχουν αφήσει στον βυθό, αλλά και μέσω των εικονογραφικών και των γραπτών πηγών, που παρουσιάζουν με αρκετή ακρίβεια τους τρόπους, τα αντικείμενα και τους χώρους των πλοίων στους οποίους λάμβαναν χώρα οι διάφορες τελετουργικές πρακτικές. Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο θα παρουσιαστεί μια σειρά αρχαιολογικών ευρημάτων, τα οποία έχουν βρεθεί στον βυθό και δεν σχετίζονται άμεσα με το σκαρί και τον εξοπλισμό του πλοίου. Τα αντικείμενα αυτά, είναι βέβαιο πως ανήκαν στα πλοία της αρχαιότητας και υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας σειράς αντιλήψεων και δεισιδαιμονιών γύρω από την θάλασσα, η οποία όπως θα γίνει φανερό μέσα από την παρούσα μελέτη, προκαλούσε δέος και ανασφάλεια, τόσο στους ναυτικούς, όσο και στους επιβάτες των πλοίων της αρχαίας Μεσογείου.

Κεφάλαιο 1: Το πλοίο ως «θρησκευτικό τοπίο».

Το πλοίο, ως μέσο μετακίνησης αλλά και επιβίωσης των ναυτικών της αρχαιότητας, δεν ήταν απλά υλικό αντικείμενο αλλά ένα μέσο μεταφοράς που διέθετε, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των αρχαίων ναυτικών, σώμα και ψυχή.⁴ Μάλιστα σύμφωνα με τον Westerdahl το πλοίο ως “liminal agent”⁵ - μεταβατικό μέσο - αποτελεί μια επέκταση του ανθρώπινου σώματος και μια κινητή γέφυρα μεταξύ των ανταγωνιστικών τοπίων της θάλασσας και της στεριάς.⁶

Σε πολλές ναυτικές παραδόσεις της αρχαιότητας υπήρχε η αντίληψη πως το πλοίο κατεχόταν από μια ανώτερη – θεϊκή δύναμη, η οποία το προστάτευε από την πληθώρα των κινδύνων της θάλασσας.⁷ Αυτή η αντίληψη διαφαίνεται στην συχνή απεικόνιση μιας θεότητας ή ενός τοτέμ στην πλώρη ή στην πρόμνη, στην διακόσμηση της πλώρης με οφθαλμούς (*oculi*), στην ύπαρξη συμβόλων που παρέπεμπαν σε θεούς - προστάτες, στην παρουσία τελετουργικών αντικειμένων επάνω στα πλοία αλλά και στην ονοματοδοσία των πλοίων με ονόματα που στην πλειονότητα των περιπτώσεων σχετίζονταν με αρετές ή κάποια θεότητα-προστάτη.⁸

Η παράδοση της ονοματοδοσίας των πλοίων φαίνεται να ξεκινά στην Αίγυπτο ήδη από την δυναστεία του Ahmose, του πρώτου Φαραώ του Νέου Βασιλείου, τον 16^ο αι. π.Χ.⁹ Φαίνεται πως οι Αιγύπτιοι, θέλοντας να τιμήσουν τον Φαραώ τους, ονομάτιζαν τα πλοία τους με το όνομα του εκάστοτε Φαραώ ή των αρετών του. Κάποια παραδείγματα ονομάτων πλοίων είναι τα ακόλουθα: Amenhotep II ο οποίος ενδυνάμωσε τα δύο Βασίλεια (την Άνω και την Κάτω Αίγυπτο),¹⁰ Ramses II ο οποίος εξευμένισε τον Aton¹¹ και Merenptah ο πολυαγαπημένος του Sakhmet.¹² Αν και η ονοματοδοσία των πλοίων εξυπηρετούσε αρχικά πρακτικούς σκοπούς, όπως την δήλωση της κυριότητας του πλοίου και την δυνατότητα δημιουργίας ενός αρχείου του ναυτικού εξοπλισμού, συχνά

⁴ Van Ginkel 2013, 53

⁵ Ο όρος “liminality” εισάγεται για πρώτη φορά το 1960 από τον Van Gennep στο έργο του Rites de Passage. Ο όρος “liminality” δηλώνει σύμφωνα με τον Van Gennep την ενδιάμεση κατάσταση των τελετουργικών πρακτικών μετάβασης από τον κόσμο των ζωντανών σε εκείνο των νεκρών. Αργότερα, ο ίδιος όρος τίθεται υπό ανάλυση στο έργο του Turner 1969, The Ritual Process: Structure and Anti-structure. Για τον Turner ο όρος δηλώνει την μεταβατική – ενδιάμεση, διφορούμενη κατάσταση όπου το άτομο ξεφεύγει ή εισάγεται σε ένα δίκτυο κατηγοριοποιήσεων, το οποίο συνήθως ταξινομεί τα άτομα σε καταστάσεις ή θέσεις εντός του πολιτισμικού χώρου. Έτσι το άτομο ή τα άτομα που βρίσκονται σε αυτή την μεταβατική κατάσταση (liminal entities), δεν βρίσκονται πραγματικά σε καμία κατάσταση ή χώρο, αλλά υπάρχουν μεταξύ των θέσεων που προβλέπει ο νόμος, τα έθιμα, οι συμβάσεις και οι τελετουργικές πρακτικές. (Turner 1969, 360-361) Βέβαια, ο όρος liminal σήμερα δεν περιορίζεται μονάχα στο κομμάτι των τελετουργικών πρακτικών, αλλά χρησιμοποιείται για να δηλώσει και άλλες ενδιάμεσες ή μεταβατικές καταστάσεις και χώρους.

⁶ Westerdahl 2005, 3.

⁷ Brody 1998, 63.

⁸ Brody 2008, 2.

⁹ Casson 1971, 348.

¹⁰ Spiegelberg 1896, no. 7. Στα αγγλικά αναφέρεται ως: Amenhotep II Who Made Strong the Two Lands.

¹¹ Spiegelberg 1896 no. 16.

¹² Schulman 1964, no. 387a. Για έναν πρώτο κατάλογο των ονομάτων των Αιγυπτιακών πλοίων βλέπε Spiegelberg 1896, 81-86.

τα ονόματα τα οποία επιλέγονταν εξυπηρετούσαν και θρησκευτικούς – συμβολικούς σκοπούς.¹³ Στην περίπτωση των Ελλήνων και των Ρωμαίων πολλά πλοία, κυρίως εμπορικά, έφεραν ονόματα θεοτήτων όπως Νηρηίς, Θέτις, Αρτεμίδια και Αφροδίδια.¹⁴ Κάποια από αυτά έχουν σήμερα διασωθεί, όμως δεν είναι βέβαιο το πώς εμφανίζονταν επάνω στο πλοίο. Σε κάποιες περιπτώσεις είναι γνωστό πως τα ονόματα ήταν γραμμένα στο κύτος, όπως στην περίπτωση μιας τοιχογραφίας του 3^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στο Νυμφαίο, μια ελληνική αποικία στη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, όπου διασώζεται η πληροφορία πως το όνομα της Ίσιδας ήταν γραμμένο επάνω στο σκάφος του πλοίου,¹⁵ ενώ άλλοτε τα ονόματα των προστάτιδων θεοτήτων αποδίδονταν με εικόνες και σύμβολα.¹⁶

Η απόδοση ονομάτων θεών στα πλοία, φαίνεται να αποτελεί μια προσπάθεια σύνδεσης του πλοίου με την προστάτιδα θεότητα του και μια απόπειρα εξασφάλισης θεϊκής προστασίας. Βέβαια, η θεϊκή προστασία μπορούσε να εξασφαλιστεί και με την αφιέρωση ενός πλοίου στην προστάτιδα θεότητά του, μια πληροφορία που διασώζεται στο έργο *Μεταμορφώσεις* του Απουλίου. Συγκεκριμένα αναφέρεται πως ο ιερέας αφού πήρε έναν αναμμένο πυρσό, ένα αυγό, και θειάφι, εκφώνησε προσευχές μεγάλης επισημότητας με ευλάβεια και έτσι καθαγίασε το πλοίο σε βάθος, το ονόμασε και το αφιέρωσε στη θεά.¹⁷ Η αφιέρωση ενός πλοίου σε κάποια προστάτιδα θεότητα μαρτυρείται και στο έργο του Αρριανού *Αλεξάνδρου Ανάβασις*,¹⁸ όπου αναφέρεται πως το φοινικικό πλοίο που καταλήφθηκε από τους Μακεδόνες ήταν ιδιαίτερα σημαντικό καθώς είχε ανατεθεί στον Ηρακλή της Τύρου ή αλλιώς Milqart, τον θεό - προστάτη των ναυτικών.¹⁹

Η θεϊκή παρουσία εντός του πλοίου μπορούσε να δηλωθεί και με σύμβολα όπως με την μορφή ενός επισήμου ή παρασήμου.²⁰ Ο όρος *ἐπίσημον* μπορούσε να αποδώσει οποιοδήποτε σύμβολο ή διακριτικό σημάδι επάνω σε ένα πλοίο, ενώ κάποιοι συγγραφείς όπως ο Ηρόδοτος τον χρησιμοποιεί για να περιγράψει το όνομα ενός πλοίου.²¹ Από την άλλη ο όρος *παράσημον* ήταν ένα σταθερό χαρακτηριστικό το οποίο διέκρινε τα πλοία και επέτρεπε την καταγραφή τους. Κατά βάση ο όρος *παράσημον* συναντάται στον πληθυντικό αριθμό καθώς τα παράσημα τοποθετούνταν και στις δύο πλευρές του πλοίου.²² Τα επίσημα και τα παράσημα ήταν είτε εγχάρακτα, είτε γραπτά, είτε μπορούσαν να έχουν και την μορφή μιας μπρούτζινης πλάκας. Στα πολεμικά πλοία

¹³ Atkins 2009, 84-85.

¹⁴ Για έναν πλήρη κατάλογο των ονομάτων των Ελληνικών και Ρωμαϊκών πλοίων που σχετίζονταν με θεότητες βλέπε Casson 1971, 351-353, 359 και Kennedy 1974, 22-23.

¹⁵ Murray 2002, 540-541.

¹⁶ Brody 1998, 67.

¹⁷ Απούλιος, *Μεταμορφώσεις*, XI-16. (*Ibidem simulacris rite dispositis navem faberrime factam, picturis miris Aegyptiorum circumsecus variegatam, summus sacerdos taeda lucida et ovo et sulphure sollemnissimas preces de casto praefatus ore, quam purissime purificatam deae nuncupavit dedicavitque.*)

¹⁸ Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 2.24.6. (ἀνέθηκεν ἐς τὸν νεῶν καὶ τὴν ναῦν τὴν Τυρίαν τὴν ἱερὰν τοῦ Ἡρακλέους, ἦντινα ἐν τῷ ἐπίπλῳ ἔλαβε, καὶ ταύτην τῷ Ἡρακλεῖ ἀνέθηκεν καὶ ἐπίγραμμα ἐπ' αὐτῇ)

¹⁹ Brody 1998, 67.

²⁰ Atkins 2009, 85-86.

²¹ Ηρόδοτος, 8.88. (σαφέως τὸ ἐπίσημον τῆς νεὸς ἐπισταμένους)

²² Casson 1971, 344.

ήταν τοποθετημένα στις δύο πλευρές της πλώρης, ενώ στα εμπορικά πλοία τοποθετούνταν στις δύο πλευρές πλησίον του ποδοστάματος.²³

Μια πολύ διαδεδομένη μορφή επισήμου αποτελούν τα ακρόπρωρα και τα εμβλήματα,²⁴ τα οποία συχνά λειτουργούσαν είτε ως θρησκευτικά σύμβολα, είτε ως αναπαραστάσεις της προστάτιδας θεότητας του πλοίου, είτε ως αποτρεπτικά σύμβολα που προστάτευαν το πλοίο από τα κακά πνεύματα.²⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρουσία πτηνών ως ακροστόλια ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η διακόσμηση αυτή μαρτυρείται από διάφορες εικονογραφικές πηγές όπως ενδεικτικά είναι η πυξίδα της Τραγάνας της ΥΕ ΙΙΙ Γ (εικ.1), ένας αττικός Γεωμετρικός σκύφος του 8^{ου} αι. π.Χ. (εικ.2) και ένας Γεωμετρικός κρατήρας του 8^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 3).²⁶ Για την ύπαρξη ακροστολίων με μορφή πτηνών έχουν δοθεί διάφορες ερμηνείες. Αρχικά έχει υποστηριχθεί πως τα πτηνά εξυπηρετούσαν την πλοήγηση στην θάλασσα και αποτελούσαν ένα μέσον προσανατολισμού των ναυτικών, κάτι που μαρτυρείται τόσο στο Έπος του Gilgamesh,²⁷ όσο και στον αρχαίο μύθο του Δευκαλίωνα.²⁸ Πέρα από το φυσικό χάρισμα του προσανατολισμού τους, τα πτηνά συχνά αποτελούσαν θρησκευτικά σύμβολα τόσο στην Μινωική, όσο και στην Μυκηναϊκή θρησκεία και συναντώνται σε θρησκευτικά συγκείμενα μαζί με άλλα σύμβολα όπως τον διπλό πέλεκυ, τις οκτάσχημες ασπίδες και τα κέρατα ζώων.²⁹ Μάλιστα στην Μινωική θρησκεία τα πτηνά λειτουργούσαν και ως επιφάνειες θεοτήτων, μια αντίληψη που διαφαίνεται και στην *Ιλιάδα*.³⁰ Έτσι φαίνεται πως είναι πολύ πιθανόν τα πτηνά ως ακροστόλια των πλοίων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού να λειτουργούσαν ως επιφάνειες θεοτήτων, οι οποίες θα προστάτευαν το πλοίο από τους κινδύνους της θάλασσας.³¹ Μάλιστα ο Wachsmann, μέσω της μελέτης εθνογραφικών παραλλήλων, υποστηρίζει πως τα πτηνά στις πλώρες και στις πρύμνες των πλοίων είναι πιθανό να λειτουργούσαν ως «εξαρτήματα» που ενέπνεαν ζωή στο πλοίο, μετατρέποντάς το σε έναν ζωντανό οργανισμό,³² μια αντίληψη που διαφαίνεται και στα Ομηρικά Έπη.³³

Από τον 5^ο αι. και μετά εμφανίζεται και η συνήθεια της προσθήκης μιας επιπλέον διακόσμησης στην πρύμνη των πλοίων, η οποία παρουσιάζεται με την μορφή μιας στυλίδας, που τοποθετούνταν δίπλα στο *ἄρλαστον* και έφερε είτε την απεικόνιση της προστάτιδας θεότητας, είτε το όνομα του πλοίου.³⁴ Έτσι η στυλίδα δεν λειτουργούσε απλά ως το σημείο που οι ναυτικοί έδεναν τον ανεμοδείκτη, αλλά είχε ταυτόχρονα και

²³ Casson 1971, 345-346.

²⁴ Casson 1971, 344.

²⁵ Koutsouflakis 1999, 133.

²⁶ Koutsouflakis 1999, 140-141. Για αναλυτικές περιγραφές των ευρημάτων βλέπε Koutsouflakis 1999, 140-143.

²⁷ The Epic of Gilgamesh, μτφρ. A. George, Tablet XI, 149.

²⁸ Πλούταρχος, *Ηθικά*, 968f. (Οἱ μὲν οὖν μυθολόγοι τῷ Δευκαλίωνι φασὶ περιστερὰν ἐκ τῆς λάρνακος ἀφιεμένην δῆλωμα γενέσθαι χειμῶνος μὲν εἶσω πάλιν ἐνδυομένην, εὐδίας δ' ἀποπτᾶσαν'). Koutsouflakis 1999, 146.

²⁹ Για μια εκτενέστερη περιγραφή της παρουσίας πτηνών σε θρησκευτικά συγκείμενα βλέπε Morgan 1988, 191-192 (υποσημείωση 275).

³⁰ Όμηρος, Κ', 273-280.

³¹ Koutsouflakis 1999, 147.

³² Wachsmann 1996, 546.

³³ Όμηρος, Θ', 557-560.

³⁴ Casson 1971, 345-346.

μια συμβολική λειτουργία, δηλώνοντας την παρουσία της προστάτιδας θεότητας του πλοίου.³⁵ Ο συμβολισμός της στυλίδας διαφαίνεται και στο γεγονός πως συχνά το άνω άκρο της διαμορφωνόταν ως θύρσος, σκήπτρο, τρίαινα ή μισοφέγγαρο, κάνοντας αναφορά σε διαφορετικές θεότητες που λειτουργούσαν ως προστάτες των ναυτικών όπως τον Διόνυσο, τον Ποσειδώνα και τους Διόσκουρους.³⁶

Η παρουσία της στυλίδας δίπλα στο *ἄφλαστον*, επιβεβαιώνεται από τις εικονογραφικές πηγές, όπως τα νομίσματα και τις παραστάσεις αγγείων.³⁷ Μάλιστα, μια από τις λεπτομερέστερες και πιο ενδιαφέρουσες απεικονίσεις της στυλίδας σώζεται σε μια ερυθρόμορφη υδρία του 4^{ου} αι.π. Χ. (εικ.4), η οποία προέρχεται από την περιοχή της αρχαίας Capua, δηλαδή της σημερινής Campania, και στεγάζεται στο Badisches Landesmuseum στην Γερμανία.³⁸ Η υδρία αυτή σώζει μια παράσταση ενός επίσημου (ίσως και τελετουργικού) αποχαιρετισμού ενός άνδρα και μιας γυναίκας, η οποία λαμβάνει χώρα πλησίον της πρύμνης ενός πλοίου που ετοιμάζεται να αναχωρήσει. Όμως, το πιο ενδιαφέρον σημείο της παράστασης είναι η παρουσία μιας στυλίδας η οποία είναι τοποθετημένη –λόγω έλλειψης χώρου– στο άνω άκρο της εικόνας (εικ.5). Βέβαια, το γεγονός πως ο καλλιτέχνης επιλέγει να μην παραλείψει αυτό το στοιχείο, δηλώνει και την αυξημένη σημασία που είχε η στυλίδα για την όλη απεικόνιση.³⁹ Στην κορυφή της στυλίδας στέκει καρφωμένη, μια ενεπίγραφη μικρή εγκάρσια δοκός από την οποία δύο λέξεις είναι ευανάγνωστες: Ζ[Η]ΥΣ ΣΩΤΗΡ (εικ.6). Η λειτουργία του Δία ως προστάτη – θεού των ναυτικών και των ταξιδιών επιβεβαιώνεται τόσο από κάποιες λατρευτικές πρακτικές,⁴⁰ όσο και από το γεγονός πως το όνομα του συναντάται συχνά σε επιγραφές σε στύπους αγκυρών.⁴¹

Η θεϊκή προστασία πάνω στο πλοίο επιδιωκόταν είτε μέσω συμβόλων, είτε με την άμεση παρουσία ενός αγαλματιδίου της προστάτιδας θεότητάς του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πιθανού πρώιμου ακροστολίου θεότητας αποτελεί ένα μπρούτζινο και μερικώς καλυμμένο με φύλλα χρυσού αγαλματίδιο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, μιας γυναικείας συρο-παλαιστινιακής θεότητας (εικ.7), ύψους 16.25 εκ, το οποίο ήρθε στο φως στο ναυάγιο του Uluburun. Το αγαλματίδιο με βάση την διασπορά των ευρημάτων ήταν τοποθετημένο στην πλώρη, γεγονός που πιθανόν υποδηλώνει πως πρόκειται για το αγαλματίδιο της προστάτιδας θεότητας του πλοίου.⁴² Η στάση και η τεχντροπία του ειδωλίου υποδεικνύουν ως πιθανό τόπο καταγωγής του την Φοινίκη. Έτσι φαίνεται πως η διακόσμηση των άκρων των πλοίων με αναπαραστάσεις θεοτήτων ήταν μια παράδοση που απαντούσε και στην Φοινίκη, κάτι που επιβεβαιώνεται και στις γραπτές πηγές, όπως για παράδειγμα στο έργο *Punica* του Silius Italicus όπου αναφέρεται πως στην πρύμνη μιας φοινικικής γαλέρας υπήρχε η αναπαράσταση του Λιβύου Άμμονος (Ammon).⁴³ Η τοποθέτηση των προστάτιδων – θεοτήτων στις πλώρες των Φοινικικών και των Χανανιτικών πλοίων είναι μια παράδοση που ξεκινά από την

³⁵ Svoronos 1914, 81-120. Trippé 2008, 383-401. Fenet 2016, 268-269.

³⁶ Gadaleta 2022, 381.

³⁷ Gadaleta 2022, 382.

³⁸ Gadaleta 2022, 377-378.

³⁹ Gadaleta 2022, 378-381.

⁴⁰ Fenet 2016, 83-104.

⁴¹ Gianfrotta 1994, 600-602.

⁴² Wachsmann 1998, 206-208. Brody 1998, 68. Bass 1984, 315.

⁴³ Silius Italicus, *Punica*, XIV. 436-40 & 458-61. Brody 1998, 67-68.

Εποχή του Χαλκού και εκτείνεται μέχρι και την Ρωμαϊκή Εποχή.⁴⁴ Η παράδοση αυτή μαρτυρείται από μια σειρά εικονογραφικών πηγών, όπως είναι ο εικονογραφικός διάκοσμος ενός φοινικικού τάφου στην περιοχή Kef el-Blida, στην Τυνησία (εικ.8), όπου εμφανίζεται ως ακρόπρωρο του πλοίου μια υπερμεγέθης ανδρική θεότητα που φορά κωνικό πίο και κρατά στο ένα χέρι του ασπίδα και στο άλλο διπλό πέλεκυ. Το ειδώλιο αυτό που διακοσμεί την πλώρη του πλοίου και που μέσω μιας σειράς παραλλήλων έχει ταυτοποιηθεί ως ο θεός Milqart, μοιάζει να είναι ο προστάτης του πλοίου.⁴⁵

Η σύνδεση του πλοίου με υπερφυσικές δυνάμεις καθώς και η απόδοση υπερφυσικών δυνάμεων στο ίδιο το πλοίο, το οποίο συχνά γινόταν αντιληπτό ως αυτόνομος και ζωντανός οργανισμός, μαρτυρούνται από διάφορες γραπτές πηγές. Μια από τις πρωιμότερες πηγές είναι το ουγκαριτικό Έπος Kirta,⁴⁶ που χρονολογείται στο 1.500 – 1.200 π.Χ. και στο οποίο το ιερό βουνό Zaphon συμβολιζόταν ως πλοίο.⁴⁷ Κάτι ανάλογο περιγράφεται και στον αιγυπτιακό πάπυρο Sallier IV, που χρονολογείται κατά την 19^η Δυναστεία.⁴⁸ Συγκεκριμένα, μαρτυρείται πως ο άρχοντας του βουνού και ο θεός των ανέμων, ο Baʿl Zaphon, λατρευόταν με την μορφή πλοίου. Ακόμη, ένα γράμμα από τον βασιλιά της Τύρου προς τον βασιλιά της Ουγκαρίτ, που περιγράφει με λεπτομέρειες την βύθιση ενός πλοίου αναφέρει πως το πλοίο (ουγκαριτικά: any) κυριολεκτικά πέθανε στην καταιγίδα (ουγκαριτικά: mrtat bi gasmi aduri), υποδηλώνοντας την ύπαρξη ενός «ζωντανού πνεύματος» που χάθηκε μαζί με την βύθιση του πλοίου.⁴⁹ Η σύλληψη του πλοίου ως «ζωντανού οργανισμού» διαφαίνεται και στην Ραψωδία θ': *οὐ γὰρ Φαιήκεσσι κυβερνητῆρες ἔασιν, οὐδέ τι πηδάλι' ἐστί, τά τ' ἄλλαι νῆες ἔχουσιν· ἀλλ' αὐταὶ ἴσασι νοήματα καὶ φρένας ἀνδρῶν.*⁵⁰ Στους παραπάνω στίχους γίνεται λόγος για τα πλοία των Φαιάκων τα οποία δεν κινούνταν με κυβερνήτες και πηδάλια αλλά είχαν την δυνατότητα να αντιλαμβάνονται τις σκέψεις των ανδρών και να κινούνται ανάλογα με αυτές.⁵¹ Έτσι, η σύνδεση των πλοίων με ιεροποιημένα αντικείμενα και πρόσωπα, όπως και η αντίληψη πως τα πλοία λειτουργούσαν ως ζωντανοί οργανισμοί καθιστούν σαφές το γεγονός πως δεν ήταν απλά μέσα μεταφοράς ανθρώπων και αγαθών, αλλά υπερφυσικά αντικείμενα, τα οποία συχνά αποκτούσαν υπερφυσικές και θεϊκές δυνάμεις.

Την σύλληψη του πλοίου ως «θρησκευτικό τοπίο», υποδηλώνει και μια σειρά αποτρεπτικών συμβόλων και διακοσμήσεων, όπως οι οφθαλμοί. Δύο οφθαλμοί από μάρμαρο βρέθηκαν στο ναυάγιο του Tektas Burnu και χρονολογούνται στον 5^ο αι. π.Χ.,⁵² ενώ κάποια ακόμη παραδείγματα προέρχονται από την Αγορά των Αθηνών,⁵³

⁴⁴ Brody 1998, 68.

⁴⁵ Brody 1998, 69.

⁴⁶ Dietrich, Loretz & Sanmartin 1976, 1.16.1.6-9, 1.16.11.44-47.

⁴⁷ Για το απόσπασμα του κειμένου και περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Brody 1998, 14-16.

⁴⁸ Papyrus Sallier IV, I, 6. Για την το κείμενο σε ιερογλυφική γραφή βλέπε Gardiner 1937, 89, ενώ για την αγγλική του μετάφραση βλέπε Caminos 1954, 333.

⁴⁹ Brody 1998, 65-66. Brody 2008, 2.

⁵⁰ Όμηρος, θ', 557-559.

⁵¹ Atkins 2009, 97.

⁵² Carlson 2009, 354-356.

⁵³ Carlson 2009, 347-349.

την Ζέα⁵⁴ και τις ακτές του Ισραήλ.⁵⁵ Οι οφθαλμοί εν γένει λειτουργούσαν αποτρεπτικά και παρέπεμπαν στην υπερφυσική προστασία του πλοίου από κάποια αρνητική ενέργεια, όπως τον φθόνο, δημιουργώντας την αίσθηση πως το ίδιο το πλοίο λειτουργούσε ως ένα προστατευόμενο «θρησκευτικό τοπίο». Την ίδια ιδιότητα φαίνεται να είχαν και τα γοργόνεια, τα κέρατα ζώων και οι φαλλοί.⁵⁶

Μάλιστα οι φαλλοί που έχουν βρεθεί σε τουλάχιστον τρία ναυάγια, λειτουργούσαν συχνά και ως υποκατάστατα της επιφάνειας θεοτήτων – με πιθανότερη την επιφάνεια του ιθυφαλλικού θεού Πριάπου. Ο Πριάπος φαίνεται να λειτουργούσε ως θεός της γονιμότητας αλλά και της ναυτικής δραστηριότητας, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την παρουσία ενός ξύλινου ειδωλίου του, ύψους 35 εκ., στο ναυάγιο Planier A, που χρονολογείται στον 1 αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τον Neilson το ειδώλιο του Πριάπου (εικ.53) είχε σχεδόν σίγουρα αποτρεπτικό χαρακτήρα. Η αποτρεπτική ιδιότητα του ειδωλίου του Πριάπου επιβεβαιώνεται από εύρεση ενός ακόμη ανδρικού τηβεννοφόρου ειδωλίου από ξύλο, το οποίο άνηκε στον εξοπλισμό του πλοίου και είχε ύψος 35 εκ.⁵⁷ Τα δύο ειδώλια είναι πολύ πιθανόν να αξιοποιούνταν μαζί στα πλαίσια κάποιας τελετουργίας. Σε αυτό συναινεί το μέγεθός τους, αλλά και το γεγονός πως η πίσω τους όψη ήταν αδρά δουλεμένη, πράγμα που υποδηλώνει πως ίσως ήταν τοποθετημένα σε κάποιου είδους εσοχή – κόγχη του πλοίου. Η πρακτική αυτή παραπέμπει στα *Lararia*, δηλαδή στα οικιακά ιερά των ρωμαϊκών οικιών, όπου λατρεύονταν οι *Lares*, δηλαδή οι οικιακοί θεοί και η «κεφαλή» του οίκου, δηλαδή ο *Pater familias* ή *Togate genius*, ο οποίος κατά βάση φορούσε τήβεννο. Η ξύλινη τηβεννοφόρα μορφή από το ναυάγιο του Planier A αποδίδεται με τρόπο πολύ παρόμοιο με τον *Togate genius*, κάτι που σύμφωνα με τον Neilson αποδεικνύει πως πρόκειται για την απεικόνιση του καπετάνιου του πλοίου. Έτσι, στην περίπτωση του Planier A, είναι πολύ πιθανό το πλοίο να φιλοξενούσε ενός είδους ιερό (*Lararium*),⁵⁸ στο οποίο πέρα από την προστάτιδα θεότητα, λατρευόταν και ο καπετάνιος του πλοίου, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την ασφαλή διεξαγωγή του ταξιδιού.⁵⁹ Το γεγονός αυτό αποτελεί μια άμεση μαρτυρία για το ότι το πλοίο γινόταν αντιληπτό, όχι μόνο ως ένα μέσο μεταφοράς αλλά και ως ένας «ιερός χώρος». Μάλιστα η ύπαρξη ναών εντός των πλοίων της αρχαιότητας μαρτυρείται και στις γραπτές πηγές, όπως στο έργο *Δειπνοσοφισταί* του Αθήναιου.⁶⁰

Ακόμη, με βάση την εικονογραφία και τις γραπτές πηγές γίνεται φανερό πως υπάρχει μια διχοτόμηση των θρησκευτικών χώρων των πλοίων της αρχαιότητας. Ειδικότερα, από την πρύμνη συνήθως τελούνται σπονδές, κάτι που επιβεβαιώνεται στην *Αινειάδα*,⁶¹

⁵⁴ Παλιαδέλη 1978, 119-135. Carlson 2009, 349-353.

⁵⁵ Gallili 2015, 208 & 210-211.

⁵⁶ Nowak 2006, 156-167.

⁵⁷ Neilson 2002, 250.

⁵⁸ Για την οικιακή ρωμαϊκή λατρεία βλέπε Orr 1978, *Roman domestic religion: the evidence of the household shrines*.

⁵⁹ Neilson 2002, 251.

⁶⁰ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 5.204e & 5.205e. (κατεσκεύασεν δ' ὁ Φιλοπάτωρ καὶ ποτάμιον πλοῖον, τὴν θαλαμηγὸν καλουμένην.... ἀναβάντων δὲ τὰς παρακειμένας πλησίον τῷ προειρημένῳ κοιτῶν κλίμακας οἶκος ἦν ἄλλος πεντάκλινος ὀρόφωμα ῥομβωτὸν ἔχων καὶ πλησίον αὐτοῦ ναὸς Ἀφροδίτης θολοειδής, ἐν ᾧ μαρμάρινον ἄγαλμα τῆς θεοῦ.)

⁶¹ Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 3.521.

στην *Οδύσσεια*⁶² και στους *Πυθιονικούς* του Πινδάρου.⁶³ Ο Απολλώνιος ο Ρόδιος περιγράφει πως οι Αργοναύτες αφού θυσίασαν ένα ζώο στην πρύμνη του πλοίου, προχώρησαν στην ρίψη των εντοσθίων του στην θάλασσα.⁶⁴ Παρόμοιες τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στην πρύμνη του πλοίου απεικονίζονται και στο ανάγλυφο της Torlonia (εικ.13 α-β), όπου απεικονίζονται δύο άνδρες και μία γυναίκα, που στέκονται στην πρύμνη του πλοίου γύρω από έναν φορητό βωμό μέσα στον οποίο καίει φλόγα.⁶⁵

Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί πως τελετουργικές πρακτικές τελούνταν και στις πλώρες των πλοίων. Για παράδειγμα ο Αρριανός μας περιγράφει τις σπονδές του Αλεξάνδρου,⁶⁶ ο Κοίντιος ο Σμυρναίος τις σπονδές των καπετάνιων των Αχαιών,⁶⁷ ενώ ο Βιργίλιος τις σπονδές κρασιού που πραγματοποίησε ο Αινείας πριν την αναχώρηση του πλοίου.⁶⁸ Ακόμη, κάποιου είδους τελετουργία που λάμβανε χώρα στην πλώρη αναπαρίσταται και στο ομοίωμα του πλοίου από την Αμαθούντα, όπου απεικονίζεται μεταξύ άλλων μια ανδρική μορφή να στέκεται στην πλώρη κρατώντας ένα θυμιατήριο.⁶⁹ Έτσι, με βάση την εικονογραφία, τις γραπτές πηγές αλλά και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα φαίνεται πως τόσο οι πλώρες, όσο και οι πρύμνες των πλοίων δέχονταν μια σειρά από διακοσμήσεις και λατρευτικά αντικείμενα, τα οποία επέτρεπαν την διεξαγωγή τελετουργικών πρακτικών και παρείχαν στο πλοίο μια θεϊκή προστασία από τους κινδύνους της θάλασσας.⁷⁰

⁶² Όμηρος, β', 405-34.

⁶³ Πίνδαρος, *Πυθιονικοί*, 4.141-96.

⁶⁴ Απολλώνιος ο Ρόδιος, 4.1593-602.

⁶⁵ Atkins 2009, 106.

⁶⁶ Φλάβιος Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 6.19.5.

⁶⁷ Κόιντος ο Σμυρναίος, *Τα μεθ' Όμηρον*, 14.378-82.

⁶⁸ Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 5.771-8.

⁶⁹ Atkins 2009, 107.

⁷⁰ Atkins 2009, 107.

Κεφάλαιο 2: Δοξασίες & πρακτικές στα πλοία της αρχαιότητας μέσω της μελέτης των γραπτών & των εικονογραφικών πηγών.

Πέρα από φορτία και ανθρώπους τα πλοία μετέφεραν από λιμάνι σε λιμάνι θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές. Οι τελετουργικές πρακτικές που τελούνταν πάνω στο πλοίο είναι εν μέρει γνωστές από ελληνικά και λατινικά κείμενα, από εικονογραφικές πηγές και από λίγα μεμονωμένα αρχαιολογικά ευρήματα.⁷¹

Μια σειρά τελετουργικών πρακτικών που περιλάμβαναν θυσίες, προσφορές, προσευχές και σπονδές λάμβαναν χώρα πάνω στο πλοίο και εκτελούνταν από τους ναύτες κατά την διάρκεια του ταξιδιού, ώστε να ικανοποιηθούν οι θεοί προστάτες και να διασφαλιστεί η ασφάλεια και η επιτυχία του ταξιδιού. Η θάλασσα από μόνη της αποτελεί έναν μεταβατικό – ενδιάμεσο χώρο “liminal space” και το θαλάσσιο ταξίδι ένα είδος τελετής μετάβασης ή και περάσματος στην άλλη ζωή.⁷² Η ύπαρξη ενός μεταθανάτιου πλου και η αντίληψη πως ο Άλλος Κόσμος βρισκόταν σε ένα μακρινό υπερπέραν, στο οποίο για να φτάσουν οι ψυχές των νεκρών έπρεπε να διασχίσουν τα ύδατα με την χρήση ενός πλωτού μέσου συναντάται σε πολλούς αρχαίους πολιτισμούς και κυρίως στον ελληνικό και στον αιγυπτιακό πολιτισμό.⁷³ Ακόμη, σύμφωνα με τον Duncan, η θάλασσα οπτικοποιεί το μεταφορικό πέρασμα – όριο μεταξύ του δομημένου στεριανού τοπίου και του χάους.⁷⁴

Η αβεβαιότητα του χαώδους θαλασσινού τοπίου προκαλούσε συχνά φόβο στους ναυτικούς,⁷⁵ οι οποίοι στην προσπάθεια τους να τον καταπολεμήσουν δημιούργησαν μια σειρά τελετουργικών πρακτικών.⁷⁶ Οι τελετουργικές πρακτικές συνήθως λάμβαναν χώρα σε κομβικά σημεία όπως στο λιμάνι πριν από το ταξίδι, κατά την διάρκεια του ταξιδιού περνώντας ένα ορόσημο, σε περιόδους κινδύνου και ανάγκης, αλλά και επί του πλοίου κατά την αναχώρηση ή κατά την είσοδο στο λιμάνι.⁷⁷

*ἐπεὶ δ' ἐμβόλου κρέμασαν ἀγκύρας ὕπερθεν, χρυσέαν χεῖρεσσι λαβὼν φιάλαν ἀρχὸς ἐν πρύμνῃ πατέρ' Οὐρανιδᾶν ἐγχεικέραυνον Ζῆνα, καὶ ὠκυπόρους κυμάτων ῥίπας ἀνέμων τ' ἐκάλει, νύκτας τε καὶ πόντου κελεύθους ἅματά τ' εὖφρονα καὶ φιλίαν νόστοιο μοῖραν.*⁷⁸

Στο παραπάνω απόσπασμα από το έργο του Πινδάρου *Πυθιονικοί* του 5^{ου} αι. π.Χ., περιγράφεται η εικόνα ενός καπετάνιου να στέκεται στην πρύμνη του πλοίου κρατώντας μια χρυσή φιάλη στα χέρια του, πραγματοποιώντας μια σπονδή προς τον Δία, ικετεύοντας τον το ταξίδι να ολοκληρωθεί με επιτυχία. Η εικόνα αυτή όχι μόνο μας πληροφορεί για μια συγκεκριμένη τελετουργία και ένα τελετουργικό αντικείμενο, αλλά ταυτόχρονα παρέχει πληροφορίες τόσο για το μέρος, όσο και για τον σκοπό αυτής της τελετουργικής πρακτικής. Τέτοιου είδους πληροφορίες είναι δύσκολο να αντλήσει κανείς από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Αντιθέτως, οι γραπτές πηγές και η

⁷¹ Atkins 2009, 3.

⁷² Van Gennep 1960, 18. Για τον όρο “liminal” βλέπε υποσημείωση 5.

⁷³ Dilwyn 1995, 12. Grinsell 1941, 360-362. Δαβάρας 1984, 72.

⁷⁴ Duncan 2006, 33.

⁷⁵ Driessen 2004, 43.

⁷⁶ Van Ginkel 2013, 47.

⁷⁷ Brody 2008, 6.

⁷⁸ Πίνδαρος, *Πυθιονικοί*, 4.191-6.

εικονογραφία μπορούν να διασώσουν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τον τρόπο διεξαγωγής και τον σκοπό αυτών των τελετουργιών.

Ο Διόδωρος περιγράφει την προετοιμασία της αναχώρησης των Αθηναίων πολεμιστών προς την Σικελία το 415 π.Χ. Στολισμένα πλοία βρίσκονται αγκυροβολημένα στο λιμάνι, ενώ το πλήθος έχει συγκεντρωθεί για να παρακολουθήσει τον απόπλου και να επιτελέσει τις απαιτούμενες τελετουργίες ώστε οι θεοί να χαρίσουν επιτυχία στην εκστρατεία. Σε όλο το λιμάνι υπήρχαν θυμιατήρια και ασημένιοι κρατήρες γεμάτοι κρασί, από τους οποίους με την χρήση των χρυσών *έκπωμάτων* πραγματοποιούνταν σπονδές.⁷⁹ Μια παρόμοια αναχώρηση πλοίων περιγράφει και ο Ηρόδοτος, ο οποίος αναφέρει πως ο Ξέρξης έκαψε θυμίαμα και πραγματοποιούσε σπονδές από μια χρυσή φιάλη, καθώς προσευχόταν για την επιτυχία του ταξιδιού.⁸⁰ Στα *Αργοναυτικά*, περιγράφεται πως πριν την αναχώρηση της Αργούς, πραγματοποιήθηκε θυσία δύο ταύρων, διασκόρπιση κριθαριού και έκχυση αγιασμένου νερού από μια λεκάνη που αναφέρεται ως *χέρνιβον*.⁸¹

Παρόμοιες τελετουργικές πρακτικές λάμβαναν χώρα και εντός των πλοίων. Ο Φλάβιος Αρριανός στο έργο του *Αλεξάνδρου Ανάβασις* περιγράφει πως ο Αλέξανδρος θυσίασε στους θεούς πριν την επιβίβαση και αφότου επιβιβάστηκε προχώρησε στην έκχυση σπονδών από την πλώρη, με την χρήση μιας χρυσής φιάλης.⁸² Ακόμη, στην Αινειάδα του Βιργίλιου, αναφέρεται πως ο Αινείας αφού πρώτα θυσίασε στην Ήρα, στάθηκε στην πλώρη του πλοίου και έχυσε κρασί και εντόσθια από μια φιάλη.⁸³

Θυσίες και σπονδές πραγματοποιούνταν και κατά την διάρκεια του ταξιδιού. Ο Αππιανός ο Αλεξανδρεύς στο έργο του *Ρωμαϊκά* αναφέρει πως ενώ ο Οκταβιανός αναχωρούσε από την Puteoli, πραγματοποιούσε θυσίες και σπονδές.⁸⁴ Κάτι ανάλογο περιγράφεται και από τον Κόιντο τον Σμυρναίο, ο οποίος αναφέρει πως οι καπετάνιοι των Αχαιών στέκονταν στις πλώρες των πλοίων τους και πραγματοποιούσαν σπονδές από κρασί μέσα στην θάλασσα, πριν αναχωρήσουν με τα λάφυρα του πολέμου.⁸⁵

Πέρα από τις τελετουργικές πρακτικές καθ' αυτές, οι γραπτές πηγές αναφέρουν και τελετουργικά αντικείμενα τα οποία χρησιμοποιούνταν για την διεξαγωγή τους. Στην *Οδύσσεια*, αφού η Αθηνά και ο Τηλέμαχος επιβιβάστηκαν στο πλοίο, κάθισαν στην πρύμνη και διεξήγαγαν σπονδές με την χρήση ενός κρατήρα.⁸⁶ Ακόμη, σε μια σκηνή από την *Αινειάδα* παρουσιάζεται ο Αγκίσιος να προσεύχεται στην πρύμνη του πλοίου και να πραγματοποιεί σπονδές από έναν κρατήρα.⁸⁷

Συχνά η προσευχή πραγματοποιούνταν με την ύψωση των χεριών προς τον ουρανό. Η προσευχή εντός των πλοίων μαρτυρείται και από μια πληθώρα αιγυπτιακών εικονογραφικών πηγών. Συγκεκριμένα, σε ένα αιγυπτιακό ανάγλυφο που προέρχεται από το ταφικό σύμπλεγμα του Sahu-Re, του δεύτερου Φαραώ της Πέμπτης

⁷⁹ Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη*, 13,3.2.

⁸⁰ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 7.54.1-2.

⁸¹ Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά*, 1.402-39.

⁸² Φλάβιος Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 6.6.1-2.

⁸³ Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 5.771-8.

⁸⁴ Αππιανός, *Ρωμαϊκά*, 5.11.98.

⁸⁵ Κόιντος ο Σμυρναίος, *Τα μεθ' Όμηρον*, 14.378-82.

⁸⁶ Ομήρος, β', 405-34.

⁸⁷ Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 3.521.

Δυναστείας, απεικονίζονται αιγυπτιακά πλοία τα οποία μεταφέρουν Αιγύπτιους και Σύριους επιβάτες, των οποίων τα χέρια είναι υψωμένα στον ουρανό σε στάση προσευχής (εικ.9.). Μια παρόμοια σκηνή εμφανίζεται και στον ταφικό διάδρομο του Φαραώ Ounas (εικ.10), του τελευταίου Φαραώ της Πέμπτης Δυναστείας. Όπως και στην σκηνή που προέρχεται από το ταφικό μνημείο του Sahu-Re, έτσι και εδώ εμφανίζονται μια σειρά αιγυπτιακών πλοίων, των οποίων οι επιβάτες έχουν τα χέρια τους υψωμένα, με τις παλάμες τους να δείχνουν προς τον ουρανό. Η στάση αυτή είναι στην αιγυπτιακή τέχνη μια χαρακτηριστική στάση προσευχής ή επαίνου. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Brody οι δύο παραπάνω σκηνές έχουν θεωρηθεί πως αποτυπώνουν τις ευχαριστήριες προσευχές των επιβατών καθώς κατέφταναν ασφαλείς στο λιμάνι.⁸⁸ Τέλος, μια ακόμη σκηνή προσευχής απεικονίζεται και στον ζωγραφικό διάκοσμο του τάφου του Kenamun (εικ.11α-β), ο οποίος χρονολογείται στην περίοδο του Νέου Βασιλείου και συγκεκριμένα στην 18^η Δυναστεία και απεικονίζει έναν μικρό στόλο Χαναανιτικών πλοίων να φθάνουν στην Αίγυπτο. Κάποιοι από τους επιβάτες των πλοίων κρατούν τα χέρια ψηλά σε στάση προσευχής, ενώ οι καπετάνιοι και τα ανώτερα μέλη του πληρώματος διεξάγουν σπονδές και καίνε θυμίαμα για να γιορτάσουν την ασφαλή άφιξη του πλοίου.⁸⁹

Η προσευχή του πληρώματος και των επιβατών, είναι μια πρακτική που επιβεβαιώνεται και στις γραπτές πηγές, όπως στο έργο *Δειπνοσοφισταί* του Αθήναιου. Στο έργο αυτό αναφέρεται πως καθώς το πλοίο πλέει από την Κύπρο στην Ναυκρατίδα, ξεσπά μια άσχημη καταιγίδα και το πλήρωμα αρχίζει να προσεύχεται στο αγαλματίδιο της Αφροδίτης, το οποίο έσωσε το πλοίο και το πλήρωμα τόσο από την κακοκαιρία, όσο και από την ναυτία.⁹⁰ Ο Αθήναιος σε άλλο σημείο του έργου του διασώζει την πληροφορία της ύπαρξης ενός αγαλματιδίου και ενός ναού της θεάς Αφροδίτης εντός του πλοίου. Συγκεκριμένα, περιγράφοντας την *Θαλαμηγό*, την οποία είχε κατασκευάσει ο Πτολεμαίος Δ΄ Φιλοπάτωρ, κάνει αναφορά σε έναν θολοειδή ναό της Αφροδίτης, ο οποίος περιείχε ένα μαρμάρινο άγαλμα της θεάς και βρισκόταν στην πρύμνη του πλοίου.⁹¹

Πέρα από τους ναούς και τα αγαλματίδια θεοτήτων συχνά τα πλοία φιλοξενούσαν και βωμούς. Μάλιστα σύμφωνα με την Μαρινάτου οι φορητοί βωμοί αποτελούσαν ένα απαραίτητο τελετουργικό αντικείμενο που αξιοποιούνταν στα πλαίσια των

⁸⁸ Brody 1998, 78-79.

⁸⁹ Brody 1998, 79. Brody 2008, 6-7.

⁹⁰ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 15.575-76.

(κατὰ δὲ τὴν τρίτην πρὸς ταῖς εἴκοσιν Ὀλυμπιάδα ὁ Ἡρόστρατος, πολίτης ἡμέτερος ἐμπορία χρώμενος καὶ χώραν πολλὴν περιπλέων, προσσχὼν ποτε καὶ Πάφῳ τῆς Κύπρου ἀγαλμάτιον Ἀφροδίτης σπιθαμὶ αἶον, ἀρχαῖον τῇ τέχνῃ, ὠνησάμενος ἤει φέρων εἰς τὴν Ναύκρατιν. καὶ αὐτῷ πλησίον φερομένῳ τῆς Αἰγύπτου ἐπεὶ χειμῶν αἰφνίδιον ἐπέπεσεν καὶ οὐ συνιδεῖν οὐκ ἦν ὅπου γῆς ἦσαν, κατέφυγον ἅπαντες ἐπὶ τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἄγαλμα σῶζειν αὐτοὺς αὐτὴν δεόμενοι. ἡ δὲ θεὸς (προσφυλὴς γὰρ τοῖς Ναυκρατίταις ἦν) αἰφνίδιον ἐποίησε πάντα τὰ παρακείμενα αὐτῇ μυρρίνης χλωρᾶς πλήρη ὁδοῦς τε ἡδίστης ἐπλήρωσεν τὴν αὖν ἤδη ἀπειρηκόσι τοῖς ἐμπλέουσιν τὴν σωτηρίαν διὰ τὴν πολλὴν ναυτίαν γενομένου τε ἐμέτου πολλοῦ...)

⁹¹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 5.204e & 2.205e.

(κατεσκεύασεν δ' ὁ Φιλοπάτωρ καὶ ποτάμιον πλοῖον, τὴν θαλαμηγὸν καλουμένην.... ἀναβάντων δὲ τὰς παρακείμενας πλησίον τῷ προειρημένῳ κοιτῶνι κλίμακας οἶκος ἦν ἄλλος πεντάκλινος ὀρόφῳ μαρόμβωτόν ἔχων καὶ πλησίον αὐτοῦ ναὸς Ἀφροδίτης θολοειδής, ἐν ᾧ μαρμάρινον ἄγαλμα τῆς θεοῦ.)

τελετουργικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα εν πλω.⁹² Μια σκηνή θυσίας εν πλω προέρχεται από έναν μυκηναϊκό κρατήρα, ο οποίος βρέθηκε στην περιοχή της ανατολικής Λοκρίδος και συγκεκριμένα στην αρχαία πόλη του Κύνου (εικ.12). Ο κρατήρας αυτός αποτελεί προϊόν του τοπικού εργαστηρίου του Κύνου και απεικονίζει μια σκηνή θυσίας που λαμβάνει χώρα στην πλώρη ενός πολεμικού πλοίου. Επάνω στο κατάστρωμα στέκουν δύο ανδρικές μορφές, πιθανόν πολεμιστές. Η μια μορφή εμφανίζεται να φορά πολεμική ενδυμασία και στρέφεται προς τα αριστερά, ενώ η άλλη γονατίζει με το δεξί της πόδι και κρατά με τα δύο της χέρια μια αίγα, η οποία ετοιμάζεται να θυσιαστεί. Η επικείμενη θυσία της αίγας υποδηλώνεται από την παρουσία ενός διπλού πέλεκυ, τον οποίο κρατούσε μια τρίτη μορφή, πιθανόν ένας ιερέας ή μια ιέρεια και η οποία δεν έχει σωθεί. Κάτω από την γραμμή που δηλώνει το κατάστρωμα του πλοίου υπάρχουν δύο γραμμές οι οποίες είναι πιθανόν να λειτουργούσαν είτε ως στηρίγματα του καταστρώματος, είτε να αποτελούσαν έναν φορητό βωμό πάνω στον οποίο θα τελούνταν η θυσία του ζώου.⁹³ Η θυσία προφανώς αποσκοπούσε στην καλή και ασφαλή διεξαγωγή του ταξιδιού⁹⁴ και σύμφωνα με τους μελετητές η επιλογή της αίγας ως θυσιαστήριο ζώο ίσως να υποδηλώνει πως αποδέκτης αυτής της θυσίας ήταν ο Ποσειδώνας.⁹⁵ Αν και δεν είναι σίγουρο πως ο Ποσειδώνας είχε αποκτήσει τον ρόλο του ως προστάτης των ναυτικών και θεός της θάλασσας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ο Όμηρος αιώνες μετά αναφέρει πως οι ναυτικοί διεξήγαγαν θυσίες στον Ποσειδώνα με σκοπό να εξασφαλίσουν ένα ασφαλές ταξίδι και μια ήρεμη θάλασσα.⁹⁶

Η παρουσία βωμών επάνω στα πλοία επιβεβαιώνεται και στο ανάγλυφο της Torlonia (εικ.13α-β), του 3^{ου} αι. μ.Χ., το οποίο ανακαλύφθηκε στην Ιταλία κατά τον 19^ο αι., μεταξύ των λιμανιών του Κλαυδίου και του Τραϊανού, και στο οποίο παρουσιάζεται μια σκηνή δύο πλοίων, τα οποία βρίσκονται σε ένα λιμάνι. Το ένα πλοίο εκφορτώνει το φορτίο του, ενώ το άλλο έχει μόλις φθάσει ή πρόκειται να αναχωρήσει. Στην πρύμνη του τελευταίου αυτού πλοίου απεικονίζονται δύο άνδρες και μία γυναίκα, που στέκονται γύρω από έναν φορητό βωμό μέσα στον οποίο καίει μεγάλη φλόγα. Ο άνδρας φαίνεται να ρίχνει θυμίαμα στη φλόγα, ενώ η γυναίκα να κρατάει ένα *acerra*, ή αλλιώς θυμιατήρι και ο άλλος άνδρας να κρατά ένα κύπελλο, πιθανώς για εξαγνισμό ή σπονδή κρασιού.⁹⁷ Ανάλογα με την ταυτοποίηση των προσώπων που παρουσιάζονται σε αυτή την σκηνή, αλλάζει και το περιεχόμενο της τελετουργίας. Ο Wachsmuth υποστηρίζει πως ο άνδρας που ρίχνει θυμίαμα είναι ο ναύκληρος (*navicularius*), η γυναίκα δίπλα του είναι η σύζυγός του και η άλλη ανδρική μορφή είναι ο καπετάνιος του πλοίου (*magister navis*). Με βάση αυτή την ερμηνεία η όλη σκηνή απεικονίζει μια τελετή *εμβατηρίου*, για να γιορταστεί η ασφαλής άφιξη του πλοίου.⁹⁸ Βέβαια η όλη σκηνή θα μπορούσε να αναπαριστά και τις τελετές που λάμβαναν χώρα με την άφιξη ενός εμπορικού πλοίου (*navis oneraria*).⁹⁹ Η Scrinari από την άλλη, θεωρεί πως το

⁹² Marinatos 1986, 19-20.

⁹³ Dakoronia 2016, 387-389.

⁹⁴ Dakoronia 2016, 390.

⁹⁵ Schachermeyer 1950, 13, 43-44. Rouse 1976, 228-229.

⁹⁶ Όμηρος, γ', 178-9. (Ποσειδάωνι δὲ ταύρων πόλλ' ἐπὶ μῆρ' ἔθεμεν, πέλαγος μέγα μετρήσαντες.)

⁹⁷ Atkins 2009, 102.

⁹⁸ Wachsmuth 1967, 144-149.

⁹⁹ Atkins 2009, 104.

συγκεκριμένο πλοίο δεν είναι απλά μια *navis oneraria* και ταυτοποιεί την μια κεντρική ανδρική μορφή ως τον αυτοκράτορα Septimius Severus και την γυναικεία μορφή δίπλα του ως την σύζυγό του Julia Domna.¹⁰⁰

Το ανάγλυφο της Torlonia είναι ένα από τα λίγα και πολύ ενδιαφέροντα παραδείγματα απεικόνισης τελετουργικών πρακτικών πάνω στα πλοία. Όμως, εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα πήλινο ομοίωμα πλοίου (εικ.14α-β-γ), μήκους 42 εκ., που ανασύρθηκε από έναν ψαρά στα ανοιχτά της Αμαθούντας και σήμερα ανήκει στη συλλογή του Ιδρύματος Πιερίδη. Το ομοίωμα χρονολογείται στον 6^ο αι. π.Χ. και απεικονίζει ευκρινώς 7 συνολικά μορφές, ενώ ο Basch πιθανολογεί την ύπαρξη και μίας όγδοης ανθρώπινης μορφής στην θέση D. Οι τρεις ανθρώπινες μορφές που στέκονται στην πλώρη (εικ.14γ) μοιάζει να τελούν κάποια τελετουργία, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις (εικ.14γ) που βρίσκονται στην πρύμνη αποτελούν το πλήρωμα πλοήγησης του πλοίου. Από τις τρεις μορφές στην πλώρη ξεχωρίζει μια ανδρική μορφή, ύψους 11 εκ., η οποία φαίνεται να κρατά ένα θυμιατήριο και να κοιτά προς την πρύμνη. Η μορφή αυτή έχει ταυτοποιηθεί με ιερέα, ο οποίος προβαίνει στην «ευλογία» του πλοίου. Τέλος το ομοίωμα αυτό είναι πιθανόν να αποτελούσε ένα είδος προσφοράς, το οποίο ρίπτονταν μέσα στην θάλασσα ως αφιέρωμα σε κάποια θαλάσσια θεότητα.¹⁰¹

Η συνδυαστική εξέταση των γραπτών πηγών και της εικονογραφίας υποδηλώνει πως πράγματι επάνω στο πλοίο λάμβαναν χώρα κάποιες λατρευτικές πρακτικές. Μάλιστα σε πολλές από αυτές τις πηγές γίνεται λόγος για την ακριβή θέση της τέλεσης αυτών των τελετουργιών, κάτι που επιτρέπει την χωρική ανάλυση του πλοίου ως ένα «θηρησκευτικό τοπίο».¹⁰²

¹⁰⁰ Scrinari 1979, 53-5.

¹⁰¹ Basch 1999, 43, 54-55.

¹⁰² Atkins 2009, 104-105.

Κεφάλαιο 3: Τελετουργικές πρακτικές & αντικείμενα.

Πριν την ανάλυση των τελετουργικών αντικειμένων σε ενάλια συγκεκριμένα, είναι ωφέλιμο να προηγηθεί μια σύντομη επισκόπηση των τελετουργικών πρακτικών και της χρήσης των τελετουργικών αντικειμένων στην ξηρά.

Τελετουργικές πρακτικές & αντικείμενα στην ξηρά.

i. Θυσίες & σπονδές.

Οι θυσίες αποτελούσαν μια συχνή τελετουργική πρακτική, που λάμβανε χώρα σε βωμούς και περιλάμβανε την κατανάλωση κρέατος καθώς και την προσφορά κάποιων τμημάτων του ζώου (συνήθως των μηρών και των εντοσθίων) στους θεούς. Οι βωμοί, οι οποίοι ανάλογα με το μέγεθος και την διακόσμησή τους μπορούν να χωριστούν σε κατηγορίες,¹⁰³ είναι ένα από τα βασικά αρχαιολογικά κατάλοιπα που υποδηλώνουν την τέλεση θυσιών.¹⁰⁴ Στην περίπτωση της ρωμαϊκής θρησκείας πέρα από τον κεντρικό μεγάλο βωμό, συναντάται συχνά και ένας μικρότερος φορητός βωμός, ο *foculus*, ο οποίος χρησιμοποιούνταν για αναίμακτες θυσίες όπως για την προσφορά φαγητού και θυμιάματος.¹⁰⁵ Έτσι, συχνά αντί για θυσία ζώου λάμβαναν χώρα σπονδές κρασιού και λαδιού καθώς και προσφορές ψωμιού ή μπαχαρικών.¹⁰⁶ Όσον αφορά τις σπονδές, αυτές λειτουργούσαν συμπληρωματικά με τις θυσίες και τελούνταν με την χρήση κάποιων ειδικών αγγείων όπως των φιαλών.¹⁰⁷

Μετά την εισαγωγική τελετή, το ζώο θυσιαζόταν με το κόψιμο του λαιμού του, ενώ τα εντόσθιά του εξετάζονταν για να επιβεβαιωθεί πως το ζώο ήταν υγιές και έτσι οι θεοί θα αποδέχονταν τη θυσία.¹⁰⁸ Τέλος, το είδος του ζώου που θυσιαζόταν εξαρτιόταν από το είδος της λατρείας αλλά και την λατρεύομενη θεότητα.¹⁰⁹

ii. Εξαγνισμός.

Ο εξαγνισμός και η κάθαρση ήταν απαραίτητα πριν την επαφή με το θείο.¹¹⁰ Ένα από τα μέσα εξαγνισμού και κάθαρσης ήταν το νερό, κάτι που επιβεβαιώνεται από τις γραπτές πηγές. Για παράδειγμα ο Ησίοδος αναφέρει πως ο εκάστοτε ικέτης έπρεπε να πλύνει τα χέρια του και να απέχει από μια πληθώρα πραγμάτων όπως την κατανάλωση

¹⁰³ Ferguson 1989, 34. Για την ανάλυση της τυπολογίας των αρχαίων ελληνικών βωμών βλέπε Yavis, 1949.

¹⁰⁴ Atkins 2009, 25-26.

¹⁰⁵ Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 3.134. Atkins 2009, 26.

¹⁰⁶ Zaidman and Pantel 1992, 37-39.

¹⁰⁷ Zaidman and Pantel 1992, 40. Lupu 2005, 58.

¹⁰⁸ Scheid 2007, 265. Atkins 2009, 28.

¹⁰⁹ Burkert 1985, 55. Lupu 2005, 58.

¹¹⁰ Atkins 2009, 31.

τροφής και την σεξουαλική επαφή.¹¹¹ Στον Όμηρο γίνεται λόγος για την ανάγκη της πλύσης των χεριών και της αλλαγής των βρώμικων ρούχων των συμμετεχόντων σε μια θυσία.¹¹² Γενικότερα το νερό αξιοποιούνταν σε πολλές τελετουργίες εξαγνισμού που αφορούσαν την γέννα,¹¹³ τον θάνατο,¹¹⁴ τον γάμο¹¹⁵ και άλλα. Για τις τελετές αυτές χρησιμοποιούνταν κατά βάση τρεχούμενο νερό, το οποίο λόγω της διαρκούς ανανέωσής του ήταν καθαρό και συμβόλιζε την αναγέννηση. Παρομοίως, το θαλασσίνο νερό χρησιμοποιούνταν σε τελετές που έχρηζαν βαθύτερου εξαγνισμού.¹¹⁶ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως τα μέσα με τα οποία πραγματοποιούνταν οι καθαρμοί ήταν τα περιρραντήρια και τα λουτήρια.¹¹⁷

iii. Καύση θυμιάματος και άλλων αρωματικών ουσιών.

Η καύση αρωματικών ουσιών στα λεγόμενα θυμιατήρια είχε μια εξαγνιστική λειτουργία και συχνά λειτουργούσε και ως ένα είδος αναίμακτης θυσίας. Η προσφορά γλυκών και αρωματικών ουσιών στους θεούς θεωρούνταν πως δημιουργούσε έναν διάυλο επικοινωνίας μεταξύ θεών και ανθρώπων.¹¹⁸ Ακόμη, η καύση μπαχαρικών κατά την διάρκεια μιας θυσίας κάλυπτε την μυρωδιά του καμένου κρέατος και προσέλκυε την προσοχή των θεών.¹¹⁹

iv. Προσφορές & προσευχές.

Οι προσευχές, οι όρκοι και οι αναθηματικές προσφορές αποτελούν ένα μεγάλο τμήμα των αρχαίων θρησκευτικών και ταυτόχρονα άμεσες ενδείξεις της προσπάθειας των πιστών να επικαλεστούν τους θεούς τους. Οι αναθηματικές προσφορές όπως τα αγαλματίδια θεών και ζώων είναι από τα πιο συχνά αρχαιολογικά κατάλοιπα που υποδηλώνουν λατρεία και συχνά παράγονταν μαζικά για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των πιστών της εκάστοτε θρησκείας.¹²⁰

¹¹¹ Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, 731-741, 748-749.

¹¹² Ομήρος, Ζ', 266-8. (χερσί δ' ἀνίπτοισιν Διὶ λείβειν αἶθροπα οἶνον ἄζομαι· οὐδέ πη ἔστι κελαινεφέϊ Κρονίῳνι αἵματι καὶ λύθρῳ πεπαλαγμένον εὐχετάσθαι.)

Ομήρος, *Οδύσσεια*, Ραψωδία δ', 750-2 (ἀλλ' ὕδρηναμένη, καθαρὰ χροῖ εἵμαθ' ἐλοῦσα, εἰς ὑπερῶ' ἀναβάσσει σὺν ἀμφιπόλοισι γυναιξίν εὔχε' Ἀθηναίῃ κούρῃ Διὸς αἰγιόχοιο.). Parker 1983, 20.

¹¹³ Ginouvès 1962, 235-48.

¹¹⁴ Ginouvès 1962, 239-64.

¹¹⁵ Ginouvès 1962, 265-82.

¹¹⁶ Ginouvès 1962, 406.

¹¹⁷ Atkins 2009, 34-35.

¹¹⁸ Parker 1983, 227-228.

¹¹⁹ Detienne 1977, 38.

¹²⁰ Atkins 2009, 41-45.

Τελετουργικές πρακτικές & αντικείμενα εντός των πλοίων.

Ο εντοπισμός τελετουργικών-θρησκευτικών αντικειμένων σε ένα αρχαίο ναυάγιο δεν υποδηλώνει άμεσα και την παρουσία κάποιας λατρευτικής δραστηριότητας, καθώς είναι πιθανό τα αντικείμενα αυτά να ανήκαν όχι στο ίδιο το πλοίο, αλλά στο φορτίο που αυτό μετέφερε.¹²¹ Έτσι, μελετώντας κανείς ένα αρχαίο ναυάγιο οφείλει να λαμβάνει υπόψιν την διασπορά, την ποσότητα και το συγκείμενο των τελετουργικών αντικειμένων, προκειμένου να εξάγει συμπεράσματα για την χρήση τους ή μη από το πλήρωμα του σκάφους, ώστε να ολοκληρωθεί με επιτυχία το εκάστοτε ταξίδι.

Η μελέτη των αντικειμένων θα γίνει μέσω της ένταξής τους στις εξής κατηγορίες: Αντικείμενα για την διεξαγωγή σπονδών και μέσα εξαγνισμού, θυμιατήρια, αντικείμενα που σχετίζονται με θυσίες, όπως βωμοί και τέλος αγαλματίδια. Ακόμη, στο τέλος του κεφαλαίου θα γίνει αναφορά στο έθιμο της ρίψης αγγείων πόσης στην θάλασσα κατά την αναχώρηση, μια πρακτική που μαρτυρείται τόσο στις γραπτές πηγές, όσο και αρχαιολογικά.

ι. Λουτήρια & αντικείμενα για την διεξαγωγή σπονδών.

Οι σπονδές λειτουργούσαν ως «ορόσημα» μετάβασης του χρόνου καθώς τελούνταν κατά την άφιξη και κατά την αναχώρηση των πλοίων ώστε να γίνει φανερό η ευλάβεια των ναυτικών προς τους θεούς της θάλασσας. Μάλιστα, ο Ιωάννης Τζέτζης αναφέρει πως στην Ελλάδα του 12^{ου} αι. κατά την αναχώρηση των πλοίων ήταν συχνό φαινόμενο η ρίψη νερού το οποίο είχε προηγουμένως αξιοποιηθεί σε τελετουργικές πρακτικές, στην θάλασσα.¹²² Το νερό αυτό ίσως φυλασσόταν σε απλές λεκάνες ή σε λουτήρια με αποσπώμενες λεκάνες.¹²³

Σύμφωνα με τον Kapitän, ο οποίος συγκέντρωσε και μελέτησε λουτήρια που έχουν βρεθεί σε ενάλιο περιβάλλον εντός της Μεσογείου θάλασσας – και κυρίως στην θάλασσα των Συρακουσών – τα λουτήρια ως σκεύη συνήθως αποτελούνται από μια λεκάνη η οποία στερεωνόταν σε μια βάση ή αλλιώς σε ένα υποστατό. Η χρήση των λουτηρίων δεν ήταν μονάχα τελετουργική αλλά είναι γνωστό πως αποτελούσαν και καθημερινά αντικείμενα καθώς χρησιμοποιούνταν ως λεκάνες πλύσης του σώματος και των χεριών.¹²⁴ Συχνά ο όρος λουτήριο ταυτίζεται με τον όρο περιρραντήριο, καθώς συχνά τα λουτήρια αξιοποιούνταν σε τελετουργικά περιβάλλοντα ως περιρραντήρια, δηλαδή ως λεκάνες οι οποίες περιείχαν νερό, με το οποίο θα πραγματοποιούνταν η τελετουργική πλύση πριν από κάποια τελετή ή θυσία.¹²⁵ Στην συγκεκριμένη μελέτη για την δήλωση αυτών των πήλινων ή των λίθινων λεκανών που έχουν βρεθεί σε ενάλια περιβάλλοντα, στηρίζονταν σε βάσεις και αξιοποιούνταν σε τελεουργίες θα χρησιμοποιηθεί ο όρος λουτήριο.

¹²¹ Atkins 2009, 46.

¹²² Ιωάννης Τζέτζης, *Exegesis in Homeri Iliadem*, 1.134. Wachsmuth 1967, 309

¹²³ Atkins 2009, 47. Kapitän 1979, 114. Kapitän 1985, 150.

¹²⁴ Kapitän 1979, 97.

¹²⁵ Kapitän 1979, 97 & 114. Kapitän 1985, 152. Πουπάκη 2002, 281.

Συνολικά θα γίνει λόγος για 20 λουτήρια των οποίων η χρονολόγηση ποικίλει από τον 6^ο αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι. π.Χ.¹²⁶ Η πληθώρα των λουτηρίων είναι συνήθως φτιαγμένη από πηλό. Συγκεκριμένα 17 από τα λουτήρια που εξετάζονται εδώ είναι από πηλό, ενώ τα υπόλοιπα 3 από μάρμαρο, εκ των οποίων τα δύο προέρχονται από την περιοχή της Ιταλίας, ενώ το τρίτο προέρχεται από το ναυάγιο της Κυρήνειας.¹²⁷ Σε γενικές γραμμές η διακόσμηση των λουτηρίων δεν διαφοροποιείται ανάλογα με το υλικό κατασκευής τους. Σχεδόν όλες οι λεκάνες έχουν προεξέχον χείλος και οι περισσότερες διακοσμούνται από οριζόντιες αυλακώσεις, με εξαίρεση το λουτήριο από το Capo d'Alì (εικ.16) το οποίο έχει λείο χείλος και δεν παρουσιάζει αυλακώσεις. Όσον αφορά τις βάσεις τους, αυτές συνήθως έχουν το σχήμα ενός ιωνικού κίονα, δηλαδή στρογγυλό σώμα και τετράγωνη βάση. Σε κάποιες περιπτώσεις η βάση και το σώμα ήταν ενιαία, όπως στην περίπτωση του ναυαγίου της νήσου Spargi, ενώ άλλοτε είχαν κατασκευαστεί ξεχωριστά, όπως στην περίπτωση του ναυαγίου της Κυρήνειας.¹²⁸

Ακόμη αξίζει να αναφερθεί πως τα λουτήρια για τα οποία γίνεται λόγος στην παρούσα μελέτη, καθώς δεν έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες, δεν αποτελούσαν μέρος του εμπορεύματος, αλλά μέρος της σκευοθήκης των πλοίων. Έτσι φαίνεται πως η παρουσία τους εντός των πλοίων της αρχαιότητας σχετίζεται με την τέλεση κάποιων τελετουργικών πρακτικών, κατά την διάρκεια των οποίων τα λουτήρια πιθανόν να αξιοποιούνταν ως τελετουργικές λεκάνες στις οποίες φυλασσόταν νερό.¹²⁹ Βέβαια στην περίπτωση του λουτηρίου του Cape d'Alì και του λουτηρίου του Hvar έχει υποστηριχθεί από κάποιους μελετητές όπως τον Papo¹³⁰ και τον Niksa Petric αντίστοιχα, πως τα λουτήρια αυτά φέρουν ίχνη καύσης και έτσι είναι πιθανόν να λειτουργούσαν ως βωμοί στους οποίους οι ναυτικοί άναβαν φωτιά στα πλαίσια κάποιας τελετουργίας.¹³¹

Από τον Ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα από την νοτιοανατολική ακτογραμμή των Φούρνων, στον όρμο της Βιτσιλιάς, ήρθε στο φως ένα πήλινο τραπεζοειδές λουτήριο του 4^{ου} αι. π.Χ. (εικ.15 α-β). Το λουτήριο αυτό αποτελεί ένα από τα πολλά ευρήματα του ναυαγίου 7 της κλασικής περιόδου που εντοπίστηκε στην περιοχή των Φούρνων. Το λουτήριο έχει τη μορφή μίας αβαθούς υπερυψωμένης λεκάνης, η οποία στηρίζεται σε ένα ευρύ, κούφιο εσωτερικά πόδι που πατάει σε διευρυνόμενη βάση. Η επιφάνεια της λεκάνης ήταν διακοσμημένη με καμπυλόγραμμο γεωμετρικά σχήματα τα οποία είχαν δημιουργηθεί με τη στικτή τεχνική.¹³²

Ένα ακέραιο πήλινο λουτήριο εντοπίστηκε στο Cape d'Alì (εικ.16) στην Νοτιοανατολική Γαλλία, σε βάθος 7 μέτρων και σε απόσταση 100-150 μέτρων από τη ακτή. Το λουτήριο αυτό δεν διαθέτει κάποιου είδους διακόσμηση, ενώ έχει ύψος 46

¹²⁶ Atkins 2009, 47-52. Kapitän 1979, 97-120.

¹²⁷ Ακόμη 2 λουτήρια από μάρμαρο τα οποία χρονολογούνται στον 1^ο αι. μ.Χ., προέρχονται από το ναυάγιο του Kizilburun. Όμως, τα λουτήρια αυτά βρίσκονται σε ημιτελή κατάσταση, γεγονός που υποδηλώνει πως πιθανότατα ανήκαν στο φορτίο του πλοίου και δεν σχετίζονται με την διεξαγωγή τελετουργιών. Γι' αυτόν τον λόγο τα λουτήρια του Kizilburun θα εξαιρεθούν από την παρούσα ανάλυση.

¹²⁸ Atkins 2009, 50-51.

¹²⁹ Kapitän 1979, 114-115. Κουτσουφλάκης & Campbell 2019, 174.

¹³⁰ Papo 1964, 155-156.

¹³¹ Kapitän 1979, 115.

¹³² Κουτσουφλάκης & Campbell 2019, 173-174.

εκ., εξωτερική διάμετρο λεκάνης 60.5 εκ. και εσωτερική διάμετρο λεκάνης 49.5 εκ. Το σχήμα και η διακόσμηση του παραπέμπουν στην χρονολόγηση του αντικειμένου γύρω στο 400 π.Χ.¹³³ Από την θάλασσα των Συρακουσών και συγκεκριμένα από τον Κόλπο του Terrasini, δυτικά του Παλέρμο προέρχεται μια ακόσμητη βάση λουτηρίου (εικ.17), η οποία έχει ύψος 12 εκ. και διάμετρο 38 εκ. Το σημείο εύρεσης της δεν είναι γνωστό, ενώ πιθανολογείται πως η βάση αυτή άνηκε στο φορτίο ενός από τα τρία ναυάγια που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή. Πιθανότερο βέβαια είναι να άνηκε στο φορτίο του ναυαγίου που χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., παρά στα άλλα δύο ναυάγια των οποίων οι χρονολογήσεις είναι υστερότερες και τοποθετούνται στον 3^ο αι. π.Χ. και στην διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αντίστοιχα.¹³⁴ Στην θάλασσα των Συρακουσών, στην περιοχή Cape Ognina, εντοπίστηκαν 4 θραύσματα πήλινων λουτηρίων τα οποία ανήκουν σε δύο διαφορετικά λουτήρια, που πιθανόν χρονολογούνται γύρω στον 4^ο αι. π.Χ. Τα λουτήρια αυτά βρέθηκαν μεταξύ ενός διασκορπισμένου φορτίου αμφορέων σε ρηχά νερά, ενώ η ταύτιση τους με ναυάγια και η ακριβή τους χρονολόγηση είναι ακόμη αβέβαια.¹³⁵

Μια αποσπασματική πήλινη λεκάνη λουτηρίου (εικ.18), η οποία άνηκε στο φορτίο ενός κορινθιακού πλοίου του 4^{ου} αι. π.Χ., ήρθε στο φως στην περιοχή Stentinello, στον κόλπο S. Panagia, βόρεια των Συρακουσών. Η εξωτερική της διάμετρος είναι 79-80 εκ. και η εσωτερική της 65 εκ. Εντύπωση προκαλεί πως το φαρδύ της χείλος κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω και η εξωτερική του πλευρά έχει κλίση προς τα μέσα, σχηματίζοντας ένα προεξέχον αναχίλωμα που διακοσμείται με τρεις οριζόντιες αυλακώσεις.¹³⁶ Από το ίδιο ναυάγιο κορινθιακού πλοίου προέρχεται ένα ακόμη θραύσμα λεκάνης ενός πήλινου λουτηρίου (εικ.19), το οποίο αποτελεί το ένα έκτο της συνολικής λεκάνης, η οποία πρέπει να είχε τελική εξωτερική διάμετρο 68 εκ. Αν και η λεκάνη αυτή είναι κάπως μικρότερη σε μέγεθος από την παραπάνω και το χείλος της είναι κάπως μακρύτερο, φαίνεται πως τα δύο ευρήματα παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες, προέρχονται από την Κόρινθο και χρονολούνται στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.¹³⁷

Το άνω τμήμα ενός πήλινου λουτηρίου ήρθε στο φως στο ναυάγιο Cabrera B (εικ.20) το οποίο χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ. Συγκεκριμένα σώζεται ένα τμήμα της λεκάνης, της οποίας η εξωτερική διάμετρος είναι 80-82 εκ. και το άνω μέρος της βάσης του.¹³⁸ Ένα ακέραιο λουτήριο ανακαλύφθηκε σε βάθος 42 μέτρων στην περιοχή μεταξύ της νήσου Hvar και της Pakleni Otoci, στις Δαλματικές ακτές (εικ.21). Το συνολικό του ύψος του είναι 69 εκ., το ύψος της βάσης του 20 εκ. και η εξωτερική διάμετρος της λεκάνης του 72 εκ. Το λουτήριο αυτό προέρχεται όπως και τα δύο προηγούμενα από την Κόρινθο και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ.¹³⁹ Στην Αδριατική θάλασσα και συγκεκριμένα σε ένα ναυάγιο πλησίον της νήσου Lošinj εντοπίστηκε ένα αποσπασματικό πήλινο λουτήριο, του α' μισού του 3^{ου} αι. π.Χ., από το οποίο σώζεται σχεδόν ακέραια η βάση του και ένα μικρό τμήμα της λεκάνης του (εικ.22). Το συνολικό

¹³³ Kapitän 1979, 99.

¹³⁴ Kapitän 1979, 101.

¹³⁵ Kapitän & Naglschmid 1982, 231. Kapitän 1985, 153-154.

¹³⁶ Kapitän 1979, 101-103.

¹³⁷ Kapitän 1979, 103.

¹³⁸ Kapitän 1979, 103-104. Atkins 2009, 48.

¹³⁹ Kapitän 1979, 104.

σωζόμενο ύψος του είναι 51 εκ., ενώ η διάμετρος της βάσης του είναι 36 εκ.¹⁴⁰ Ακόμη, στην Αδριατική θάλασσα και ειδικότερα στην νήσο Saprun βρέθηκε το ναυάγιο Lastovo B, που χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ. και το οποίο έφερε στο φως ένα ακέραιο λουτήριο ύψους 60 εκ. και διαμέτρου λεκάνης 70 εκ. (εικ.23) Η λεκάνη του έφερε διακόσμηση που αποτελούνταν από τρεις παράλληλες γραμμές που διέτρεχαν περιμετρικά το χείλος και σπείρες που διακοσμούσαν την άκρη της.¹⁴¹ Τέλος, από την περιοχή της Κροατίας προέρχεται και ένα ακόμη πήλινο λουτήριο που έχει συσχετιστεί με το ναυάγιο Palagruza A του 1^{ου} αι. π.Χ. (εικ.24). Το εύρημα ήρθε στο φως πλησίον της νήσου Vis, ανάμεσα σε αμφορείς του τύπου Dressel 1 και Lamboglia 2. Έχει ύψος 75 εκ. και διάμετρο λεκάνης 70 εκ.¹⁴²

Ένα ακόμη ακέραιο λουτήριο από πηλό το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο του Bodrum της Τουρκίας και του οποίου η ακριβής προέλευση δεν είναι γνωστή, είναι αυτό της (εικ.25). Η λεκάνη του έχει εξωτερική διάμετρο 66 εκ., εσωτερική 55 εκ. και η βάση του 31 εκ. Ο Kapitän δεν αναφέρει κάποια ακριβή χρονολόγηση για το συγκεκριμένο αντικείμενο αλλά θεωρεί πως πρόκειται για έναν σχετικά ύστερο τύπο λουτηρίου.¹⁴³ Στην Ιταλία και συγκεκριμένα στην περιοχή F του ναυαγίου Cape Graziano, στην νήσο Filicudi εντοπίστηκε μια πήλινη βάση λουτηρίου η οποία με βάση την υπόλοιπη κεραμική του φορτίου του ναυαγίου χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. (εικ.26). Η βάση, η οποία σώζεται σχεδόν ακέραιη είναι κυλινδρική, έχει μορφή κίονα και εδράζεται σε ένα τετράγωνο βάθρο μήκους 37 εκ. Τέλος, στην άνω της πλευρά επιστέφεται με ένα βαθμιδωτό κιονόκρανο.¹⁴⁴

Από την περιοχή της Σικελίας και συγκεκριμένα από τον κόλπο του Terrasini, προέρχεται ένα τμήμα της βάσης ενός πήλινου λουτηρίου (εικ.27). Ουσιαστικά, το τμήμα που σώζεται είναι η μια γωνία του τετράγωνου βάθρου και ένα μικρό τμήμα του κατώτερου τμήματος της υπόλοιπης βάσης. Το εύρημα αυτό είναι πιθανόν να προέρχεται από ένα ναυάγιο του 3^{ου} αι. π.Χ., το οποίο εντοπίστηκε στην περιοχή της Mezza Praia, στον κόλπο του Terrasini.¹⁴⁵ Στην ίδια περιοχή και συγκεκριμένα στην περιοχή B της Mezza Praia εντοπίστηκε και μια αποσπασματική λεκάνη ενός λουτηρίου από πηλό (εικ.28), η οποία δεν έχει αποδοθεί σε κάποιο συγκεκριμένο ναυάγιο. Βέβαια σύμφωνα με τον Kapitän είναι πιθανό να άνηκε στο φορτίο ενός πλοίου του 1^{ου} αι. μ.Χ., το οποίο βρέθηκε κυρίως στην περιοχή A της Mezza Praia.¹⁴⁶ Μια ακόμη σχεδόν ακέραιη βάση λουτηρίου από πηλό προέρχεται από την περιοχή Cape d'Agde, της Γαλλίας (εικ.29). Η βάση αυτή έχει διάμετρο 38 εκ. και ύψος 53 εκ. Ακόμη, το σχήμα της δεν θυμίζει κάποια άλλη βάση λουτηρίου και έτσι το εύρημα δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια.¹⁴⁷

Μια λίθινη βάση λουτηρίου από ηφαιστειακή πέτρα προέρχεται από το αρχαίο Μικρό Λιμάνι των Συρακουσών, ανατολικά της εισόδου του σημερινού λιμανιού. Η βάση, της

¹⁴⁰ Kapitän 1979, 105-106. Radić 1991, 155.

¹⁴¹ Radić 1991, 158.

¹⁴² Radić 1991, 157.

¹⁴³ Kapitän 1979, 106-107.

¹⁴⁴ Kapitän 1979, 107-108.

¹⁴⁵ Kapitän 1979, 108-109.

¹⁴⁶ Kapitän 1979, 110.

¹⁴⁷ Kapitän 1979, 109.

οποίας το σωζόμενο ύψος είναι 57 εκ., θυμίζει κίονα με 20 αύλακες, ο οποίος πατά σε ένα στρογγυλό βάθρο (εικ.30). Η λεκάνη του λουτηρίου, η οποία δεν σώζεται, πατούσε πάνω σε έναν άβακα και έναν εχίνο. Το εύρημα αυτό χρονολογείται στην Ελληνιστική περίοδο και συγκεκριμένα μεταξύ του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁸ Ένα ακόμη λίθινο λουτήριο προέρχεται από το ναυάγιο της Κυρήνειας (εικ.31), το οποίο χρονολογείται μεταξύ των τελών του 4^{ου} αι. και των αρχών του 3ου π.Χ. Το λουτήριο αυτό είναι κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο και αποτελείται από τρία μέρη: το βάθρο, το οποίο είναι μια τετράγωνη πλίνθος μήκους 35 εκ., την βάση, ύψους 55 εκ., η οποία φέρει αυλακώσεις και φαίνεται να απολήγει σε άβακα και έναν εχίνο και την λεκάνη, η οποία σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση και φαίνεται να είχε τελική διάμετρο μεταξύ 72 και 81 εκ.¹⁴⁹ Από λίθο, και συγκεκριμένα από μάρμαρο Carrara είναι κατασκευασμένη και μια ακόμη βάση λουτηρίου η οποία βρέθηκε μεταξύ των λοιπών ευρημάτων του φορτίου του ναυαγίου Spargi (εικ.32). Το ναυάγιο αυτό εντοπίστηκε στις νήσους Maddalena, στην Σαρδηνία και χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ.¹⁵⁰ Η βάση αυτή αποτελείται από έναν κίονα, ύψους 26 εκ., που φέρει 11 αυλακώσεις και πατά σε μια κυκλική βάση, την σπείρα. Η βάση αυτή διακρίνεται με την σειρά της σε δύο μέρη, την σκοτία, και τους τόρους.¹⁵¹

Η ταύτιση των λουτηρίων τους με ναυάγια δεν καθίσταται πάντοτε εφικτή. Αν και αρκετά από τα λουτήρια που αναφέρθηκαν δεν μπορούν να συνδεθούν άμεσα με ναυάγια, είναι σχεδόν σίγουρο πως μεταφέρονταν σε πλοία, τα οποία είτε ναυάγησαν, είτε για κάποιο άλλον λόγο τα λουτήρια αυτά κατέληξαν στην θάλασσα. Σύμφωνα με τον Kapitän η ρίψη των λουτηρίων στην θάλασσα δεν σχετίζονταν με κάποιου είδους τελετουργία αλλά αποτελούσε απλά την απόρριψη ενός άχρηστου πλέον αντικείμενου, όπως πιθανόν συνέβη και στην περίπτωση του λουτηρίου που βρέθηκε στο Μικρό Λιμάνι των Συρακουσών.¹⁵²

Ακόμη, αβέβαιη παραμένει και η χρήση τους εντός των πλοίων της αρχαιότητας. Το γεγονός ότι βρέθηκαν σε πολύ μικρές ποσότητες (κατά μέσο όρο ένα λουτήριο ανά ναυάγιο), αποδεικνύει πως δεν αποτελούσαν μέρος του φορτίου αλλά του εξοπλισμού του πλοίου. Η χρήση των λουτηρίων ως λεκάνες καθαρισμού και πλυσίματος των επιβατών του πλοίου, δεν μπορεί να υποστηριχθεί καθώς τα λουτήρια βρέθηκαν σε μικρά πλοία τα οποία δεν πρέπει να διέθεταν τέτοιου είδους ανέσεις για τους επιβάτες τους. Έτσι ο Kapitän μελετώντας μια σειρά λουτηρίων και εξετάζοντας όλες τις παραπάνω παραμέτρους κατέληξε στο συμπέρασμα πως η χρήση των λουτηρίων εντός των πλοίων ήταν τελετουργική και παρόμοια με την χρήση τους στην στεριά. Μάλιστα υποστηρίζει πως πιθανόν τα λουτήρια τοποθετούνταν στην πρύμνη των πλοίων, όπως υποδηλώνει το σημείο εύρεσης των λουτηρίων που βρέθηκαν στα ναυάγια Spargi και Cape Graziano. Ακόμη, η θέση των λουτηρίων στην πρύμνη των πλοίων αποδεικνύεται και εικονογραφικά στο ανάγλυφο της Torlonia (εικ.13).¹⁵³

¹⁴⁸ Kapitän 1979, 110-111.

¹⁴⁹ Kapitän 1979, 111-112.

¹⁵⁰ Lamboglia 1961, 156.

¹⁵¹ Kapitän 1979, 112.

¹⁵² Kapitän 1979, 113.

¹⁵³ Kapitän 1979, 114-115.

Τέλος, στην υποενοότητα αυτή θα αναφερθούν και 5 αντικείμενα τα οποία δεν ανήκουν στην κατηγορία των λουτηρίων αλλά είναι πολύ πιθανόν να είχαν μια τελετουργική χρήση και να χρησιμοποιούνταν για την διεξαγωγή σπονδών. Το πρωιμότερο εξ' αυτών είναι μια μικρή πήλινη λεκάνη διαμέτρου 33 εκ., η οποία πατούσε σε μια βάση 13 εκ. Το αντικείμενο αυτό προέρχεται από το ναυάγιο Cabrera B, στην Ισπανία και χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. (εικ.33).¹⁵⁴ Μάλιστα εντύπωση προκαλεί μια οπή στο κέντρο της λεκάνης, η οποία χρησιμοποιούνταν για την αποστράγγιση υγρών και πιθανόν να υποδηλώνει την πιθανή χρήση αυτού του αντικείμενου για την τέλεση σπονδών.¹⁵⁵ Τα επόμενα δύο αντικείμενα εντοπίστηκαν στο ναυάγιο του Kizilburun και χρονολογούνται στον 1^ο αι. π.Χ. Το ένα, το οποίο μάλλον ανήκει, όπως και τα λουτήρια στο φορτίο του πλοίου, είναι μια ημιτελής μαρμάρινη λεκάνη, διαμέτρου 37 εκ. Το δεύτερο αντικείμενο, είναι ακόμη μια μαρμάρινη λεκάνη, διαμέτρου 20 εκ., η οποία αν και δεν σώζεται ολόκληρη μοιάζει να είναι ολοκληρωμένη. Ένα παρόμοιο εύρημα εντοπίστηκε στην Ιταλία στο ναυάγιο Camarina B και πρόκειται για μια μαρμάρινη λεκάνη με διάμετρο 19 εκ., η οποία διαθέτει ψευδοστόμιο για την έκχυση υγρών (εικ.34).¹⁵⁶ Στο ίδιο ναυάγιο βρέθηκε και μια ασημένια λεκάνη με δύο λαβές, που πιθανόν να αποτελούσε ένα περίτεχνο τελετουργικό σκεύος για την τέλεση σπονδών (εικ.35).¹⁵⁷

ii. Βωμοί.

Στην *Αινειάδα*, ο Αινείας σκορπά να εντόσθια του θυσιασμένου ζώου στην θάλασσα, ενώ το πλοίο αναχωρεί από το λιμάνι, γεγονός που υποδηλώνει πως οι θυσίες ζώων ήταν πιθανό να λάμβαναν χώρα και εντός του πλοίου.¹⁵⁸ Οι θυσίες αναίμακτες και μη επιβεβαιώνονται αρχαιολογικά από την εύρεση βωμών, θυμιατηρίων, τριπόδων και *candelabra*. Συνολικά έχουν εντοπιστεί 20 τέτοια αντικείμενα σε 11 διαφορετικά ναυάγια, τα οποία χρονολογούνται από τον 8^ο αι. π.Χ. έως και τον 2^ο αι. μ.Χ.

Τουλάχιστον επτά βωμοί έχουν βρεθεί συνολικά σε ναυάγια, εκ των οποίων οι τέσσερις προέρχονται από το ναυάγιο Gela, στην Ιταλία, το οποίο χρονολογείται μεταξύ του 500-480 π.Χ. Στο ναυάγιο αυτό εντοπίστηκαν τέσσερις μικρού μεγέθους ορθογώνιοι πήλινοι βωμοί, οι οποίοι έχουν ύψος 8 εκ., μήκος 35 εκ. και πλάτος 9 εκ (εικ.36α-β).¹⁵⁹ Ο τρόπος διακόσμησής τους με φυτικά μοτίβα θυμίζει αντίστοιχους μικρούς αναθηματικούς βωμούς που βρέθηκαν στην Κόρινθο και στην Περαχώρα.¹⁶⁰ Ο πέμπτος βωμός εντοπίστηκε στο ναυάγιο Spargi και αποτελούνταν από τρία τμήματα · δύο μαρμάρινες βάσεις ύψους 60 εκ και πλάτους 15 εκ. και μια μαρμάρινη πλάκα, πάχους 50 εκ. (εικ.37).¹⁶¹ Ένας ακόμη βωμός του 4^{ου} αι. π.Χ. εντοπίστηκε στα ρηχά νερά της

¹⁵⁴ Cerdà 1978, 89.

¹⁵⁵ Atkins 2009, 53.

¹⁵⁶ Di Stefano 1992, 196.

¹⁵⁷ Atkins 2009, 53-54.

¹⁵⁸ Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 5.372-8.

¹⁵⁹ Panvini 2001, 60.

¹⁶⁰ Swindler 1932, 515. Broneer 1947, 214-23.

¹⁶¹ Lamboglia 1964, 216. Kapitän 1989, 149. Βέβαια ο Beltrame (2000, 155) υποστηρίζει πως ίσως οι μαρμάρινες βάσεις να μην ανήκαν στον βωμό αλλά σε κάποιο τραπέζι που ήταν μέρος του εξοπλισμού του πλοίου.

Mezza Praia, στο Παλέρμο (εικ.38). Πρόκειται για έναν μικρό πήλινο ορθογώνιο βωμό, με διαστάσεις 24 x 14 εκ. και ύψος 15.5 εκ., ο οποίος στην μπροστινή του όψη φέρει ανάγλυφη διακόσμηση.¹⁶² Η παράσταση που διακοσμεί τον βωμό είναι η μάχη του Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας, μια σκηνή που σύμφωνα με τον Giustolisi συμβολίζει την νίκη του έλλογου όντος εναντίον του σκοταδισμού και του θανάτου, που συμβολίζονται με το λιοντάρι της Νεμέας. Οι συμβολισμοί αυτοί μοιάζουν να συμφωνούν με τις τελετουργικές πρακτικές και τις πίστες των αρχαίων ναυτικών της Μεσογείου. Ακόμη, αξίζει να αναφερθεί πως ο βωμός αυτός δεν έχει συσχετιστεί με ένα συγκεκριμένο ναυάγιο, καθώς βρέθηκε μεταξύ των αντικειμένων των φορτίων τουλάχιστον δύο διαφορετικών ναυαγίων.¹⁶³ Τέλος, από το ίδιο σημείο προέρχεται και ένα ακόμη θραύσμα βωμού με την ίδια διακόσμηση.¹⁶⁴

iii. *Θυμιατήρια & candelabra*

Συνολικά έχουν βρεθεί τουλάχιστον έξι θυμιατήρια σε τρία διαφορετικά ναυάγια, που χρονολογούνται μεταξύ του 8^{ου} αι. και του 2^{ου} αι. π.Χ. Το πρωιμότερο θυμιατήρι εντοπίστηκε σε ένα ναυάγιο του 8^{ου} αι. π.Χ., γνωστό ως Elissa, στις ακτές του Ισραήλ (εικ.39). Πρόκειται για ένα μικρό θυμιατήρι σε σχήμα αγγείου πόσης, το οποίο είχε ύψος 10 εκ. και διάμετρο 15 εκ.¹⁶⁵ Ένα ακόμη, το οποίο παρουσιάζει μια πολύ λεπτομερή διακόσμηση είναι ένα θυμιατήριο του 7^{ου} - 6^{ου} αι. π.Χ., το οποίο εντοπίστηκε στην Ισπανία και συγκεκριμένα στο ναυάγιο Cádiz F (εικ.40). Το αντικείμενο αυτό αποτελούνταν από ένα τριγωνικό κεραμικό σκεύος με μια οπή στο κέντρο του για την καύση του θυμιάματος.¹⁶⁶ Τέλος, τέσσερα ακόμα θυμιατήρια προέρχονται από ένα από τα ναυάγια που βρέθηκαν στο λιμάνι της Pisa (εικ.41). Τα θυμιατήρια αυτά παρουσιάζουν περίτεχνη διακόσμηση, έχοντας την μορφή γυναικείων προτομών και χρονολούνται γύρω στον 2^ο αι. π.Χ..¹⁶⁷

Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί και κάποιες τριποδικές βάσεις θυμιατηριών τόσο στο ναυάγιο της Gela (εικ.42),¹⁶⁸ όσο και στο ναυάγιο του Grado (εικ.43),¹⁶⁹ που χρονολογούνται αντιστοίχως στον 5^ο αι. π.Χ. και στον 3^ο αι. μ.Χ. Αν και η χρονολογική διαφορά τους είναι μεγάλη, αυτές οι τριποδικές βάσεις παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα, καθώς και στις δύο περιπτώσεις είναι από μπρούτζο και στηρίζονται σε τρεις απολήξεις σε σχήμα ποδιών λιονταριού.¹⁷⁰

Η τελευταία κατηγορία αντικειμένων που πιθανόν σχετίζεται με τις τελετουργίες εν πλω είναι τα *candelabra* ή αλλιώς κηροπήγια. Συνολικά έχουν βρεθεί τέσσερα μπρούτζινα *candelabra* που σχετίζονται με τέσσερα διαφορετικά ναυάγια. Το πρωιμότερο χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. και εντοπίστηκε στο ναυάγιο του El Sec

¹⁶² Kapitän 1985, 148-149.

¹⁶³ Giustolisi 1973, 67, 69.

¹⁶⁴ Giustolisi 1975, 37.

¹⁶⁵ Ballard et al. 2002, 163.

¹⁶⁶ Blanco 1970, 53.

¹⁶⁷ Bottini 2000, 210.

¹⁶⁸ Panvini 2001, 61.

¹⁶⁹ Lopreato 1994, 33.

¹⁷⁰ Atkins 2009, 57-58.

(εικ.44). Το ύψος στο οποίο σώζεται η μακριά κωνική του ράβδος είναι 107.5 εκ., ενώ στο πάνω μέρος του απολήγει σε 15 υποδοχείς κεριών.¹⁷¹ Ένα παρόμοιο αντικείμενο του 2^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε στο ναυάγιο Spargi και είχε ύψος 175 εκ. (εικ.45),¹⁷² ενώ ένα τρίτο του 1^{ου} αι. μ.Χ. εντοπίστηκε στο Palagruža B και είχε ύψος 78.4 εκ (εικ.46).¹⁷³ Ακόμη, η μπρούτζινη βάση ενός *candelabra* βρέθηκε στο ναυάγιο Camarina B και χρονολογείται στον 2^ο μ.Χ.¹⁷⁴ Όλα αυτά τα αντικείμενα είναι πιθανόν να υποδηλώνουν λόγω του υλικού κατασκευής τους μια τελετουργική, παρά καθημερινή χρήση.¹⁷⁵

Ακόμη, ξεχωριστή αναφορά θα γίνει σε μια σειρά αντικειμένων που εντοπίστηκαν στην περιοχή Ashkelon στις ακτές του Ισραήλ, σε βάθος 3-4 μέτρων και σε απόσταση 80-100 μέτρων από την ακτογραμμή. Πρόκειται για τελετουργικά αντικείμενα που σχετίζονται με την καύση θυμιάματος και τον φωτισμό, χωρίς όμως να ομοιάζουν στους τύπους θυμιατηρίων και *candelabra* που εξετάστηκαν παραπάνω. Τα τέσσερα αντικείμενα που εντοπίστηκαν είναι τα εξής: δύο κουτάλες διαφορετικού τύπου, ένα λυχνάρι και ένα *λίστρον* ή αλλιώς φτυάρι για την καύση θυμιάματος (εικ.47). Τα αντικείμενα αυτά, σύμφωνα με τους Galili & Rosen, προέρχονται από ένα ναυάγιο του 2^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ. και είχαν σαφώς τελετουργική χρήση.¹⁷⁶

iv. Αγαλματίδια.

Αν και η προσευχή λειτουργούσε συχνά συμπληρωματικά των θυσιών και των σπονδών, δεν είναι σπάνια η επίκληση στους θεούς ενόψει κάποιου κινδύνου ή δυσκολίας. Ο Αθήναιος διασώζει την πληροφορία πως εν μέσω μιας κακοκαιρίας σε ένα ταξίδι από την Κύπρο στην Ναυκρατίδα το πλήρωμα προσευχόταν σε ένα αγαλματίδιο της θεάς Αφροδίτης.¹⁷⁷ Παρόλο που η προσευχή δεν είναι ανιχνεύσιμη αρχαιολογικά, τα αγαλματίδια τα οποία χρησιμοποιούνταν συχνά για την διεξαγωγή της, αποτελούν ένα από τα πιο συχνά λατρευτικά αντικείμενα που εντοπίζονται στα αρχαία ναυάγια της Μεσογείου.¹⁷⁸ Για την καλύτερη μελέτη τους τα αγαλματίδια που θα αναφερθούν στην παρούσα εργασία θα χωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες: στα ανδρικά, στα γυναικεία, στα ειδώλια ζώων και στα αδιάγνωστα θραύσματα.

Όσον αφορά τα πολυπληθέστερα ανδρικά ειδώλια έχουν εντοπιστεί συνολικά τουλάχιστον 21 αγαλματίδια. Τα πρωιμότερα εξ αυτών χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού και προέρχονται από την περιοχή του Yavneh-Yam, στις ακτές του Ισραήλ, όπου οι υποβρύχιες έρευνες των τελευταίων ετών έχουν φέρει στο φως μια σειρά τελετουργικών και άλλων αντικειμένων που εντοπίστηκαν είτε ως τμήματα των φορτίων πλοίων, είτε ως μεμονωμένα ευρήματα.

Ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού εντοπίστηκε στην περιοχή αυτή σε βάθος 3.5 μέτρων. Πρόκειται για μια ανδρική ιστάμενη μορφή, ύψους

¹⁷¹ Arribas 1987, 543.

¹⁷² Lamboglia 1964, 262.

¹⁷³ Radić 2002, 174.

¹⁷⁴ Di Stefano 1992, 196.

¹⁷⁵ Atkins 2009, 58.

¹⁷⁶ Galili & Rosen 2015, 84.

¹⁷⁷ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 15.575-76.

¹⁷⁸ Atkins 2009, 61.

6 εκ., που μάλλον σύμφωνα με την στάση της πρόκειται για κάποια φοινικική θεότητα (εικ.48). Τέλος η μορφή απεικονίζεται να φορά περίζωμα, ενώ η κεφαλή της έχει κωνική απόληξη.¹⁷⁹ Την ίδια περίοδο χρονολογείται και μια ακόμη ανδρική μορφή η οποία προέρχεται από την ίδια περιοχή και σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση (εικ.49). Συγκεκριμένα σώζεται μόνο το άνω τμήμα του κορμού της που έχει ύψος 3.5 εκ. και πλάτος 4.5 εκ., καθώς και τα χέρια, τα οποία εκτείνονται προς τα πάνω σε στάση προσευχής.¹⁸⁰

Ένα ακόμη παράδειγμα, που χρονολογείται στον 7^ο-6^ο αι. π.Χ., προέρχεται από το ναυάγιο Cádiz F και πρόκειται για μια ανδρική πήλινη κεφαλή ύψους 17 εκ., η οποία διέθετε δύο οπές ανάρτησης και μάλλον προερχόταν από την Αίγυπτο (εικ.50).¹⁸¹ Μια κεφαλή ανδρικής μορφής από μπρούντζο βρέθηκε στο ναυάγιο Camarina A και χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ. (εικ.51). Ο ανασκαφέας του ναυαγίου θεωρεί πως η κεφαλή αυτή αποτελούσε τμήμα ενός ζεύγους ερμαϊκών στηλών που ενωνόταν με ένα σύρμα και λειτουργούσαν ως μια διακόσμηση του κιγκλιδώματος του πλοίου.¹⁸² Είναι γνωστό πως οι ερμαϊκές στήλες λειτουργούσαν ως προστάτες των ταξιδιωτών και μάλιστα μια ακέραιη πήλινη ερμαϊκή στήλη του 1^ο αι. π.Χ. έχει εντοπιστεί στο φορτίο του ναυαγίου του Kızılburun (εικ.52).¹⁸³

Οι φαλλικές αναπαραστάσεις δεν περιορίζονται μονάχα στις ερμαϊκές στήλες, αλλά αποτελούσαν και ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Πριάπου, μιας ιθυφαλλικής θεότητας η οποία λειτουργούσε ως προστάτιδα των ναυτικών και της ναυσιπλοΐας. Όπως έχει αναφερθεί και στο Κεφάλαιο 1 ένα ξύλινο αγαλματίδιο του Πριάπου (εικ.53) εντοπίστηκε σε συνδυασμό με ένα ακόμη αγαλματίδιο ανδρικής μορφής στο ναυάγιο του Planier A, που χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. Το αγαλματίδιο του Πριάπου, δηλαδή της νεότερης μορφής, παρουσιάζει μια κοιλότητα στο σημείο των γεννητικών οργάνων στην οποία θα εφάρμοζε πιθανόν ένας πρόσθετος υπερμεγέθης φαλλός.¹⁸⁴

Εν συνεχεία με τις φαλλικές αναπαραστάσεις, ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο μιας ιθυφαλλικής μορφής, ύψους 10 εκ., ήρθε στο φως στην περιοχή Ashkelon, στις ακτές του Ισραήλ (εικ.54). Η μορφή αυτή προέρχεται από ένα Ρωμαϊκό ναυάγιο του 1-2^{ου} αι. μ.Χ. και βρέθηκε μαζί με ένα ακόμη αγαλματίδιο της θεάς Αφροδίτης, που θα εξεταστεί παρακάτω. Η ανδρική ιθυφαλλική μορφή παρουσιάζεται γυμνή, με το ένα χέρι υψωμένο στον ουρανό σαν να χορεύει. Μάλλον πρόκειται για τον Πρίαπο ή κάποιον Σάτυρο σε στάση χορού.¹⁸⁵ Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί ένα μικρό μπρούτζινο αγαλματίδιο του θεού Διόνυσου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Spargi, αλλά δυστυχώς κλάπηκε από αρχαιοκάπηλους.¹⁸⁶ Ακόμη, ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο ενός Σάτυρου – μιας μορφής γνωστής για τις σεξουαλικές της ορμές- βρέθηκε στο ναυάγιο Ognina A, πλησίον των Συρακουσών και χρονολογείται στον 3^ο αι. μ.Χ. (εικ.55) Η μορφή

¹⁷⁹ Galili & Rosen 2015, 38-39.

¹⁸⁰ Galili & Rosen 2015, 39.

¹⁸¹ Ramirez Delgado & Mateos Alonso 1985, 79.

¹⁸² Di Stefano 1991, 130.

¹⁸³ Carlson 2007, 4.

¹⁸⁴ L'Hour 1984, 71-3.

¹⁸⁵ Galili & Rosen 2015, 41-42.

¹⁸⁶ Lamboglia 1964a, 266.

παρουσιάζει στο πίσω μέρος της μια τετράγωνη υποδοχή, που υποδηλώνει πως το αγαλματίδιο αυτό ήταν τοποθετημένο επάνω σε κάτι.¹⁸⁷

Στη συνέχεια θα γίνει λόγος για δύο ακόμη παραδείγματα αγαλματιδίων ανδρικών θεοτήτων. Το ένα εξ αυτών είναι ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο του Δία (Jupiter), το οποίο χρονολογείται μεταξύ του 40-60 μ.Χ. και εντοπίστηκε στο ναυάγιο του Cavallo A (εικ.56),¹⁸⁸ ενώ το άλλο είναι ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο του Ποσειδώνα (Neptune), του κατεξοχήν θεού της θάλασσας, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και εντοπίστηκε στο ναυάγιο του Grado (εικ.57).¹⁸⁹

Στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογούνται και δύο ειδώλια που αναπαριστούν τους Διόσκουρους και προέρχονται από την νότια συγκέντρωση ναυαγίων στην περιοχή του Kfar Samir (εικ.58). Τα ειδώλια είναι πανομοιότυπα, είναι κατασκευασμένα από μπρούτζο και έχουν ύψος 11.3 εκ. και 9.8 εκ. αντίστοιχα. Και στα δύο απεικονίζονται νεαροί αγένειοι άνδρες, με μακριά κόμμωση. Οι κεφαλές τους επιστέφονται με άστρα, γεγονός που υποδηλώνει πως πρόκειται για τους Διόσκουρους. Η ύπαρξη ειδωλίων των Διόσκουρων σε ένα πλοίο της αρχαιότητας δικαιολογείται και στον Ομηρικό Ύμνο 33:

*«ἀμφὶ Διὸς κούρους, ἐλικώπιδες ἔσπετε Μοῦσαι,
Τυνδαρίδας, Λήδης καλλισφύρου ἀγλαὰ τέκνα,
Κάστορά θ' ἰππόδαμον καὶ ἀμώμητον Πολυδεύκεα,
τοὺς ὑπὸ Ταῦγέτου κορυφῇ ὄρεος μέγαλοιο
μιχθεῖσ' ἐν φιλότῃ κελαινεφεί Κρονίωνι
σωτήρας τέκε παῖδας ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
ὠκυπόρων τε νεῶν, ὅτε τε σπέρχωνσιν ἄελλαι
χειμέριαι κατὰ πόντον ἀμείλιχον· οἳ δ' ἀπὸ νηῶν
εὐχόμενοι καλέουσι Διὸς κούρους μέγαλοιο
Ιθαῖρνεσσιν λευκοῖσιν, ἐπ' ἀκρωτήρια βάντες
πρύμνης· τὴν δ' ἄνεμός τε μέγας καὶ κῶμα θαλάσσης
θῆκαν ὑποβρυχίην· οἳ δ' ἐξαπίνης ἐφάνησαν
ξουθῆσι πτερύγεσσι δι' αἰθέρος αἰζάντες,
αὐτίκα δ' ἀργαλέων ἀνέμων κατέπαυσαν ἀέλλας,
ἰσχύματα δ' ἐστόρεσαν λευκῆς ἁλὸς ἐν πελάγεσσι,
σήματα καλά, πόνου ἀπονόσφισιν· οἳ δὲ ἰδόντες
γῆθησαν, παύσαντο δ' οἰζυροῖο πόνοιο.
χαίρετε, Τυνδαρίδαι, ταχέων ἐπιβήτορες ἵππων·
αὐτὰρ ἐγὼν ὕμεων τε καὶ ἄλλης μνήσομ' αἰοιδῆς.»*

Στον ύμνο αυτό γίνεται σαφής η επίκληση των ναυτικών στους γιούς του Δία (Διόσκουρους) ώστε να σταματήσουν την κακοκαιρία και να κοπιάσουν το πέλαγος για να ολοκληρωθεί με επιτυχία το ταξίδι.¹⁹⁰

Ένα πολύ ενδιαφέρον εύρημα ήρθε στο φως στις αρχές του 21^{ου} αι. στην περιοχή Nahal Onadiah, στις ακτές του Ισραήλ, όπου εντοπίστηκαν τα ερείπια ενός ρωμαϊκού ναυαγίου του 2^{ου} αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο, ύψους 7.2 εκ., που αναπαριστά μια νεαρή τηβεννοφόρα μορφή (εικ.59). Το νεαρό αγόρι αγγίζει με το

¹⁸⁷ Gargallo 1972, 444.

¹⁸⁸ Corsi-Sciallano & Liou 1985, 129.

¹⁸⁹ Tortorici 1994, 50. Atkins 2009, 64.

¹⁹⁰ Galili & Rosen 2015, 46-47.

δεξί του χέρι τα χείλη του, σε μια χειρονομία που παραπέμπει σε παράκληση για ησυχία, ενώ με το αριστερό κρατά το κέρας της Αμαλθείας. Τέλος στο κεφάλι του φορά ένα ψηλό αιγυπτιακό καπέλο. Η μορφή αυτή είναι πιθανότατα ο αιγυπτιακός θεός Αρποκράτης, ο γιός της Ίσιδας, του οποίου η λατρεία υιοθετήθηκε σε μεταγενέστερα χρόνια από τους Ρωμαίους. Ο Αρποκράτης ήταν ένας ακόμη θεός των Αιγυπτίων, ο οποίος ήταν συνυφασμένος με την θάλασσα και την προστασία των ναυτικών.¹⁹¹ Ένα ακόμη ειδώλιο ανδρικής θεότητας εντοπίστηκε στα τέλη του 20^{ου} αι. από ψαράδες στην περιοχή Ashkelon, στο Ισραήλ (εικ.60). Το ειδώλιο έχει ύψος 25 εκ., είναι κατασκευασμένο από μπρούτζο και χρονολογείται στην Ρωμαϊκή εποχή. Αναπαριστά μια ώριμη ανδρική μορφή που φορά τήβεννο (*toga*) και ταυτίζεται είτε με τον Δία, είτε με τον Ηρακλή.¹⁹²

Στα τέλη του 20^{ου} αι. στις ακτές του Ισραήλ, στο βόρειο Kfar Samir, πλησίον της Haifa ήρθαν στο φως Δύο μπρούτζινα αγαλματίδια θεοτήτων τα οποία ανήκαν σε κάποιο άγνωστο σήμερα νανάγιο που χρονολογούνταν στον 3^ο αι. μ.Χ. Το πρώτο είναι ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο του θεού Σάραπι, ύψους 22 εκ. (εικ.61). Ο θεός φορά χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, ενώ στο κεφάλι του φέρει *modius*, δηλαδή ένα στέμμα σχήματος καλαθιού που διακοσμείται με φύλλα ελιάς και αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του συγκεκριμένου θεού. Το *modius* χρησιμοποιούνταν για την μέτρηση δημητριακών και λειτουργούσε ταυτόχρονα ως σύμβολο γονιμότητας. Ο Σάραπις είναι ένας θεός που λατρευόταν ευρέως από τους ναυτικούς της Ανατολικής Μεσογείου.¹⁹³ Μάλιστα σε ένα γράμμα του 2^{ου} αι. μ.Χ. ενός Αιγυπτίου ναυτικού, του Arion, προς τον πατέρα του, πληροφορούμαστε πως ο θεός Σάραπις τον έσωσε από τους κινδύνους της θάλασσας.¹⁹⁴ Στην ίδια συγκέντρωση βρέθηκε και ένα αγαλματίδιο του Ερμή (*Mercurius*), ύψους 12 εκ., ο οποίος απεικονίζεται σε νεαρή ηλικία, φορώντας χλαμύδα που αφήνει το σώμα του ακάλυπτο, ενώ στο δεξί του χέρι κρατά ένα πουγκί (εικ.62).¹⁹⁵ Ο θεός *Mercurius*, του οποίου το όνομα προέρχεται από το λατινικό ρήμα *merc*, δηλαδή εμπορεύομαι, είναι ο θεός του εμπορίου, των θαλάσσιων οδών και της προστασίας των εμπόρων από τους ληστές και τους κινδύνους.¹⁹⁶

Ένα ακόμη ειδώλιο του Ερμή, του θεού του εμπορίου, βρέθηκε στην ευρύτερη περιοχή του Ashkelon, στο Ισραήλ. Το αγαλματίδιο, το οποίο χρονολογείται στην Ρωμαϊκή εποχή, έχει ύψος 10 εκ. και αναπαριστά τον Ερμή σε νεαρή ηλικία (εικ.63). Ο θεός απεικονίζεται να κρατά στο δεξί του χέρι ένα πουγκί και στο αριστερό το κάτω μέρος ενός *caduceus*, δηλαδή ενός φτερωτού ραβδιού που αποτελούσε χαρακτηριστικό σύμβολο του Ερμή ως θεϊκού αγγελιαφόρου.¹⁹⁷

Τα γυναικεία ειδώλια δεν ήταν τόσο διαδεδομένα όσο τα ανδρικά. Βέβαια εξαίρεση αποτελεί η μεγάλη συγκέντρωση γυναικείων ειδωλίων στην περιοχή Shave Zion, νότια της Naharia, στις ακτές του Ισραήλ. Εκεί σε ένα βάθος 3 έως 7 μέτρων και σε μια περιοχή 300 x 300 μέτρων βρέθηκαν διασκορπισμένα τουλάχιστον 300 πήλινα

¹⁹¹ Galili & Rosen 2015, 47-48.

¹⁹² Galili & Rosen 2015, 42-43.

¹⁹³ Galili 2010, 96-97.

¹⁹⁴ BGU II 423 (P. 7950). Meijer 1986, 218.

¹⁹⁵ Galili 2010, 95.

¹⁹⁶ Barnett 1996, 106. Graves 1972, 207.

¹⁹⁷ Galili & Rosen 2015, 50-51.

γυναικεία ειδώλια τα οποία αναπαριστούν πιθανόν την φοινικική - καρχηδονιακή θεά Tanit (εικ.64). Τα ειδώλια αυτά εντοπίζονταν κατά βάση σε ομάδες των πέντε και συχνά παρουσίαζαν κάποιες διαφορές στην τεχνοτροπία, στο μέγεθος και στην ενδυμασία. Η χρονολόγησή τους ποικίλει από τον 6^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ. και η προέλευση τους είναι πιθανόν από την ακτή του Βόρειου Ισραήλ ή του Νότιου Λιβάνου. Αν και θα μπορούσαν να αποτελούν αναθηματικές προσφορές που ρίπτονταν στην θάλασσα, είναι πιθανότερο να αποτελούν τμήμα των φορτίων των εμπορικών πλοίων, γεγονός που υποδηλώνει την μη τελετουργική τους χρήση εν πλω.¹⁹⁸

Κάποια ακόμη μεμονωμένα γυναικεία ειδώλια, των οποίων η χρήση ήταν μάλλον τελετουργική θα εξεταστούν στην συνέχεια. Το πρωιμότερο εξ αυτών χρονολογείται στη Εποχή του Χαλκού και προέρχεται από την περιοχή Kfar Galim, πλησίον της Haifa. Πρόκειται για ένα γυναικείο ειδώλιο που κατασκευάστηκε από μέταλλο, πιθανόν από χαλκό με προσμίξεις κασσιτέρου ή μολύβδου, και έχει ύψος 21 εκ. και πλάτος 7 εκ. Απεικονίζει μια αδύνατη, επιμήκη γυναικεία μορφή, της οποίας τα πόδια συστρέφονται δημιουργώντας μια σπειροειδή στήλη και η οποία με τα δύο της χέρια στηρίζει πάνω από το κεφάλι της ένα τριγωνικό αντικείμενο (εικ.65). Η απεικόνιση αυτή παραπέμπει στην ασσυριακή θεά Asherah, η οποία απεικονίζεται σε έναν σφραγιδόλιθο του 1700-1200 π.Χ., ο οποίος προέρχεται από την Δυτική Ασία (εικ.66). Στον σφραγιδόλιθο αυτό η θεά απεικονίζεται με συστρεφόμενα κάτω άκρα να κρατά τον ουρανό με την μορφή φτερών.¹⁹⁹

Ένα ακόμη γυναικείο ειδώλιο της Εποχής του Χαλκού ήρθε στο φως κατά την διάρκεια της ανασκαφής του ναυαγίου του Uluburun, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} αι. π.Χ. (εικ.7). Πρόκειται για μια μπρούτζινη και μερικώς καλυμμένη με φύλλα χρυσού ιστάμενη συρο-παλαιστινιακή θεότητα, ύψους 16.25 εκ., που με βάση την διασπορά των ευρημάτων ήταν τοποθετημένη στην πλώρη του πλοίου και γι' αυτό έχει χαρακτηριστεί από τον Bass ως η προστάτιδά του.²⁰⁰ Σύμφωνα με τον Brody είναι πιθανόν η μορφή αυτή να αποδίδει την θεά Aserah, η οποία ήταν και η μόνη γυναικεία θεότητα - προστάτιδα των ναυτικών της Χαναάν κατά την Εποχή του Χαλκού.²⁰¹

Στο ναυάγιο του Cádiz F, που έχει ήδη αναφερθεί, μαζί με την ανδρική κεφαλή, βρέθηκε και ένα μικρό πήλινο ειδώλιο μιας ιστάμενης γυναικείας μορφής (εικ.67). Το δεξί της χέρι είναι λυγισμένο και τοποθετημένο κάτω από το στήθος της, ενώ το αριστερό είναι υψωμένο και φαίνεται πως στην γροθιά της κρατούσε ένα αντικείμενο, πιθανόν ένα δόρυ ή λόγχη.²⁰² Τα χαρακτηριστικά της μορφής παραπέμπουν στην φοινικική θεά Αστάρτη, η οποία λειτουργούσε ως προστάτιδα των ναυτικών.²⁰³ Σε ένα ναυάγιο που εντοπίστηκε στην Ουκρανία και συγκεκριμένα στην περιοχή Kiliya και χρονολογείται μεταξύ του τέλους του 5^{ου} αι. και του 350 – 325 π.Χ., ήρθε στο φως ένα μαρμάρινο σύμπλεγμα ειδωλίων της Δήμητρας και την Κόρης, ύψους περίπου 40 εκ. (εικ.68).²⁰⁴

¹⁹⁸ Galili & Rosen 2015, 37-38.

¹⁹⁹ Galili & Rosen 2015, 40-41.

²⁰⁰ Wachsmann 1998, 206-208. Brody 1998, 68. Bass 1984, 315.

²⁰¹ Brody 1998, 68.

²⁰² Blanco 1970, 58-59.

²⁰³ Atkins 2009, 66.

²⁰⁴ Tereshchenko 2019, 77.

Μια γυναικεία μορφή από μάρμαρο ύψους 50-60 εκ. εντοπίστηκε στο ναυάγιο El Sec του 4^{ου} αι. π.Χ., όμως καθώς έπεσε θύμα κλοπής, σήμερα το μόνο που έχει απομείνει από αυτή είναι η φωτογραφία της (εικ.69). Με βάση την φωτογραφία αυτή φαίνεται πως η γυναικεία μορφή φορούσε πέπλο, ο οποίος κάλυπτε την κεφαλή της και κρατούσε στα χέρια της ένα παιδί. Η απεικόνιση αυτή παραπέμπει άμεσα στην θεά Ειλείθυια την προστάτιδα των παιδιών, της γέννας και των γυναικών.²⁰⁵ Μια αρκετά μικρότερη σε μέγεθος μορφή βρέθηκε στο ναυάγιο του Kizilburun που χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. Πρόκειται για ένα πήλινο αγαλματίδιο μιας γυναικείας μορφής, ύψους 10 εκ., της οποίας το ένα χέρι ακουμπά και τυλίγεται γύρω από τον κορμό της.²⁰⁶ Στο ναυάγιο Ognina A του 3^{ου} αι. μ.Χ. εντοπίστηκε ένα μικρό αγαλματίδιο μιας γυναικείας μορφής από μπλε γυαλί, η οποία έπειτα έπεσε θύμα κλοπής από ερασιτέχνες δύτες και δεν έχει ταυτιστεί με κάποια γυναικεία θεότητα.²⁰⁷

Στην περιοχή του Ισραήλ και συγκεκριμένα στην παραλία του Ashkelon βρέθηκε ένα μπρούτζινο ειδώλιο, ύψους 20 εκ., το οποίο χρονολογείται στον 1^ο με 2^ο αι. μ.Χ. (εικ.70) Το ειδώλιο αυτό, το οποίο αναπαριστά την θεά Αφροδίτη (Venus), βρέθηκε μαζί με ένα ανδρικό ειδώλιο ενός Σατύρου ή του Πριάπου, που έχει παρουσιαστεί παραπάνω. Η θεά απεικονίζεται σε μια πολύ κοινή στάση σαν να θέλει να αφαιρέσει το σανδάλι της, με το κεφάλι της να γέρνει προς τα δεξιά και το αριστερό της χέρι να εκτείνεται προς τα πάνω.²⁰⁸ Ένα μπρούτζινο σύμπλεγμα της θεάς Αφροδίτης και του Πριάπου εντοπίστηκε στο νότιο αγκυροβόλιο της Caesarea και χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ. (εικ.71) Η Αφροδίτη απεικονίζεται και πάλι σαν να θέλει να αφαιρέσει το σανδάλι της πριν απολαύσει το λουτρό της, ενώ δίπλα της πάνω σε έναν κίονα στέκεται ο γιος της ο Πρίαπος, ο οποίος απεικονίζεται σε πολύ μικρή κλίμακα. Ο Πρίαπος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αλλά και η Αφροδίτη, είχαν στενή σχέση με την θάλασσα και συχνά λειτουργούσαν ως λατρευτικά αντικείμενα, τα οποία παρείχαν προστασία και ασφάλεια στους αρχαίους ναυτικούς της Μεσογείου.²⁰⁹

Ένα ακόμη ειδώλιο της θεάς Αφροδίτης, το οποίο χρονολογείται στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ., προέρχεται από την νότια συγκέντρωση ναυαγίων στην περιοχή του Kfar Samir και πρόκειται για ένα μπρούτζινο ειδώλιο, ύψους 10.3 εκ. (εικ.72). Γενικά, η θεά Αφροδίτη, έχοντας γεννηθεί μέσα από την θάλασσα, ήταν η προστάτιδα της ομορφιάς, της αγάπης και της γονιμότητας και είναι πιθανόν τα ειδώλια της θεάς να αποτελούσαν προσωπικά αντικείμενα κάποιου επιβάτη ή ναύτη.²¹⁰ Από την ίδια συγκέντρωση προέρχεται ένα ακόμη γυναικείο αγαλματίδιο της θεάς Αρτέμιδος (εικ.73). Το ειδώλιο έχει ύψος 10.5 εκ. και χρονολογείται όπως και το προηγούμενο στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. Η θεά μοιάζει να φορά στέμμα, ενώ στο αριστερό της χέρι που κρέμεται προς τα κάτω κρατά τόξο. Τέλος, το δεξί της χέρι βρίσκεται πίσω από τον δεξί της ώμο ώστε να πάρει ένα βέλος από την φαρέτρα που κρέμεται στην πλάτη της.²¹¹

²⁰⁵ Arribas 1987, 597-8.

²⁰⁶ Atkins 2009, 66.

²⁰⁷ Kapitän 1973, 230.

²⁰⁸ Galili & Rosen 2015, 41.

²⁰⁹ Galili & Rosen 2015, 49-50

²¹⁰ Galili & Rosen 2015, 46.

²¹¹ Galili & Rosen 2015, 46.

Από την περιοχή του Ισραήλ και συγκεκριμένα από την συγκέντρωση αντικείμενων στα βόρεια του Kfar Samir, προέρχεται και ένα ακόμη γυναικείο αγαλματίδιο το οποίο χρονολογείται στον 3^ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα αγαλματίδιο της θεάς Αθηνάς (Minerva), το οποίο έχει ύψος 19 εκ., είναι κατασκευασμένο από μπρούτζο και σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση (εικ.74). Η θεά φορά χιτώνα και κορινθιακό κράνος, στα χέρια της τυλίγεται ένας μανδύας, ο οποίος δεν σώζεται πλήρως, ενώ στο δεξί της χέρι κρατά κάποιο χαμένο σήμερα αντικείμενο, πιθανόν ένα δόρυ ή ασπίδα. Η στάση της είναι σαν να προσγειώνεται στην γη, όμοια με αυτή της Φτερωτής Νίκης. Η Minerva αποτελούσε για τους Ρωμαίους κεντρική θεότητα, καθώς άνηκε στην Καπιτωλιακή τριάδα, μαζί με τους Juno και Jupiter και λειτουργούσε ως προστάτιδα της μάχης, του οίκου και των τεχνών.²¹² Ένα ακόμη αγαλματίδιο της θεάς Αθηνάς το οποίο χρονολογείται στην Ύστερη Ρωμαϊκή εποχή προέρχεται από το αγκυροβόλιο που βρίσκεται νότια από την αρχαία Απολλωνία – Asruf στο Ισραήλ. Η θεά (εικ.75) φορά κορινθιακό κράνος και έχει υψωμένο το δεξί της χέρι, στο οποίο μάλλον κρατούσε κάποιο χαμένο σήμερα δόρυ.²¹³

Πέρα από ειδώλια ανδρικών και γυναικείων μορφών έχουν εντοπιστεί και κάποια ειδώλια ζώων. Συγκεκριμένα, ένα μικρού μεγέθους πήλινο ειδώλιο αγριόχοιρου, ύψους 5 εκ. και πλάτους 10 εκ., εντοπίστηκε στο ναυάγιο της Gela και χρονολογείται στο 500 με 480 π.Χ. (εικ.76)²¹⁴ Ακόμη, ένα μπρούτζινο ειδώλιο πάνθηρα εντοπίστηκε στο ναυάγιο Monaco C, που χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. αλλά το ακριβές μέγεθός του δεν είναι γνωστό.²¹⁵ Ακόμη, ένα αργυρό ειδώλιο πετεινού βρέθηκε μεταξύ των ευρημάτων του Camarina B, χωρίς όμως να παρέχονται περαιτέρω πληροφορίες για το μέγεθος ή το ακριβές σημείο εύρεσής του (εικ.77).²¹⁶ Τέλος, ένα μικρό μπρούτζινο ειδώλιο αετού βρέθηκε μεταξύ των τεχνέργων που ήρθαν στο φως στις ακτές του Ισραήλ (εικ.78). Το ειδώλιο είχε ύψος μόλις 3.8 εκ. και πλάτος 1.6 εκ. γεγονός που υποδηλώνει πως μάλλον λειτουργούσε ως διακοσμητικό κάποιου άλλου αντικειμένου ή άνηκε σε κάποιο από τα αγαλματίδια για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω.²¹⁷

Τα ειδώλια αυτά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αναθηματικές προσφορές. Ακόμη, ως αναθήματα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και οι έξι μικροί ναοί από μόλυβδο που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Commachio και χρονολογούνται στον 1^ο αι. π.Χ. (εικ.79) Οι μικρογραφικοί αυτοί ναοί φέρουν στο εσωτερικό τους ένα αγαλματίδιο είτε του Ερμή, είτε της Αφροδίτης και έχουν ύψος μόλις 8 εκ.²¹⁸

Τέλος, πέρα από τα ακέραια αγαλματίδια έχουν βρεθεί και αρκετά θραύσματα που υποδηλώνουν απλά την παρουσία ειδωλίων στα πλοία της αρχαιότητας χωρίς όμως να παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το ποια θεότητα αναπαριστούσαν. Συγκεκριμένα, ένας ξύλινος πήχης ειδωλίου εντοπίστηκε στο ναυάγιο της Gela,²¹⁹ ένας μικρός

²¹² Galili et al. 2010, 98-99.

²¹³ Galili & Rosen 2015, 50.

²¹⁴ Panvini 2001, 33, 61.

²¹⁵ Benoit 1971, 409.

²¹⁶ Di Stefano 1992, 196.

²¹⁷ Galili et al. 2010, 101.

²¹⁸ Berti 1990, 205-210.

²¹⁹ Panvini 2001, 33, 61.

μπρούτζινος πήχης βρέθηκε στο ναυάγιο του El Sec,²²⁰ ενώ ένα μαρμάρινο χέρι, που χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. εντοπίστηκε στο ναυάγιο του Madrague de Giens.²²¹ Τέλος, κάποια θραύσματα ενός μπρούτζινου ειδωλίου, που μάλλον επρόκειτο για μια ανδρική ένθρονη μορφή ύψους 20 με 25 εκ., εντοπίστηκαν στο ναυάγιο της Ognina A.²²²

Αν και κατά βάση σε κάθε ναυάγιο εντοπίζεται μονάχα ένα αγαλματίδιο, δεν είναι και λίγες οι περιπτώσεις εύρεσης δύο οι και περισσότερων ειδωλίων. Για παράδειγμα στο ναυάγιο του Cadiz F βρέθηκε ένα γυναικείο και ένα ανδρικό ειδώλιο, στο ναυάγιο του Planier A δύο ανδρικά ειδώλια, στο ναυάγιο του El Sec μια γυναικεία μορφή και ένας πήχης ειδωλίου, ενώ τέλος στο ναυάγιο της Ognina A ένα μπρούτζινο ειδώλιο Σατύρου και μια γυναικεία μορφή. Αυτά τα μεμονωμένα παραδείγματα είναι πιθανόν να υποδηλώνουν πως η παρουσία δύο ή και περισσότερων ειδωλίων στα πλοία της αρχαιότητας ήταν μια συνήθης πρακτική.²²³

Στο τέλος αυτής της ενότητας θα παρουσιαστεί ακόμη ένα αντικείμενο το οποίο έχει μεν ανθρωπόμορφη όψη, όμως παρ'όλα αυτά δεν πρόκειται για ειδώλιο αλλά για κάποιου είδους «φανάρι», που ενδέχεται λόγω της διακόσμησής του να είχε τελετουργική χρήση. Το αντικείμενο αυτό προέρχεται από τις ακτές του Ισραήλ και χρονολογείται μεταξύ του 3^{ου} και του 4^{ου} αι. μ.Χ. (εικ.80) Πρόκειται για ένα μπρούτζινο, κενό εσωτερικά επίμηκες αντικείμενο το οποίο στην άνω του πλευρά παρουσιάζει ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά. Το αντικείμενο αυτό έχει ύψος 16.6 εκ. και πλάτος 3.1 εκ. στους ώμους και 1.6 εκ. στο σώμα. Συγκεκριμένα, το στενό σώμα απολήγει σε μια στενή κεφαλή με μάτια και μακριά μύτη, ενώ πάνω από την κεφαλή υπάρχει ένας κρίκος για την ανάρτηση του αντικείμενου. Στα μέσα του σώματος εμφανίζονται γεννητικά όργανα τα οποία αποδίδονται ως τρίγωνο από το οποίο εξέρχει ένα μικρό πέος.²²⁴

ν. Αγγεία πόσης ως προσφορές.

Η πρακτική της προσφοράς αγγείων πόσης στους θεούς της θάλασσας αναφέρεται από τον Πολέμοντα του Ιλίου, έναν Αθηναίο περιηγητή του 2^{ου} αι. π.Χ. Αν και το έργο του δεν σώζεται ολόκληρο, κάποια αποσπάσματα διασώζονται στο έργο του Αθήναιου *Δειπνοσοφισταί*: *ὡς ἱστορεῖ Φύλαρχος ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ εἰκοστῇ τῶν Ἱστοριῶν καὶ Πολέμων δ' ἐν τῷ περὶ τοῦ Μορύχου' ἐν Συρακούσαις φησὶν ἐπ' ἄκρα τῇ νήσῳ πρὸς τῷ Γῆς Ὀλυμπίας ἱερῷ ἐκτὸς τοῦ τείχους ἐσχάραν τινὰ εἶναι, ἀφ' ἧς, φησί, τὴν κύλικα ναυστολοῦσιν ἀναπλέοντες μέχρι τοῦ γενέσθαι τὴν ἐπὶ τοῦ νεῶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀόρατον ἀσπίδα· καὶ οὕτως ἀφιᾶσιν εἰς τὴν θάλασσαν κεραμέαν κύλικα, καθέντες εἰς αὐτὴν ἄνθεα καὶ κηρία καὶ λιβανωτὸν ἄτμητον καὶ ἄλλα ἅττα μετὰ τούτων ἀρώματα.*²²⁵

²²⁰ Arribas 1987, 599.

²²¹ Parker 1992, 249-250.

²²² Kapitän & Price 1974, 150.

²²³ Atkins 2009, 70.

²²⁴ Galili et al. 2010, 102.

²²⁵ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 11.426.

Στο απόσπασμα αυτό πιστοποιείται η πρακτική της ρίψης κεραμικών κυλίκων στην θάλασσα, οι οποίες ήταν γεμάτες με προφορές όπως μέλι, λουλούδια, θυμίαμα και αρωματικά. Η προσφορά τους σύμφωνα με το απόσπασμα φαίνεται να λάμβανε χώρα κατά την αναχώρηση του πλοίου από τις Συρακούσες, στο σημείο όπου δεν ήταν ορατή η ασπίδα της θεάς Αθηνάς, η οποία άνηκε σε ένα άγαλμα της θεάς που βρισκόταν είτε επάνω, είτε μέσα στο αέτωμα που διακοσμούσε τον ναό της θεάς Αθηνάς που υπήρχε στο νησί της Ορτυγίας. Αρχαιολογικά η πρακτική αυτή πιστοποιείται μέσω μιας σειράς κυλίκων, οι οποίες εντοπίστηκαν την δεκαετία του 1950 στα ρηχά νερά των ακτών των Συρακουσών, κοντά στο σημείο που ήταν ο ναός της Αθηνάς, κοντά στην είσοδο του Κεντρικού Λιμανιού.²²⁶ Κάποιες εξ αυτών είναι μεγαλύτερες, με διάμετρο έως 65 εκ. (εικ.81α), ενώ οι υπόλοιπες είναι μικρότερες. Συνήθως διαθέτουν επίπεδες βάσεις και απλά χείλη, ενώ οι λαβές τους είναι ως επί το πλείστον τοποθετημένες οριζοντίως είτε στο επίπεδο των χειλών, είτε ελαφρώς πιο κάτω. Κάποια ακόμη αγγεία προσφορών εντοπίστηκαν και σε ένα άλλο σημείο της θάλασσας των Συρακουσών, ανατολικά του σημερινού Μικρού Λιμανιού. Οι κύλικες αυτές αν και κατά βάση ήταν παρόμοιες με αυτές που βρέθηκαν στο Κεντρικό Λιμάνι, ήταν μικρότερες σε μέγεθος, με την διάμετρό τους να φτάνει έως τα 25 εκ. (εικ.81β).

Σύμφωνα με τον Kapitän, ο οποίος μελέτησε και δημοσίευσε τα ευρήματα αυτά, οι κύλικες που βρέθηκαν στην θάλασσα των Συρακουσών πιστοποιούν μια πρακτική προσφοράς στους θεούς της θάλασσας, η οποία λάμβανε χώρα στα λιμάνια της Ελληνιστικής περιόδου.²²⁷

vi. Μουσικά όργανα από το ναυάγιο του Uluburun.

Παρόλο που δεν εντάσσονται σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες τελετουργικών αντικειμένων και αν και η χρήση τους δεν είναι βέβαιη, αξίζει να γίνει μια αναφορά στα μουσικά όργανα τα οποία εντοπίστηκαν στο ναυάγιο του Uluburun, το οποίο χρονολογείται στον 14^ο αι. π.Χ. Συγκεκριμένα στο ναυάγιο αυτό βρέθηκαν ένα ζεύγος μπρούτζινων κυμβάλων, μια σφυρίχτρα από κασσίτερο, μια σάλπιγγα από δόντι ιπποποτάμου και πέντε κελύφη χελώνας τα οποία πιθανόν να χρησιμοποιούνταν ως ηχεία για λύρες ή λαούτα. Σύμφωνα με τον Bass αλλά και τον Brody τα όργανα αυτά δεν ανήκαν στο φορτίο του πλοίου αλλά αξιοποιούνταν στα πλαίσια κάποιων τελετουργικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα μέσα στο πλοίο.²²⁸

²²⁶ Kapitän 1985, 147.

²²⁷ Kapitän 1985, 147-148.

²²⁸ Brody 1998, 79-80. Bass 1997, 168.

Κεφάλαιο 4: Αποτρεπτικά σύμβολα και σύμβολα προστασίας και τύχης.

i. Οφθαλμοί

Η παρουσία οφθαλμών πάνω σε πλοία ξεκινά ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όπως μαρτυρεί ένα πήλινο γραπτό ομοίωμα πλοίου, μήκους 12 εκατοστών, το οποίο εντοπίστηκε στον οικισμό της Φυλακωπής της Μήλου (εικ.82).²²⁹ Βέβαια, η παρουσία οφθαλμών στα πλοία ξεκινά με έναν τρόπο πιο εντατικό από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.²³⁰ Συγκεκριμένα, από τις ανασκαφές του Διπύλου ήρθε στο φως γραπτή κεραμική της Ύστερο Γεωμετρικής Ι περιόδου που έφερε διακοσμήσεις πλοίων με οφθαλμούς.²³¹ Ακόμη αρκετά παραδείγματα κεραμικών αγγείων με διακοσμήσεις οφθαλμών χρονολογούνται στην Ύστερο Γεωμετρική ΙΙ.²³²

Οι απεικονίσεις πολεμικών πλοίων που φέρουν οφθαλμούς πληθαίνουν κατά την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²³³ Τα πλοία αυτά, που εμφανίζονται συνήθως σε μελανόμορφα αγγεία, φέρουν δύο είδη οφθαλμών. Ένα που παραπέμπει σε κάποιο ζώο και βρίσκεται στο έμβολο του πλοίου και ένα δεύτερο και συνήθως μεγαλύτερο σε μέγεθος, το οποίο βρίσκεται ψηλά στην πλώρη.²³⁴ Ακόμη, παρατηρείται πως στα τέλη του 6^{ου} - αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. το έμβολο του πλοίου αποκτά συχνά μια ζωόμορφη απόληξη, συνήθως αγριόχοιρου.²³⁵ Η συχνότητα με την οποία οι κεφαλές ζώων διακοσμούσαν τα αρχαία πλοία, ίσως υποδηλώνει πως οι οφθαλμοί αποτελούσαν ένα είδος στιλιστικού καταλοίπου μιας ζωομορφικής παράδοσης στην διακόσμηση των πλοίων. Παρ'όλα αυτά, καθώς σε πολλές από αυτές τις απεικονίσεις συνυπάρχουν δύο διαφορετικά είδη οφθαλμών, φαίνεται πως οι οφθαλμοί που διακοσμούσαν την πλώρη δεν σχετίζονταν με την απόδοση κάποιου ζώου, όπως οι οφθαλμοί του εμβόλου, αλλά λειτουργούσαν σε ένα διαφορετικό επίπεδο, μάλλον συμβολικό.

Η Carlson, παρατηρώντας τον τρόπο απόδοσης των κορών των οφθαλμών, που ομοιάζουν σε μάσκες πρότεινε πως ίσως οι οφθαλμοί να λειτουργούσαν ανθρωπομορφικά, δίνοντας στο πλοίο μια ανθρώπινη υπόσταση και επιτρέποντας του να παρατηρήσει την ανοιχτή θάλασσα.²³⁶ Αυτή η λειτουργία των οφθαλμών μαρτυρείται τόσο στο έργο του Αισχύλου *Ίκέτιδες*,²³⁷ όσο και στο έργο του Φίλοστράτου του Πρεσβυτέρου *Εικόνες*.²³⁸

Με βάση τις γραπτές πηγές, οι οφθαλμοί των πλοίων λειτουργούσαν ως ένα είδος συμβόλου που εξασφάλιζε την ασφαλή διεξαγωγή του ταξιδιού και την αποφυγή των

²²⁹ Bosanquet and Welch 1904, 206.

²³⁰ Nowak 2009, 88-90.

²³¹ Morrison & Williams 1968, 12-28, πίνακες 2-4.

²³² Χαρακτηριστικά παραδείγματα πλοίων της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου μπορεί κανείς να δει στο έργο του Basch, 1987, *Le musée imaginaire de la marine antique*. (Basch 1987, 177, 178, 181, 184, 188, εικ.373bis A., εικ.374, εικ.381, εικ.388, εικ.395).

²³³ Meineck 2011, 35. Nowak 2009, 99.

²³⁴ Meineck 2011, 35.

²³⁵ Carlson 2009, 357.

²³⁶ Carlson 2009, 359-360.

²³⁷ Αισχύλος, *Ίκέτιδες*, 716 (και *πρῶρα πρόσθεν ὄμμασιν βλέπουσ' ὁδόν*)

²³⁸ Φίλοστρατος Πρεσβύτερος, *Εικόνες*, 1.19, 24-26 (*βλοσυροῖς δὲ κατὰ πρῶραν ὀφθαλμοῖς οἶον βλέπει, λεπτή δὲ ἡ πρύμνα καὶ μηνοειδὴς καθάπερ τὰ τελευτῶντα τῶν ἰχθύων*)

κινδύνων της θάλασσας.²³⁹ Ακόμη, είναι γνωστό πως κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο οι οφθαλμοί λειτουργούσαν ως μέσα επιφάνειας²⁴⁰ και ως αποτρεπτικά αντικείμενα, τα οποία είχαν την δυνατότητα να ξορκίσουν τον φθόνο και εν γένει το κακό.²⁴¹ Σύμφωνα με τον Nowak οι οφθαλμοί όχι μόνο παρείχαν στο πλοίο ένα είδος συνείδησης και εξυπηρετούσαν την ασφαλή του πλεύση αλλά ταυτόχρονα προστάτευαν το ίδιο το πλοίο, το πλήρωμα και τον καπετάνιο από την βασκανία και τον φθόνο. Η μοχθηρία και ο φθόνος (*invidia* και *livor* για του Ρωμαίους) ήταν αρνητικά χρωματισμένες ενέργειες που σύμφωνα με τις γραπτές πηγές προκαλούσαν διχόνοια και καταστροφή. Οι αρνητικές συνέπειες του φθόνου μαρτυρούνται ήδη από τον 8ο αι. π.Χ. στο έργο *Έργα και Ημέραι* του Ησίοδου²⁴² όπου ο φθόνος, ο οποίος αναφέρεται ως ζήλος, χαρακτηρίζεται ως χαιρέκακος, κακόγλωσσος και μισητός στην όψη.²⁴³ Ακόμη, πολλοί συγγραφείς του 5^{ου} αιώνα όπως ο Πλάτωνας εξακολουθούν να θίγουν στα έργα τους τις καταστροφικές συνέπειες του φθόνου.²⁴⁴

Η συσχέτιση του φθόνου με τα μάτια προκύπτει από την ιδέα πως ο φθόνος προβάλλεται μέσα από την ματιά τόσο των θνητών, όσο και των υπερφυσικών όντων. Αυτή η πεποίθηση είναι ευρέως γνωστή ακόμη και σήμερα ως «κακό μάτι», ένας όρος που στους αρχαίους συγγραφείς συναντάται ως *βάσκανος* ή *fascinus*. Η σύνδεση του φθόνου με τους οφθαλμούς μαρτυρείται σε πολλά έργα αρχαίων συγγραφέων όπως στο έργο *Αγαμέμνων* του Αισχύλου και συγκεκριμένα στον στίχο 947, όπου αναφέρει *μή τις πρόσωθεν ὄμματος βάλοι φθόνος*.²⁴⁵

Ανάμεσα στα σύμβολα, στις παραστάσεις και στα φυλαχτά που χρησιμοποιούνταν ως αποτρεπτικά του φθόνου, είναι πιθανόν να συγκαταλέγονται και οι οφθαλμοί που διακοσμούσαν τα πλοία της αρχαιότητας. Σύμφωνα με τον Nowak, τον Zemer και τον Galili οι οφθαλμοί ως διακοσμήσεις των πλοίων είναι πιθανόν να λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως δηλώσεις μιας θεϊκής προστασίας και ως φυλαχτά του πλοίου που διακοσμούσαν.²⁴⁶

Στην Αγορά των Αθηνών και κατά την διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών, ήρθαν στο φως τρεις αποσπασματικοί μαρμαρίνοι οφθαλμοί. Ο πρώτος και καλύτερα διατηρημένος (εικ.83) εντοπίστηκε το 1938 στο δυτικό άκρο της Αγοράς και συγκεκριμένα σε ένα από τα δύο πηγάδια που συνδέονταν με το κτίριο F, ένα μεγάλο αρχαϊκό οικοδόμημα που προηγήθηκε της κυκλικής Θόλου, η οποία κατασκευάστηκε μετά την περσική λεηλασία της Αθήνας το 480 π.Χ.²⁴⁷ Με βάση την κεραμική που

²³⁹ Nowak 2006, 2-3.

²⁴⁰ Σύμφωνα με τους Holloway (1988) και Faraone (1992) ως μέσα επιφάνειας καθορίζονται τα αντικείμενα τα οποία λειτουργούν ως πύλες προς το υπερφυσικό και μέσω των οποίων μπορεί να γίνει επίκληση κάποιων υπερφυσικών όντων. (Nowak 2006, 116)

²⁴¹ Nowak 2006, 117.

²⁴² Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, 195-196. (ζήλος δ' ἀνθρώποισιν ὀϊζυροῖσιν ἅπασιν δυσκέλαδος κακόχαρτος ὁμαρτήσῃ, στυγερώπῃς)

²⁴³ Nowak 2006, 119-123.

²⁴⁴ Πλάτων, *Φιλήθος*, 50a (*Ἡδονὴν δὲ ἐπὶ τοῖς τῶν φίλων κακοῖς, οὐ φθόνον ἔφαμεν εἶναι τὸν τοῦτ' ἀπεργαζόμενον*)

²⁴⁵ Nowak 2006, 127-128.

²⁴⁶ Nowak 2006, 136-137. Zemer 2016, 131.

²⁴⁷ Thompson 1940, 25. Camp 1977, 175-182.

βρέθηκε εντός του πηγαδιού, υπολογίζεται πως το πηγάδι σφραγίστηκε λίγο πριν την ολοκλήρωση της Θόλου, δηλαδή γύρω στο 475-465 π.Χ.

Ένας ακόμη αποσπασματικός οφθαλμός (εικ.84), παρόμοιου μεγέθους, βρέθηκε σε ένα πηγάδι πλησίον της Θόλου,²⁴⁸ ενώ ένας ακόμη (εικ.85) εντοπίστηκε το 2007, πάλι πλησίον της Θόλου και χρονολογήθηκε με βάση το συγκείμενό του στον 5^ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με την Carlson η παρουσία οφθαλμών στην Αγορά των Αθηνών μπορεί να εξηγηθεί ως εξής: είτε αποτελούσαν τιμητικές προσφορές, είτε αποτελούσαν τμήμα του ναυτικού εξοπλισμού που φυλασσόταν στο Στρατηγείο, είτε ανήκαν σε κάποιο πλοίο που χρησιμοποιούνταν στα πλαίσια δημόσιων εορτών όπως τα Ανθεστήρια ή τα Μεγάλα Παναθήναια.²⁴⁹

Η ταυτοποίηση των τριών θραυσμάτων μαρμάρου της Αγοράς ως θραύσματα γλυπτών οφθαλμών διευκολύνθηκε από την ανακάλυψη, που είχε προηγηθεί 60 χρόνια νωρίτερα, μιας πληθώρας μαρμαρίνων οφθαλμών στο αρχαίο λιμάνι της Ζέας του Πειραιά. Τουλάχιστον 11 γνωστά παραδείγματα, εκ των οποίων έξι στεγάζονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά, είναι γνωστά και έχουν μελετηθεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι. από τον Lolling.²⁵⁰ Σε κάποιες περιπτώσεις στην εξωτερική τους πλευρά οι οφθαλμοί σώζουν εγχαράξεις ομόκεντρων κύκλων που διαμόρφωναν την ίριδα του ματιού και εντός τους διακρίνονται ακόμη τα ίχνη βαφής (εικ.86-87).

Με βάση την μελέτη μιας σειράς επιγραφών μαρμαρίνων στηλών που βρέθηκαν τόσο στην Αθήνα, όσο και στον Πειραιά και περιγράφονται συλλογικά ως *tabulae curatorum navalium*, φαίνεται πως οι μαρμαρίνοι οφθαλμοί που βρέθηκαν στο λιμάνι της Ζέας αποτελούσαν τμήμα του ναυτικού εξοπλισμού, ο οποίος φυλασσόταν σε κάποιο κοντινό κτίριο που λειτουργούσε ως αποθήκη.²⁵¹

Το πρώτο παράδειγμα οφθαλμών που μπορεί άμεσα να συσχετιστεί με ένα πλοίο της αρχαιότητας, είναι οι οφθαλμοί που εντοπίστηκαν από το 1999 έως το 2001 κατά την διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στο ναυάγιο του Tektaş Burnu της Μ. Ασίας. Το πλοίο αυτό, αποτελούσε ένα μικρό εμπορικό σκάφος που βυθίστηκε μεταξύ του 440 και 425 π.Χ. και μετέφερε κεραμική, κρασί και ρητίνη. Το 1999 και κατά τη διάρκεια της πρώτης ανασκαφικής περιόδου, εντοπίστηκε ένας κυκλικός μαρμαρίνος δίσκος (εικ.88 α-β), με διάμετρο περίπου 14 εκατοστά, του οποίου το κέντρο ήταν διάτρητο από μολύβδινη αιχμή. Όπως και οι οφθαλμοί από την Ζέα, έτσι και αυτός παρουσιάζει μια κυρτότητα και ομόκεντρες εγχαράξεις στην εξωτερική του πλευρά, ενώ εσωτερικά η επιφάνεια του είναι επίπεδη και αδρά δουλεμένη. Οι ομόκεντροι κύκλοι της εγχάραξης σώζουν υπολείμματα σκούρας βαφής, που πιθανόν προσιδίαζε στο εξωτερικό άκρο της ίριδας, ενώ η κεφαλή της αιχμής του μολύβδου στο κέντρο του, προσιδίαζε στην κόρη του ματιού.

Ο δεύτερος οφθαλμός (εικ.89α-β) βρέθηκε το επόμενο έτος σε απόσταση ενός μέτρου από τον πρώτο, γεγονός που υποδεικνύει πως μετά την βύθιση του πλοίου, οι σανίδες

²⁴⁸ Thompson 1940, 95–96.

²⁴⁹ Carlson 2009, 347-349.

²⁵⁰ Lolling 1880, p. 384.

²⁵¹ Carlson 2009, 349-353.

του πετσώματος διαβρώθηκαν και το μόνο που απέμεινε είναι το ζεύγος των οφθαλμών που διακοσμούσαν την πλώρη του σκάφους.²⁵²

Δύο ακόμη οφθαλμοί εντοπίστηκαν στην ακτή του Ισραήλ και συγκεκριμένα στο ναυάγιο του Megadim και στην θέση Yavneh-Yam στο νότιο Ισραήλ. Από το ναυάγιο του Megadim, που βρίσκεται μόλις 8 χιλιόμετρα νοτίως της Haifa και σε βάθος 2 έως 4 μέτρων, δεν σώζεται τίποτα που να αφορά το σκαρί του πλοίου. Παρ'όλα αυτά έχει εντοπιστεί το πολύ πλούσιο φορτίο του πλοίου που περιλαμβάνει αργυρά και χάλκινα νομίσματα, χάλκινα αγάλματα και αγαλματίδια, κοσμήματα, αγκίστρια και άλλα σημαντικά ευρήματα. Το φορτίο χρονολογήθηκε με βάση κυρίως τα νομίσματα στον 1^ο αι. π.Χ. Μεταξύ των λοιπών ευρημάτων εντοπίστηκε και ένας μαρμάρινος δισκοειδής οφθαλμός (εικ.90), λαξευμένος σε λευκό μάρμαρο, ο οποίος ζυγίζει σχεδόν 4 κιλά και έχει διάμετρο 23.4 εκατοστά.

Η εξωτερική του επιφάνεια είναι ελαφρώς κυρτή και λεία, ενώ η εσωτερική του πλευρά που άπτονταν στο σκαρί του πλοίου είναι επίπεδη και αδρά δουλεμένη. Ο δίσκος δεν παρουσιάζει ίχνη βαφής, πράγμα που ίσως υποδηλώνει πως μπορεί να άνηκε όχι στο ίδιο το πλοίο, αλλά να ήταν μέρος του φορτίου του.²⁵³

Ένας ακόμη οφθαλμός εντοπίστηκε στο αγκυροβόλιο του Yavneh-Yam. Οι έρευνες του αγκυροβολίου έφεραν στο φως μια σειρά ευρημάτων που ανήκαν είτε σε φορτία πλοίων, είτε αποτελούσαν μεμονωμένα ευρήματα. Ο οφθαλμός (εικ.91) εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής των ερευνών, σε βάθος 3.5 μέτρων και αποτελεί είτε τμήμα ενός ελληνιστικού ναυαγίου, είτε τμήμα ενός κλασικού ναυαγίου. Ουσιαστικά πρόκειται πάλι για έναν κυκλικό δίσκο από λευκό μάρμαρο, ο οποίος σε αντίθεση με τον οφθαλμό από το Megadim φέρει ίχνη βαφής. Ο δίσκος έχει βάρος 1.5 κιλά και μέγιστη διάμετρο 19.4 εκ. Η εξωτερική του επιφάνεια είναι ελαφρώς κυρτή και λειασμένη, ενώ η εσωτερική αδρή και επίπεδη. Εξωτερικά διακοσμείται με γραπτούς ομόκεντρους κύκλους, οκτώ στο σύνολο, δίχως ίχνη εγχάρακτης διακόσμησης.²⁵⁴

Παρά τις σχετικές ομοιότητες των οφθαλμών από την Αγορά των Αθηνών, το λιμάνι της Ζέας, το ναυάγιο του Tektaş Burnu, το ναυάγιο του Megadim και την θέση Yavneh-Yam, είναι προφανείς οι διαφορές στο σχήμα αλλά και στο μέγεθος τους (εικ.92). Οι οφθαλμοί από την Αγορά και την Ζέα έχουν αμυγδαλωτό σχήμα και μεγαλύτερο μέγεθος, ενώ οι οφθαλμοί από το Tektaş Burnu και τις ακτές του Ισραήλ είναι μικρότεροι και δισκοειδείς. Η διαφορά αυτή εξηγείται από την Carlson η οποία υποστηρίζει πως τα μικρά εμπορικά πλοία έφεραν κυκλικούς, μικρού μεγέθους οφθαλμούς, ενώ οι κωπήλατες γαλέρες διακοσμούσαν με πιο μεγάλους νατουραλιστικούς οφθαλμούς.

Η ύπαρξη μεγάλων αμυγδαλωτών οφθαλμών στις γαλέρες και κυκλικών οφθαλμών στα εμπορικά πλοία επιβεβαιώνεται και από τις εικονογραφικές πηγές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια μελανόμορφη κύλικα των τελών του 6^{ου} αι. που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου και αποδίδεται κεραμέα Νικοσθένη,

²⁵² Carlson 2009, 354-356.

²⁵³ Zemer 2016, 130-131. Gallili 2015, 208.

²⁵⁴ Gallili 2015, 210-211.

(εικ.93) η οποία απεικονίζει μια κωπήλατη γαλέρα, της οποίας η πλήρη διακοσμείται με έναν μεγάλο μεγέθους νατουραλιστικό οφθαλμό. Αντιστοίχως, μια μελανόμορφη οινόχοη των τελών του 6^{ου} αι. που σήμερα βρίσκεται στο Museum Meermannpo Westreenianum στην Χάγη, φέρει παράσταση ενός εμπορικού πλοίου του οποίου η πλήρη διακοσμείται με έναν μικρού μεγέθους κυκλικό οφθαλμό (εικ.94).²⁵⁵

Αξίζει ακόμη να αναφερθεί πως η παράδοση της διακόσμησης των πλοίων με οφθαλμούς δεν ήταν αποκλειστικά ελληνική. Ο Αισχύλος περιγράφει στο έργο του *Πέρσαι* τα περσικά πλοία ως πλοία με μαύρα μάτια,²⁵⁶ ενώ στο έργο του *Ίκέτιδες* αναφέρει το εξής για τα αιγυπτιακά πλοία που πλησιάζουν το Άργος (στ. 716): *πρῶρα πρόσθεν ὄμμασιν βλέπουσ' ὁδόν*.

Αν και οι οφθαλμοί που σώζονται σήμερα είναι αυτοί από μάρμαρο, είναι γνωστό από τις αρχαίες πηγές όπως τον Πλίνιο²⁵⁷ πως οι οφθαλμοί συχνά ζωγραφίζονταν πάνω στο πλοίο με την χρήση της εγκαυστικής τεχνικής.²⁵⁸ Ασχέτως όμως του τρόπου απόδοσής τους οι οφθαλμοί φαίνεται να διαδραματίζουν στην σκέψη των αρχαίων ναυτικών –και εν γένει ανθρώπων– έναν ρόλο συμβολικό, προστατεύοντάς τους από τον φθόνο και τα κακά που αυτός συνεπάγεται. Ακόμη, είναι πιθανόν οι οφθαλμοί να έδιναν μια ανθρώπινη υπόσταση στο πλοίο και να του παρείχαν μια υπερφυσική καθοδήγηση ώστε να διεκπεραιώσει με ασφάλεια το εκάστοτε ταξίδι του. Τέλος, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η διαχρονικότητα του οφθαλμού ως αποτρεπτικό σύμβολο ως και στις μέρες μας, όπου το «ματάκι» χρησιμοποιείται ως φυλαχτό έναντι του «κακού ματιού», ενώ οι οφθαλμοί εξακολουθούν συχνά να διακοσμούν μικρά αλιευτικά πλοία.²⁵⁹

ii. Φαλλοί & Γοργόνεια.

Πέρα από τους οφθαλμούς υπάρχουν και άλλα αντικείμενα διακόσμησης των πλοίων όπως τα γοργόνεια, οι φαλλοί και τα κέρατα ζώων, τα οποία έχουν θεωρηθεί πως λειτουργούσαν από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τον 3^ο αι. μ. Χ. ως μέσα επιφάνειας ή ως αποτρεπτικά σύμβολα έναντι του φθόνου.

Αυτά τα διακοσμητικά μοτίβα ήταν συνήθως από χαλκό και προσαρτούνταν στα προέμβολα των ρωμαϊκών πλοίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο φτερωτός φαλλός που διακοσμούσε την μπροστινή όψη του προεμβόλου που χρονολογείται στα τέλη του 1^{ου}- αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. και βρέθηκε τον 19^ο αι. στον Ρήνο, πλησίον της πόλης Cologne-Deutz (εικ.95). Οι φαλλοί στην ελληνορωμαϊκή τέχνη απεικονίζονται συχνά με φτερά, μάτια και πόδια ίσως ως ένα δυναμικό αποτρεπτικό σύμβολο ή ίσως ως ένα μέσο επιφάνειας του θεού Διονύσου ή του Πριάπου. Έτσι οι φαλλοί που διακοσμούσαν τα πλοία φαίνεται συχνά να λειτουργούν ταυτόχρονα ως αποτρεπτικά σύμβολα και ως μέσα επιφάνειας του Πριάπου, μιας ιθυφαλλικής θεότητας που λειτουργούσε ως

²⁵⁵ Carlson 2009, 357-359.

²⁵⁶ Αισχύλος, *Πέρσες*, 559.

²⁵⁷ Πλίνιος, *Historia naturalis*, 35.41.149.

²⁵⁸ Carlson 2009, 358.

²⁵⁹ Nowak 2006, 119.

προστάτης έναντι της μοχθηρίας και του φθόνου²⁶⁰ και που ταυτόχρονα συσχετιζόταν και με την ναυτική δραστηριότητα.²⁶¹

Σύμφωνα με τον Neilson, ο οποίος μελέτησε έναν πήλινο φαλλό από το πλοίο Ε της Πίζας, του οποίου η προέλευση είναι μάλλον Γαλατική, ο Πριάπος λειτουργούσε ταυτόχρονα ως προστάτη των Ελλήνων και των Ρωμαίων ναυτικών και ως θεός της γονιμότητας και της γεωργίας. Ο φυσικού μεγέθους φαλλός (εικ.96) που εντοπίστηκε στο πλοίο και χρονολογείται στο α' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ., αποδεικνύει σε συνδυασμό με την εύρεση φαλλών σε ακόμη δύο ρωμαϊκά ναυάγια στο Planier A και στον Ρήνο, την συσχέτιση του Πριάπου με την ναυτική δραστηριότητα. Η σχέση αυτή επιβεβαιώνεται σε τουλάχιστον 11 επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας με πιο χαρακτηριστικό το επίγραμμα 10.7 του επιγραμματοποιού Αρχία (αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.) που αναφέρει:

*«τοῦδ' ἐμὲ κυμοπλῆγος ἐπὶ σκοπέλοιο Πρίηπον
ναῦται Θρηκίου θέντο πόρου φύλακα,
πολλάκις οἷς ἤϊξα ταχὺς καλέουσιν ἄρωγός,
ξεῖνε, κατὰ πρύμνης ἡδὺν ἄγων Ζέφυρον.
τοῦνεκεν οὐτ' ἄκνισον, ὅπερ θέμις, οὐτ' ἐπιδευῇ
εἶαρος ἀθρήσεις βωμὸν ἐμὸν στεφάνων,
ἀλλ' αἰεὶ θυόεντα καὶ ἔμπυρον· οὐδ' ἑκατόμβη
τόσσον ὅσον τιμὴ δαίμοσιν ἀνδάνεται.»*

Στο επίγραμμα αυτό, όπως και σε άλλα επιγράμματα, διαφαίνεται ο ρόλος του Πριάπου ως προστάτη των ναυτικών και διατυπώνεται η άποψη πως η εικόνα του στα λιμάνια και στις ακτές έπρεπε να τιμάται με αναθηματικές προσφορές.²⁶² Η σύνδεση του Πριάπου με την ναυτική δραστηριότητα επιβεβαιώνεται και αρχαιολογικά με την εύρεση ενός ξύλινου αγαλματιδίου του Πριάπου (εικ.53), ύψους 35 εκ., στο ναυάγιο Planier A, το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁶³

Δύο ακόμη γνωστά παραδείγματα αποτρεπτικών διακοσμήσεων πλοίων βρίσκονται στο Musée de Mariemont. Πρόκειται για δύο ζεύγη μικρών χάλκινων διακοσμητικών που τοποθετούνταν στα εξέχοντα άκρα των καμαριών των πλοίων και πιθανόν προέρχονται από τον κόλπο της Νάπολης (εικ.97). Τα δύο εξ αυτών απεικονίζουν γοργόνεια, ενώ τα άλλα δύο φτερωτούς φαλλούς, σύμβολα άμεσα συνδεδεμένα με την αποτροπή του «κακού ματιού».²⁶⁴

Ένα σχετικά πρόσφατο εύρημα το οποίο χρονολογείται στην Ελληνιστική ή Ρωμαϊκή περίοδο και βρέθηκε το 2004 στο λιμάνι της Αντιόχειας είναι ένα μπρούτζινο διακοσμητικό, το οποίο φέρει στην εξωτερική του πλευρά την παράσταση ενός φτερωτού ίππου – ίσως υπόκαμπου ή «Πήγασου». Το εύρημα (εικ.98) χρονολογείται στην Ύστερη Ελληνιστική ή Πρώιμη Ρωμαϊκή Εποχή και πιθανόν διακοσμούσε το εξέχον άκρο ενός καμαριού. Οι υπόκαμποι, όπως έχει προταθεί από τον Holloway, ο

²⁶⁰ Slane & Dickie 1993, 486-494.

²⁶¹ Neilson 2002, 248-253. Nowak 2006, 156-157.

²⁶² Neilson 2002, 248-249.

²⁶³ Parker 1992, 315.

²⁶⁴ Bruckner 1963, 13. Jashemski 1977, 218- 221.

οποίος μελέτησε τον εικονογραφικό διάκοσμο κάποιων τάφων της Ταρκυνίας, είχαν αποτροπαϊκές ιδιότητες και έτσι είναι πιθανόν να λειτουργούσαν και στην περίπτωση του συγκεκριμένου αντικείμενου εξίσου αποτρεπτικά.²⁶⁵ Παρ' όλα αυτά στην περιοχή της Ελλάδας, της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Μεσογείου οι ιππόκαμποι απεικονίζονται συχνά ως τα μέσα μεταφοράς κάποιων θεοτήτων και έτσι είναι πιθανόν ο ιππόκαμπος του χάλκινου διακοσμητικού να λειτουργούσε ως ένα μέσο επιφάνειας μιας ναυτικής θεότητας όπως του Ποσειδώνα ή των Νηρηίδων.²⁶⁶

iii. Κέρατα ζώων

Ένα διαφορετικό σύνολο διακοσμήσεων πλοίων που βρέθηκαν στην περιοχή της Μεσογείου, αποτελείται από 8 μολύβδινα αντικείμενα σε σχήμα κεράτου,²⁶⁷ από τα οποία κάποια μπορούν να συσχετιστούν με ναύαγια και να χρονολογηθούν με ασφάλεια. Το ένα εξ αυτών βρέθηκε στο ναύαγιο της Albenga (εικ.99α) και χρονολογείται μεταξύ του 100 και του 80 π.Χ., ενώ ένα ακόμη βρέθηκε στο ναύαγιο Punta Scaletta (εικ.99β) και χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁸ Μάλιστα, το μολύβδινο αντικείμενο σε σχήμα κεράτου που εντοπίστηκε στο ναύαγιο Punta Scalleta, βρέθηκε στην περιοχή της πλώρης και διασώζει ίχνη από το κέρατο του ζώου μέσα στο οποίο είχε εκχυθεί ο μολύβδος.²⁶⁹ Επιπλέον, ένα μολύβδινο αντικείμενο σε σχήμα κεράτου βρέθηκε στο ναύαγιο Savellettri και χρονολογείται όχι με απόλυτη ασφάλεια μεταξύ του 280 και του 250 π.Χ.²⁷⁰ Τέλος, από το ναύαγιο του Monaco C, του 1^{ου} αι. π.Χ., ήρθε στο φως ένα μολύβδινο κέρατο, το οποίο στην επιφάνεια του παρουσιάζει ίχνη φλεβών, γεγονός που υποδηλώνει πως πράγματι ο μολύβδος εκχυνόταν σε πραγματικά κέρατα ζώων (εικ.99γ).²⁷¹

Η σχετική ομοιότητα και των 8 ευρημάτων ίσως υποδηλώνει πως αυτά τα μολύβδινα, σε σχήμα κεράτου αντικείμενα, διακοσμούσαν τα ελληνικά και τα ρωμαϊκά πλοία από τον 3^ο έως και τον 1^ο αι. π.Χ.²⁷² Ακόμη, αξίζει να αναφερθεί και η ανακάλυψη ενός αληθινού κεράτου αίγας στο ναύαγιο Culip D, το οποίο χρονολογείται μεταξύ του 70 και του 80 μ.Χ. Αν και το κέρατο αυτό δεν παρουσίαζε γέμισμα μολύβδου, το γεγονός πως εντοπίστηκε στην πλώρη του πλοίου, ενώ τα υπόλοιπα οστά ζώων βρέθηκαν στην πρύμνη, ίσως υποδηλώνει πως ήταν τοποθετημένο στην πλώρη και εξυπηρετούσε κάποια συμβολική λειτουργία.²⁷³

Με βάση μια σειρά μελετών του Lamboglia²⁷⁴ και του Mouchot²⁷⁵ αποδείχθηκε πως τα μολύβδινα αντικείμενα λειτουργούσαν ως γεμίσματα αληθινών κεράτων τα οποία

²⁶⁵ Holloway 1988, 448-449.

²⁶⁶ Nowak 2006, 159-160.

²⁶⁷ Lamboglia 1952, 187-189. Lamboglia 1964, 252. Granier 1965, 287. Mouchot 1970, Benoit 1971, 409, εικ.11, Kapitän, 1973, 186. Mas, 1985, 165. Kapitän 1996, 215.

²⁶⁸ Atkins 2009, 71.

²⁶⁹ Atkins 2009, 71. Lamboglia 1964, 252.

²⁷⁰ Kapitän 1973, 186.

²⁷¹ Atkins 2009, 73. Benoit 1962, 173. Benoit 1971, 409.

²⁷² Nowak 2006, 160.

²⁷³ Nieto Prieto κ.α. 1989, 219.

²⁷⁴ Lamboglia 1964, 252.

²⁷⁵ Mouchot 1970, 314.

διακοσμούσαν τα πλοία. Η χρήση του μολύβδου έναντι του χαλκού ή του ορειχάλκου ίσως οφείλεται στο χαμηλό σημείο τήξης του.²⁷⁶ Ο Kapitän υποστηρίζει πως το γεγονός πως έχουν βρεθεί μόνο 8 τέτοια αντικείμενα ίσως οφείλεται στο ότι ο μολύβδος δεν ήταν το μόνο υλικό που χρησιμοποιούνταν για το γέμισμα των κεράτων. Πιθανόν να χρησιμοποιούνταν και άλλα φθαρτά υλικά όπως το ξύλο, τα οποία είχαν ως στόχο να αυξήσουν την ανθεκτικότητα των κεράτων, ώστε να αντέξουν τις πιθανές ασκούμενες πιέσεις.²⁷⁷

Όσον αφορά την χρήση τους, είναι γνωστό πως στην αρχαιότητα τα κέρατα των ταύρων και κάποιων άλλων δυνατών ζώων λειτουργούσαν συμβολικά ως αποτροπαϊκά σύμβολα.²⁷⁸ Μάλιστα, μέσα από μια σειρά μελετών του Lamboglia, του Granier, του Mas και του Mouchot, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με τα αντικείμενα αυτά, φαίνεται πως τα κέρατα των ζώων επάνω στα πλοία της αρχαιότητας λειτουργούσαν ως μέσα επιφάνειας ή είχαν αποτροπαϊκές ιδιότητες.²⁷⁹ Ο Mouchot, κάνοντας μια εθνογραφική έρευνα απέδειξε πως τα κέρατα ζώων χρησιμοποιούνται έως και σήμερα ως διακοσμήσεις πλοίων στις πόλεις Sète και Marseilles στην Γαλλία. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες που κατέγραψε, οι ιδιοκτήτες των πλοίων έδειχναν να πιστεύουν πως τα κέρατα των ζώων λειτουργούσαν με τρόπο παρόμοιο με τους οφθαλμούς, δηλαδή ως φυλαχτά που προστάτευαν το πλοίο από το «κακό μάτι» και την κακοκαιρία.²⁸⁰

Η θέση των κεράτων επάνω στο πλοίο δεν είναι γνωστή. Ο Mouchot υποστηρίζει πως τα κέρατα ήταν προσαρτημένα στον ιστό του πλοίου και καθώς λόγω της αγωγιμότητας του μολύβδου συγκέντρωναν στατικό ηλεκτρισμό, είναι πιθανόν να συνδέονταν με την επιφάνεια των Διοσκούρων.²⁸¹ Το φαινόμενο αυτό, που στην αγγλική βιβλιογραφία αναφέρεται ως St. Elmo's fire, περιγράφεται και από τον Πλούταρχο στο έργο του Λύσανδρος ως εξής: *ἦσαν δέ τινες οἱ τοὺς Διοσκόρους ἐπὶ τῆς Λυσάνδρου νεὼς ἐκατέρωθεν, ὅτε τοῦ λιμένος ἐξέπλει πρῶτον ἐπὶ τοὺς πολέμιους, ἄστρα τοῖς οἴαιζιν ἐπιλάμψαι λέγοντες οἱ δὲ καὶ τὴν τοῦ λίθου πτῶσιν ἐπὶ τῷ πάθει τούτῳ σημείον φασι γενέσθαι: κατηνέχθη γάρ, ὡς ἡ δόξα τῶν πολλῶν, ἐξ οὐρανοῦ παμμεγέθους λίθος εἰς Αἰγὸς ποταμούς. καὶ δείκνυται μὲν ἔτι νῦν* (12.1). Ακόμη, η συσχέτιση των κεράτων με τον ιστό του πλοίου και την επιφάνεια των Διοσκούρων διατυπώνεται και στο έργο *Silvae* του Στατίου, ο οποίος σε ελεύθερη μετάφραση αναφέρει: Φέρτε τα ευνοϊκά σας αστέρια, αδελφοί της Οεβαλίας [Διόσκουροι], και καθίστε πάνω στα δίδυμα κέρατα της αντένας · αφήστε το φως σας να φωτίσει τη θάλασσα και τον ουρανό (3.2.8-11)²⁸². Από την άλλη ο Lamboglia, μελετώντας τα κέρατα των ναυαγίων της Albenga και της Punta Scaletta, προσφέρει μια διαφορετική οπτική. Στην περίπτωση του ναυαγίου της Albenga το κέρατο που εντοπίστηκε θεωρήθηκε πως πιθανόν αποτελούσε τμήμα της διακόσμησης του αφλάστου του πλοίου,²⁸³ ενώ το κέρατο που εντοπίστηκε στο ναυάγιο

²⁷⁶ Nowak 2006, 161-162.

²⁷⁷ Kapitän 1985, 151-152.

²⁷⁸ Kapitän 1985, 151.

²⁷⁹ Lamboglia 1964, 252. Granier 1965, 287. Mas 1965, 165. Mouchot 1970, 315-318.

²⁸⁰ Mouchot 1970, 315-318.

²⁸¹ Mouchot 1970, 318. Nowak 2006, 164.

²⁸² Statius, *Silvae*, 3.2.8-11. Η αγγλική μετάφραση του J.H. Mozley είναι: "Bring forth your favoring stars, Oebalian bretheren [the Dioskouroi], and sit upon the twin horns of the yard-arm; let your light illuminate sea and sky," (Statius, *Silvae*, 3.2.8-11) Cambridge 1928. Nowak 2006, 164.

²⁸³ Lamboglia 1952, 187.

της Punta Scaletta, με βάση το σημείο εύρεσής του, φαίνεται να διακοσμούσε την πλώρη του σκάφους.²⁸⁴ Σύμφωνα με τον Nowak, όλες αυτές οι προτάσεις είναι πιθανόν να ισχύουν καθώς μέσα από τις εθνογραφικές μελέτες του Mouchot²⁸⁵ και του Filgueiras²⁸⁶ κατέστη φανερό πως τα κέρατα μπορούσαν να τοποθετηθούν σε διάφορα μέρη του πλοίου.²⁸⁷

Όσον αφορά τις εικονογραφικές πηγές, φαίνεται πως τα κέρατα εισάγονται ως διακοσμήσεις κυρίως του εμπρόσθιου, αλλά και του οπίσθιου τμήματος των πλοίων,²⁸⁸ κατά την διάρκεια των Γεωμετρικών χρόνων.²⁸⁹ Βέβαια πέρα από τις εικονογραφικές πηγές η ύπαρξη κεράτων στα πλοία επιβεβαιώνεται και στα Ομηρικά Έπη, όπου συναντάται ο όρος *ὀρθοκραιράων*. Αν και ο όρος αυτός συναντάται συχνά για να δηλώσει τα κέρατα ζώων (Θ', 231) *βοῶν ὀρθοκραιράων*, όταν αναφέρεται σε πλοία νεῶν *ὀρθοκραιράων* (Σ', 3 & τ', 187) πιθανόν υποδηλώνει τα ὀρθια κέρατα που διακοσμούσαν τα πλοία.

Η ακριβής λειτουργία και ο συμβολισμός πίσω από τα κέρατα των ζώων ως διακοσμήσεις των πλοίων δεν είναι σαφής, καθώς δεν υπάρχει κάποια αρχαία γραπτή πηγή που να αναφέρει κάτι σχετικό. Έτσι φαίνεται πιθανό τα κέρατα να εξυπηρετούσαν παρόμοια λειτουργία με τους οφθαλμούς και τα υπόλοιπα αποτρεπτικά σύμβολα που διακοσμούσαν τα πλοία της αρχαιότητας. Ακόμη, ο Nowak, ο Rougé και ο Burkert υποστηρίζουν πως τα κέρατα των ζώων επάνω στα πλοία είναι πιθανόν να λειτουργούσαν ως «αναθήματα» των θυσιών των ναυτικών στους θεούς,²⁹⁰ ώστε να εξασφαλιστεί η εύνοια των θεών και των ηρώων που σχετίζονταν με την ναυσιπλοΐα και τις θυσίες ζώων όπως ο Διόνυσος, η Ίσιδα, οι Διόσκουροι, ο Ποσειδώνας, ο Σάραπις και ο Δίας.²⁹¹ Εξάλλου είναι προφανές μέσα και από άλλα παραδείγματα, όπως την ύπαρξη ιερών χώρων και βωμών πάνω στα πλοία, η ανάγκη των ναυτικών να διατηρήσουν στενή επαφή και αγαστές σχέσεις με τους θεούς-προστάτες τους.²⁹²

iv. Νομίσματα.

Η έρευνα της Carlson έφερε στο φως 13 περιπτώσεις ναυαγίων, που χρονολογούνται από τον 2^ο αι. π.Χ. έως και τον 4^ο αι. μ.Χ., στα οποία πιστοποιείται η συνήθεια της τοποθέτησης νομισμάτων κάτω από την σκάτσα ή αλλιώς την υποπερνίδα του ιστού.

²⁸⁴ Lamboglia 1964, 252.

²⁸⁵ Mouchot 1970, 315-317. (εικ.8-10)

²⁸⁶ Filgueiras 1978, 37 (εικ. 37, 49, 52, 55-57, 59)

²⁸⁷ Nowak 2006, 164.

²⁸⁸ Βέβαια ο Wachsmann (1996) υποστηρίζει πως οι κυρτές απολήξεις των πλοίων που εμφανίζονται στις εικονογραφικές πηγές δεν είναι κέρατα ζώων, αλλά σχηματικές και αφαιρετικές αναπαραστάσεις πτηνών.

²⁸⁹ Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται τα παραδείγματα των εικόνων 320, 329, 334, 335, 336, 341, 351, 353, 357, 362, 367, 368, 369, 372, 374, 375 376 και 382, από το έργο του Basch, *Le musée imaginaire de la marine antique*. (Basch 1987, 159, 164, 165, 166, 168, 169, 171 κ.α.)

²⁹⁰ Rougé 1981, 197-198. Burkert 1985, 64-65 & 138

²⁹¹ Nowak 2006, 165-166.

²⁹² Brody 1998, 63-72. Nowak 2006, 166.

Για πολλά από αυτά τα ναυάγια, όπως τα ναυάγια Spargi, Madrague de Giens, Planier A και Grado,²⁹³ έχει ήδη γίνει λόγος σε προηγούμενες ενότητες.

Η συνήθεια της προσθήκης νομισμάτων στην βάση του ιστού ενός πλοίου ερμηνεύεται από την ίδια, ως μια πρακτική παρόμοια αυτής που λάμβανε χώρα στην ξηρά και συνίσταντο στην ρίψη νομισμάτων σε ναούς, συντριβάνια και σπίτια για την εξασφάλιση καλής τύχης και της προστασίας του εκάστοτε οικοδομήματος.²⁹⁴ Παρομοίως, η τοποθέτηση νομισμάτων στην σκάτσα του ιστού είναι πολύ πιθανό να αποτελεί μια τελετουργική πρακτική που με την σειρά της υποδηλώνει την ανάγκη των αρχαίων ναυτικών να προστατευθούν από τους κινδύνους της θάλασσας και να εξασφαλίσουν την εύνοια των θεών.²⁹⁵

v. Η αποτρεπτική διακόσμηση ενός ελληνιστικού εμβόλου από την Atlit.

Στην ενότητα αυτή θα γίνει ξεχωριστά λόγος για ένα πολύ ενδιαφέρον εύρημα, το οποίο προέρχεται από την περιοχή της Atlit, στις ακτές του Ισραήλ. Πρόκειται για ένα έμβολο (εικ.100) μήκους 2.3 μέτρων και βάρους 450 κιλών, το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος 3.5 μέτρων και σε απόσταση μόλις 130 μέτρων από την ακτή.²⁹⁶ Η χρονολόγηση του κυμαίνεται από το 145 έως το 116 π.Χ. δηλαδή στα χρόνια βασιλείας του Πτολεμαίου Η'.

Το έμβολο αυτό φέρει έναν αποτρεπτικό – συμβολικό διάκοσμο, ώστε να είναι ακόμη πιο αποτελεσματικό στον πιθανό εμβολισμό ενός εχθρικού πλοίου. Αρχικά, στις πλάγιες πλευρές του διακοσμείται από τα κράνη των Διόσκουρων, τα οποία επιστέφονται με το χαρακτηριστικό οκτάκτινο αστέρι (εικ.100α). Στα άκρα επίσης εμφανίζονται κεφάλια αρπακτικών πτηνών (εικ.100β), ενώ το κάτω μέρος των πλάγιων πλευρών διακοσμείται με τρίαίνες μεγάλης κλίμακας. Τέλος, η εμπρόσθια όψη στην κορυφή του εμβόλου φέρει ως διακοσμητικό ένα κηρύκειον ή *caduceus*.²⁹⁷

vi. Αποτρεπτικά σύμβολα επάνω σε άγκυρες.

Οι άγκυρες υπήρξαν ήδη από τις αρχές της τέχνης ναυσιπλοΐας ένα πολύ βασικό αντικείμενο του εξοπλισμού ενός πλοίου. Όταν μια ακτή δεν ήταν δυνατόν να προσεγγιστεί, τότε το πλοίο έριχνε άγκυρα και η ασφάλεια του εξαρτώνταν ακριβώς από αυτόν τον εξοπλισμό. Βέβαια η άγκυρα ήταν απαραίτητη και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση κακοκαιρίας, όταν δηλαδή το πλοίο παρασύρονταν με κίνδυνο να προσαράξει.²⁹⁸ Έτσι είναι φανερό πως όταν ένα πλοίο έριχνε άγκυρα η μοίρα του ίδιου του πλοίου, του φορτίου του και των ανθρώπων που επέβαιναν σε αυτό εξαρτιόταν αποκλειστικά από την άγκυρα, η οποία σταδιακά απέκτησε ένα είδος ιερότητας και έγινε σύμβολο ασφάλειας και προστασίας. Ήδη από την Εποχή του

²⁹³ Carlson 2007, 319 Πίνακας 1.

²⁹⁴ Donderer 1984, 181.

²⁹⁵ Carlson 2007, 321-322.

²⁹⁶ Stefy 1983. Linder κ.α. 1991. Galili & Rosen 2015, 53-54.

²⁹⁷ Galili & Rosen 2015, 53-54.

²⁹⁸ Kapitän 1985, 152.

Χαλκού οι άγκυρες αρχίζουν να φέρουν κάποιες εγχαράξεις – συμβολισμούς.²⁹⁹ Κάποια από αυτά τα σύμβολα είχαν ως στόχο την αύξηση της δύναμης και της σταθερότητας της άγκυρας, σε ένα υπερφυσικό – συμβολικό επίπεδο.³⁰⁰ Σύμβολα όπως οι αστράγαλοι, τα κοχύλια και τα δελφίνια έφεραν τύχη και προστασία στο πλοίο. Ακόμη στην περίπτωση των λίθινων αγκυρών, αυτές κάποιες φορές κατασκευάζονταν από λίθους σε δεύτερη χρήση, οι οποίοι προηγουμένως ίσως ανήκαν σε κάποιον ναό, επιτύμβια στήλη ή γενικά σε κάποιο αρχιτεκτόνημα. Έτσι είναι πιθανόν κάποια από τα σύμβολα που εντοπίζονται επάνω στις άγκυρες να προϋπήρχαν ήδη επάνω στον λίθο. Τα περισσότερα από τα σύμβολα των αγκυρών είναι σήμερα αινιγματικά, όμως σύμφωνα με τους Galili & Rosen, στην πληθώρα των περιπτώσεων επιτελούν μια υπερφυσική λειτουργία παρέχοντας προστασία και καλοτυχία στο πλοίο.³⁰¹

Για παράδειγμα, εγχάρακτα σύμβολα έχουν εντοπιστεί σε δύο άγκυρες από ασβεστόλιθο, οι οποίες εντοπίστηκαν στην περιοχή του Kfar Samir και χρονολογούνται στην Μέση Εποχή του Χαλκού. Στην μια πλευρά τους φέρουν ως διακόσμηση ένα εγχάρακτο βέλος, με δύο παράλληλες γραμμές, οι οποίες διασχίζουν το στέλεχός του κοντά στο άνω άκρο του, ενώ στις άλλες πλευρές φέρουν κάποια αινιγματικά εγχάρακτα σύμβολα (εικ.101). Το βέλος και το σύμβολο επάνω δεξιά μπορούν να ερμηνευθούν ως τα σύμβολα 20 και 86 της Γραμμικής Β³⁰², ενώ τελευταίο (πάνω δεξιά στην εικ.101) μπορεί να ερμηνευθεί και ως αιγυπτιακό ιερογλυφικό.³⁰³ Δύο ακόμη άγκυρες (εικ.102) της Μέσης προς Ύστερης Εποχής του Χαλκού, κατασκευασμένες από ασβεστόλιθο, ήρθαν στο φως σε απόσταση 2 χιλιομέτρων βόρεια της περιοχής Atlit, κοντά στο χωρίο Megadim. Οι άγκυρες διαφέρουν όσον αφορά την διακόσμηση και το σχήμα τους. Η μία εξ αυτών διακοσμείται με ένα εγχάρακτο σύμβολο διπλού πέλεκυ, που είχε σκοπίμως χαραχθεί στην επιφάνειά της είτε από τον κατασκευαστή της, είτε από τον ιδιοκτήτη της. Ο διπλός πέλεκυς³⁰⁴ αποτελούσε ένα βασικό σύμβολο της Μινωικής θρησκείας και συναντάται επάνω σε βωμούς, ανάκτορα και σπίτια.³⁰⁵

Ακόμη, στην περιοχή του νότιου ναυαγίου του Kfar Samir, στις ακτές του Ισραήλ και συγκεκριμένα σε βάθος 3-4 μέτρων και σε απόσταση 200 μέτρων από την ακτή ήρθαν στο φως πέντε λίθινες διάτρητες άγκυρες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η μια από αυτές φέρει ως διακόσμηση ένα αινιγματικό σύμβολο, που μάλλον πρόκειται για ένα καβούρι (εικ.103).³⁰⁶ Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού χρονολογούνται και δύο λίθινες άγκυρες (εικ.104) που εντοπίστηκαν σε ένα σημείο νότια του Tell Megadim και 2 χιλιόμετρα βόρεια του Atlit. Η μια ζυγίζει 270 κιλά και έχει ύψος 86 εκ., ενώ η άλλη 267 κιλά και ύψος 81 εκ. Και στις δύο κάτω από την οπή τους είναι χαραγμένο ένα υπερμέγεθες κουπί, το οποίο λειτουργούσε ως πηδάλιο για τα σκάφη της αρχαιότητας

²⁹⁹ Kapitän 1985, 152. Mouchot 1970, 318.

³⁰⁰ Kapitän 1985, 152.

³⁰¹ Galili & Rosen 2015, 89-90.

³⁰² Ventris and Chadwick 1956, 41.

³⁰³ Galili & Rosen 2015, 61-62.

³⁰⁴ Σύμφωνα με την Marinatos ο διπλός πέλεκυς αποτελεί ένα από τα βασικά σύμβολα της Μινωικής θρησκείας, χωρίς να είναι βέβαιο το τι ακριβώς σήμαινε για τους Μινωίτες. Συνήθως συναντάται σε μέρη όπου λάμβαναν χώρα τελετουργίες, ενώ είναι πιθανόν ως σύμβολο να δήλωνε την δύναμη και την εξουσία. Τέλος αξίζει να αναφερθεί πως εικονογραφικά ο διπλός πέλεκυς σχετίζεται με γυναικείες και όχι ανδρικές μορφές. (Marinatos 1993, 5)

³⁰⁵ Dietrich 1988, 12-24. Marinatos 1993, 5. Galili & Rosen 2015, 63-64.

³⁰⁶ Galili & Rosen 2015, 62-63.

(steering oar). Το σύμβολο αυτό είναι πιθανόν ένα αιγυπτιακό ιερογλυφικό και έτσι είναι πιθανόν οι δύο άγκυρες να προέρχονται από την Αίγυπτο και να χρονολογούνται την εποχή του Νέου Βασιλείου (1580-1350 π.Χ.).³⁰⁷

Γράμματα και σύμβολα συναντώνται και στις άγκυρες μεταγενέστερων περιόδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια από τις πολλές σύνθετες άγκυρες που εντοπίστηκαν στην περιοχή του Ashkelon και φέρουν επιγραφές και εγχαράξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η άγκυρα της εικόνας 105, η οποία διαθέτει τρεις οπές και φέρει εγχάρακτα σχέδια και στις δύο πλευρές της (εικ.105). Συγκεκριμένα, στην μια πλευρά διακοσμείται με έναν σταυρό, γεγονός που τοποθετεί την χρονολόγησή της από τα τέλη της Ρωμαϊκής περιόδου έως και τους Βυζαντινούς χρόνους, ενώ στην άλλη πλευρά φέρει ένα αινιγματικό σύμβολο.³⁰⁸

Ο συχνά συμβολικός χαρακτήρας των αγκυρών της αρχαιότητας επιβεβαιώνεται και από την εύρεση μικρογραφικών ομοιωμάτων αγκυρών, οι οποίες πιθανόν χρησιμοποιούνταν σε κάποιου είδους τελετουργικές πρακτικές με στόχο την ασφαλή ολοκλήρωση των ταξιδιών.³⁰⁹ Αρκετές μικρογραφικές άγκυρες από μολύβδο έχουν εντοπιστεί σε ενάλια περιβάλλοντα στην περιοχή του Ashkelon και του Yavneh Yam.³¹⁰ Ακόμη κάποιες μικρογραφικές άγκυρες έχουν εντοπιστεί και στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, γεγονός που υποδηλώνει την ευρύτητα και την διασπορά αυτών των τελετουργικών πρακτικών και εν γένει την συμβολική αξία των αγκυρών.³¹¹

vii. Διακοσμήσεις και επιγραφές σε στύπους αγκυρών.

Στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο ήταν κυρίως σε χρήση οι ξύλινες άγκυρες, οι οποίες διέθεταν έναν μολύβδινο στύπο, που συχνά έφερε κάποιου είδους διακόσμηση. Συγκεκριμένα, έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον 100 διακοσμημένοι στύποι αγκυρών, οι οποίοι συνήθως φέρουν διακοσμήσεις αστραγάλων και κοχυλιών.³¹²

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας στύπος του τύπου Haldane III C,³¹³ που προέρχεται από το Νότιο Ισραήλ και του οποίου το ακριβές σημείο εύρεσης δεν είναι γνωστό. Ο στύπος αυτός (εικ.106) βρίσκεται σήμερα στο National Maritime Museum της Haifa, έχει διαστάσεις 105 × 8 × 2 εκ. και ζυγίζει 19 κιλά. Είναι κατασκευασμένος από μολύβδο και άνηκε σε μια ξύλινη άγκυρα, η οποία δεν έχει σωθεί. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο αυτού του ευρήματος είναι η διακόσμησή του, η οποία αποτελείται από 10 όστρεα (*Cardium* sp.), τα οποία είναι διατεταγμένα ανά ζεύγη και αναμεταξύ βρίσκονται τοποθετημένοι 4 αστράγαλοι (εικ.107). Τόσο οι αστράγαλοι, όσο και τα κοχύλια σχετίζονται με την καλή τύχη, ενώ η διάταξη των όστρεων ανά ζεύγη ίσως και να παραπέμπει σε ένα παιχνίδι των Ρωμαϊκών χρόνων, που πάλι είχε να κάνει με την καλοτυχία.³¹⁴ Ακόμη, με ανάγλυφα μοτίβα αστραγάλων, αλλά και

³⁰⁷ Stieglitz 1972-1975, 42. Galili & Rosen 2015, 64-65.

³⁰⁸ Galili & Rosen 2015, 67-68.

³⁰⁹ Galili & Rosen 2015, 90-91.

³¹⁰ Galili & Rosen 2015, 54-58.

³¹¹ Galili & Rosen 2015, 91.

³¹² Kapitän 1985, 152-153.

³¹³ Haldane 1990, 22. Για τους τύπους των μολύβδινων στύπων βλέπε Azzopardi, Gambin & Zerafa 2011, Fig. 1.

³¹⁴ Galili & Rosen 2015, 75-77.

δελφινιών διακοσμούνται και κάποιοι μικροί σε μέγεθος στύποι αγκυρών που έχουν βρεθεί στην περιοχή του Cadiz.³¹⁵

Πέρα από τις διακοσμήσεις, πολλοί στύποι αγκυρών ελληνικών και ρωμαϊκών πλοίων έφεραν επιγραφές ονομάτων θεοτήτων που σχετίζονταν με την προστασία των ναυτικών, των ναυτικών ταξιδιών και του εμπορίου. Ο Ζευς (Jupiter), ο Ερμής (Mercurius), η Αφροδίτη (Venus), η Τύχη, ο Δελφίνιος (Απόλλων) είναι κάποια μόνο από τα ονόματα θεοτήτων που έχουν εντοπιστεί σε μολύβδινους στύπους στην περιοχή της Μεσογείου. Οι επιγραφές αυτές είναι πιθανόν είτε να σχετίζονταν με το πραγματικό όνομα του πλοίου, είτε να δήλωναν απλά την προστάτιδα θεότητά του.³¹⁶

³¹⁵ Ramirez Delgado & Mateos Alonso 1985, 76.

³¹⁶ Gianfrotta 1994, 600-608.

Κεφάλαιο 5: Άλλα αντικείμενα που σχετίζονται με λατρευτικές πεποιθήσεις και έχουν εντοπιστεί στον βυθό.

i. Σκαραβαίοι.

Οι σκαραβαίοι αποτελούν σπάνια αλλά πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα των ναυαγίων της αρχαιότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πέντε σκαραβαίοι (εικ.108) οι οποίοι εντοπίστηκαν στο ναυάγιο του Cape Gelidonya και χρονολογούνται αρκετά χρόνια πριν την βύθιση του πλοίου, που συνέβη γύρω στον 13^ο αι. π.Χ. Ο ένας εξ αυτών (Sc 3) δεν είναι ακριβώς σκαραβαίος αλλά ουσιαστικά μια πλάκα που έχει το σχήμα ενός σκαραβαίου και φέρει διακόσμηση και στις δύο της πλευρές, ενώ ένας ακόμη, ο Sc 5 δεν σώζεται ακέραιος.

Ο Sc 1, που είναι φτιαγμένος από λευκό γυαλί, φέρει την αναπαράσταση του αιγυπτιακού θεού Re, ο οποίος απεικονίζεται με κεφάλι γερακιού. Το αριστερό του χέρι απολήγει σε ένα φίδι που υψώνεται μπροστά του και συμβολίζει την αιγυπτιακή βασιλεία. Ακόμη, πάνω από τα κεφάλια του θεού και του φιδιού υπάρχουν δύο ηλιακοί δίσκοι που υποδηλώνουν την θεϊκότητα των δύο μορφών. Ο σκαραβαίος αυτός με βάση παρόμοια ευρήματα και αναπαραστάσεις χρονολογείται στην 19^η Δυναστεία και συγκεκριμένα στα χρόνια βασιλείας του Ramesses II.³¹⁷ Ο Sc 2, που είναι όπως και ο Sc 1 κατασκευασμένος από λευκό γυαλί, φέρει μια επιγραφή σε ιερογλυφική γραφή που αναγράφει «Amun-Re, Βασιλέα» και χρονολογείται στην 18^η Δυναστεία. Ο γυάλινος Sc 3, ο οποίος χρονολογείται στην Δεύτερη μεταβατική περίοδο (1700-1550 π.Χ.), φέρει μια δυσνόητη επιγραφή σε ιερογλυφική γραφή. Ο Sc 4, ο οποίος είναι κατασκευασμένος από ελεφαντόδοντο ή κάποιου είδους κόκκαλο, χρονολογείται, όπως και ο προηγούμενος, στην Δεύτερη μεταβατική περίοδο και φέρει ιερογλυφικά σύμβολα. Τέλος, ο Sc 5, ο οποίος δυστυχώς δεν σώζεται πλήρως, φέρει μια αποσπασματική παράσταση που περιλαμβάνει το κάτω τμήμα του σώματος ενός φιδιού. Ο σκαραβαίος αυτός χρονολογείται όπως και ο Sc 2 στην 18^η Δυναστεία.³¹⁸ Οι σκαραβαίοι ανήκαν σύμφωνα τον Schulman στην προσωπική ιδιοκτησία του πληρώματος του πλοίου, ενώ η παρουσία τους πάνω στο πλοίο μπορεί να εξηγηθεί με πολλούς τρόπους. Αρχικά, οι σκαραβαίοι λειτουργούσαν ως φυλαχτά, ως σύμβολα καλής τύχης, ενώ δεν αποκλείεται να χρησιμοποιούνταν και ως σφραγιδόλιθοι.³¹⁹

Δύο ακόμη σκαραβαίοι εντοπίστηκαν στο ναυάγιο του Uluburun, το οποίο χρονολογείται στον 14^ο αι. π.Χ. Ο ένας εξ' αυτών (εικ.109) είναι ολόχρυσος και φέρει μια επιγραφή στα ιερογλυφικά, η οποία αναγράφει το όνομα της Νεφερτίτης, της συζύγου του Φαραώ Akhenaten. Η εύρεση ενός αιγυπτιακού σκαραβαίου έξω από την Αίγυπτο και η σύνδεση του με μια τόσο εξέχουσα προσωπικότητα, κάνει αυτό το εύρημα μοναδικό.³²⁰

Οι σκαραβαίοι ως ευρήματα των ναυαγίων της αρχαιότητας συνήθως ερμηνεύονται ως προσωπικά αντικείμενα του πληρώματος ενός πλοίου και παρέχουν μια πληθώρα

³¹⁷ Brandl 2003, 249. Schulman 1967, 143.

³¹⁸ Brandl 2003, 249. Schulman 1967, 143-147.

³¹⁹ Schulman 1967, 143.

³²⁰ Bass 1984, 314. Bass 1989, 6-7. Fawcett & Zietsman 2001, 14. Weinstein 1989, 17.

πληροφοριών τόσο για την καταγωγή του πληρώματος, όσο και για τις λατρευτικές του πεποιθήσεις.³²¹ Εν γένει λειτουργούσαν ως φυλαχτά και αποτελούσαν σύμβολα καλής τύχης, αναγέννησης και προστασίας από τον φθόνο και τα κακά ξόρκια.³²²

ii. Ο κατάδεσμος από το ναυάγιο της Κυρήνειας.

Το ναυάγιο της Κυρήνειας ανακαλύφθηκε το 1965 στην βόρεια ακτή της Κύπρου και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Στο αμπάρι του πλοίου βρέθηκε μεταξύ άλλων ένα «πλακίδιο κατάρας» (κατάδεσμος), δηλαδή ένα μολύβδινο έλασμα τυλιγμένο μέσα σε μολύβδινη θήκη, διαπερασμένο με ένα λυγισμένο χάλκινο καρφί (εικ.110). Τέτοιου είδους κατάδεσμοι ήταν γνωστοί κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους και κατασκευάζονταν από επαγγελματίες. Στο εσωτερικό τους έκρυβαν μια κατάρα που σκοπός της ήταν να βλάψει τους εχθρούς. Οι κατάδεσμοι συχνά εντοπίζονται θαμμένοι σε τάφους ή σε πηγάδια και αναφέρονται στο «δέσιμο των θυμάτων», καθιστώντας τα ανίκανα να ενεργήσουν. Ο συγκεκριμένος κατάδεσμος δεν περιείχε γραφή, αλλά μόνο δύο κομμάτια λευκού σπάγκου που ίσως συμβόλιζαν την ευχή «να δεθεί» το εχθρικό πλοίο στον βυθό.³²³

Την εποχή της βύθισης του πλοίου, δηλαδή γύρω στο 295-285 π.Χ., η ανατολική Μεσόγειος υπέφερε τις συνέπειες των πολέμων για την διεκδίκηση τμημάτων της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο στόλος της Ρόδου περιπολούσε τις ακτές για το ενδεχόμενο πειρατείας, ωστόσο, ορισμένοι πολιτικοί αντίπαλοι προσέφεραν αμοιβή σε πειρατές ώστε να εμποδίζουν το εμπόριο μέσα και έξω από το νησί. Στη βόρεια ακτή της Κύπρου, στους μικρούς όρμους ανατολικά της Κυρήνειας που θα μπορούσαν να αποτελέσουν καταφύγιο, ενδεχομένως να караδοκούσαν τυχοδιώκτες πειρατές, έτοιμοι να εκμεταλλευτούν ένα ταλαιπωρημένο και βαρυφορτωμένο πλοίο που θα περνούσε από το λιμάνι. Θα μπορούσαν έτσι εύκολα να επιτεθούν στο πλοίο και στη συνέχεια να αρπάξουν πολύτιμα αντικείμενα αλλά και μέλη του πληρώματος. Έτσι ο κατάδεσμος είναι πιθανό να ανήκει σε κάποιον πειρατή που πέταξε το έλασμα πάνω στο πλοίο της Κυρήνειας ευχόμενος το «δέσιμο» του πλοίου στον βυθό.³²⁴

iii. Ομοιώματα πλοίων που εντοπίστηκαν σε ενάλιο περιβάλλον.

Από την θάλασσα της Κύπρου και συγκεκριμένα από την περιοχή πλησίον της Αμαθούντας προέρχονται τουλάχιστον τρία ομοιώματα πλοίων από πηλό. Το ένα εξ αυτών (εικ.111) χρονολογείται γύρω στο 1600 με 1050 π.Χ.,³²⁵ ενώ το άλλο (εικ.112) στην Ύστερο Κυπριακή περίοδο.³²⁶ Ένα ακόμη κυπριακό ομοίωμα πλοίου (εικ.14) από την θάλασσα της Αμαθούντας, το οποίο χρονολογείται στον 6^ο αι. π.Χ., έχει ήδη αναφερθεί στο Κεφάλαιο 2.³²⁷ Δύο ακόμη μικρά πήλινα ομοιώματα πλοίων (εικ.113 &

³²¹ Brandl 2003, 249.

³²² Ratcliffe 2006, 86-87. Schulman 1967, 143.

³²³ Katzev 1968, 286-299.

³²⁴ Katzev 1968, 299.

³²⁵ Westerberg 1983, 14.

³²⁶ Westerberg 1983, 16.

³²⁷ Basch 1999, 43-46.

114) εντοπίστηκαν στην θάλασσα του Λιβάνου, νότια της πόλης της Τύρου. Τα πλοία αυτά δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια αλλά τα σχήματα τους φαίνεται να ομοιάζουν με τα σχήματα των κυκλαδικών ομοιωμάτων πλοίων κατά την 3^η χιλιετία.³²⁸

Στην Σπάρτη και συγκεκριμένα στο αρχαίο πολεμικό λιμάνι της πόλης, το Γύθειο, ήρθε στο φως σε βάθος 11 μέτρων ένα πήλινο ομοίωμα πλοίου 58 εκ. (εικ.115), το οποίο δεν φαίνεται να σχετίζεται με κάποιο ναυάγιο. Με βάση το σχήμα του, το ομοίωμα αυτό χρονολογείται μεταξύ του δεύτερου μισού του 1ου αιώνα π.Χ. και του πρώτου μισού του επόμενου αιώνα.³²⁹ Τα παραπάνω ομοιώματα καθώς βρέθηκαν ως μεμονωμένα ευρήματα και δεν σχετίζονται με κάποιο ναυάγιο, θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί πως είχαν ανατεθεί στην θάλασσα στα πλαίσια κάποιας τελετουργίας. Κάτι τέτοιο έχει ήδη υποστηριχθεί από τον Basch για το ομοίωμα πλοίου του 6^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στην Αμαθούντα.³³⁰

Ακόμη, δύο ομοιώματα πλοίων από πηλό, τα οποία χρονολογούνται πριν από τον 5^ο αι. μ.Χ. εντοπίστηκαν στις ακτές του Λιβάνου και του Ισραήλ. Συγκεκριμένα ένα ομοίωμα εντοπίστηκε στην περιοχή του Ashkelon (εικ.116) και ένα ακόμη στην περιοχή Sinai. Και τα δύο ομοιώματα φαίνεται να είναι φοινικικής προέλευσης και βρέθηκαν σε βάθος 20 έως 40 μέτρων, σε αντίθεση με όλα τα άλλα ευρήματα που προέρχονται από τις ακτές του Ισραήλ και για τα οποία έχει ήδη γίνει λόγος. Έτσι, σύμφωνα με τους Raban & Kahanov, είναι πιθανό τα ομοιώματα αυτά να αξιοποιούνταν σε θρησκευτικές τελετές και να είχαν μια καθαρά τελετουργική χρήση.³³¹

³²⁸ Basch 1987, 305-306.

³²⁹ Basch 1987, 428.

³³⁰ Basch 1999, 43, 54-55.

³³¹ Galili & Rosen 2015, 59 & 91.

Συμπεράσματα

Η παραπάνω μελέτη αποτελεί την συγκέντρωση και την ανάλυση των μέχρι τώρα δεδομένων που αποδεικνύουν την ευρύτητα και την διαχρονικότητα των ναυτικών δοξασιών και των τελετουργικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα εντός της Μεσογείου. Η γεωγραφική και η χρονική ευρύτητα αυτών των δοξασιών και πρακτικών σχετίζεται με την ανάγκη των ανθρώπων, και δη των ναυτικών, να κατευνάσουν την ανασφάλεια που τους προκαλούσε το απέραντο θαλασσινό τοπίο και ο σκοτεινός βυθός.

Η ανάγκη αυτή διαφαίνεται για πρώτη φορά στα Ομηρικά Έπη καθώς σε διάφορα σημεία γίνεται λόγος για τις εξευμενιστικές ή ευχαριστήριες τελετές των ναυτικών, οι οποίες αποτελούσαν απαραίτητη προϋπόθεση για ένα ασφαλές ταξίδι. Παραδείγματος χάριν στην Ραψωδία β, στο ταξίδι του Τηλέμαχου προς την Πύλο, περιγράφονται οι σπονδές που λάμβαναν χώρα επάνω στο πλοίο πριν την έναρξη του ταξιδιού,³³² ενώ στην γ, στο ταξίδι των Αχαιών προς την Σπάρτη, γίνεται λόγος για τις θυσίες που πραγματοποιήθηκαν στην Τένεδο³³³ και στην Γεραιστό της Εύβοιας.³³⁴ Οι θυσίες και οι σπονδές είναι αυτές που εξασφάλιζαν την εύνοια των θεών και την επιτυχή κατάληξη του ταξιδιού. Η αμέλειή τους είχε συνήθως κακή κατάληξη όπως φαίνεται και στην Ραψωδία δ όπου ο Μενέλαος βρέθηκε από την Τροία στην Αίγυπτο, ακριβώς γιατί αμέλησε την εκατόμβη.³³⁵ Βέβαια, η σημασία και η αναγκαιότητα των σπονδών και των θυσιών, δεν διαφαίνεται μόνο στα Ομηρικά Έπη αλλά και στο Έπος του Gilgamesh, όπου αναφέρεται πως πάνω στο πλοίο καίγονταν αρωματικές ουσίες και τελούνταν σπονδές και θυσίες προκειμένου οι θεοί να προστατεύσουν το πλοίο που βρισκόταν αντιμέτωπο με μια σειρά ακραίων καιρικών συνθηκών, όπως θύελλες, ανέμους και κατακλυσμούς.³³⁶

Φαίνεται λοιπόν πως στην σκέψη των ανθρώπων της Μεσογείου ήταν βαθιά ριζωμένη η αντίληψη πως για την επιτυχή κατάληξη ενός ταξιδιού και την προστασία του πλοίου και των ναυτικών έπρεπε να εξασφαλιστεί η εύνοια των θεών μέσω μιας σειράς τελετουργικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα εν πλω. Η αντίληψη αυτή βέβαια διατυπώνεται μεν με ακρίβεια στις αρχαιότερες γραπτές πηγές, τα Έπη, αλλά στα μεταγενέστερα κείμενα εμφανίζεται με μεγάλη αποσπασματικότητα.

Αρχαιολογικά αυτές οι πρακτικές είναι δύσκολο να ανιχνευτούν καθώς ο αριθμός των ανεσκαμμένων ναυαγίων είναι πολύ μικρός, ενώ σε πολλές περιπτώσεις τα τελετουργικά και λατρευτικά αντικείμενα αποτελούν μεμονωμένα ευρήματα από τα οποία δύσκολα μπορούν να εξαχθούν πολλά συμπεράσματα. Ακόμη και στην περίπτωση όπου τα ευρήματα συσχετίζονται με ένα ναυάγιο δεν μπορεί να διατυπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα πως πρόκειται για τελετουργικά αντικείμενα και όχι για

³³² Όμηρος, β, 431-433. (στήσαντο κρητῆρας ἐπιστεφῆας οἴνοιο, λείβον δ' ἀθανάτοισι θεοῖσ' αἰγιγενέτησιν, ἐκ πάντων δὲ μάλιστα Διὸς γλαυκῶπιδι κούρη.)

³³³ Όμηρος, γ, 159-160.

³³⁴ Όμηρος, γ, 177-179.

³³⁵ Όμηρος, δ, 351-352. (Αἰγύπτῳ μ' ἔτι δεῦρο θεοὶ μεμαῶτα νέεσθαι ἔσχον, ἐπεὶ οὐ σφιν ἔρεξα τελεέσσας ἐκατόμβας.)

³³⁶ Epic of Gilgamesh, Tablet XI, 157-158 & 161-163.

εμπορικό φορτίο. Συνήθως χαρακτηρίζονται ως μέρος του εξοπλισμού του πλοίου, τα αντικείμενα που εντοπίζονται σε μικρές ποσότητες στα φορτία των ναυαγίων και έτσι είναι σχεδόν αδύνατον να αποτελούσαν εμπορεύσιμα προϊόντα. Βέβαια, δεν αρκεί να χαρακτηριστεί ένα αντικείμενο ως τελετουργικό ή λατρευτικό αλλά θα πρέπει να γίνει και μια βαθύτερη κατανόηση της χρήσης και της λειτουργίας του. Αυτό είναι εφικτό μόνον αν μελετηθούν οι αποσπασματικές γραπτές και εικονογραφικές πηγές. Εκεί διαφαίνεται για παράδειγμα πως η καύση αρωματικών ουσιών είχε ως στόχο την προσέλκυση των θεών και την παρουσία τους στις τελετές που λάμβαναν χώρα εν πλω.³³⁷ Με βάση αυτή την πληροφορία λοιπόν τα θυμιατήρια που έχουν εντοπιστεί σε ναυάγια ερμηνεύονται ως τελετουργικά αντικείμενα. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην περίπτωση των βωμών και των λεκανών - φιαλών από όπου τελούνταν σπονδές. Τα λουτήρια από την άλλη αποτελούν μια αινιγματική κατηγορία καθώς δεν αναφέρονται καθαρά ως τελετουργικά αντικείμενα στις γραπτές πηγές αλλά ερμηνεύονται ως τέτοια καθώς έχουν εντοπιστεί σε μικρές ποσότητες και διαδραμάτιζαν μια αντίστοιχη λειτουργία στην ξηρά.³³⁸

Έτσι φαίνεται πως τα λουτήρια, τα αγαλματίδια, οι βωμοί, τα θυμιατήρια, τα candelabra, τα κέρατα ζώων, οι οφθαλμοί, οι σκαραβαίοι κ.ά., είχαν έναν τελετουργικό και λατρευτικό ρόλο και σχετίζονταν τρόπον τινά με τις εξευμενιστικές και ευχαριστήριες τελετές που λάμβαναν χώρα στα πλοία της αρχαιότητας. Μάλιστα φαίνεται πως και το ίδιο το πλοίο λειτουργούσε ως ένα «ιερό-μεταφυσικό» μέσο μεταφοράς και ως το σημείο επικοινωνίας των θεών και των ανθρώπων. Μια επικοινωνία που μπορεί να μην είναι έντονα ανιχνεύσιμη αρχαιολογικά όμως είναι σίγουρο πως επιδιωκόταν από τους ναυτικούς της αρχαίας Μεσογείου.

Οι τελετουργικές πρακτικές των ναυτικών της Μεσογείου αποτελούν έναν κλάδο των τελετουργικών πρακτικών της αρχαιότητας. Έτσι πολλά λατρευτικά και αποτρεπτικά αντικείμενα και σύμβολα που αξιοποιούνταν από τους ανθρώπους στην στεριά αλλάζουν και προσαρμόζονται στις ανάγκες των ναυτικών, οι οποίοι είχαν την ανάγκη να δημιουργήσουν ένα ιδεολογικό πλαίσιο και μια σειρά δοξασίων που θα τους εξασφάλιζαν προστασία από τους κινδύνους της θάλασσας. Βέβαια, οι πρακτικές των ναυτικών δεν τελούνταν μόνο εντός των πλοίων αλλά και σε στεριανό περιβάλλον. Η συνδυαστική μελέτη των εκφάνσεων της λατρείας των ναυτικών σε στεριά και θάλασσα, σίγουρα θα μας επιτρέψει στο μέλλον να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τις πεποιθήσεις και τις ιεροτελεστίες των ναυτικών, οι οποίες είναι αρχαιολογικά ανιχνεύσιμες εντός των πλοίων, στα παράκτια ιερά και βωμούς και στον τρόπο ταφής τους.

Κλείνοντας, αξίζει να γίνει μια αναφορά στο ζήτημα της διαχρονικότητας και της ομοιογένειας που παρουσιάζει η ναυτική λατρεία στην περιοχή της Μεσογείου. Τα τελετουργικά και λατρευτικά αντικείμενα που εξετάστηκαν δεν φαίνεται να παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές όσον αφορά τα σχήματα, τα είδη και την τεχνοτροπία τους, ούτε γεωγραφικά, ούτε χρονικά. Έτσι η σχετική ομοιογένεια των αρχαιολογικών δεδομένων δείχνει πως η λατρεία των ναυτικών δεν παρουσιάζει ούτε έντονη ποικιλομορφία, ούτε μεγάλες διαφοροποιήσεις. Εξάλλου είναι γνωστό πως οι

³³⁷ The Epic of Gilgamesh, μτφρ. A. George, Tablet XI, 161-163.

³³⁸ Kapitän 1979, 114.

πεποιθήσεις των ανθρώπων διαχέονται μεν γρήγορα, αλλάζουν δε αργά στο πέρασμα των αιώνων. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα αποτελεί η διακόσμηση των πλοίων με οφθαλμούς, μια παράδοση που φαίνεται να ξεκινά στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού με την εύρεση ενός πήλινου γραπτού ομοιώματος πλοίου (εικ.82)³³⁹ και συνεχίζει μέχρι και τις μέρες καθώς οι οφθαλμοί αποτελούν συχνές διακοσμήσεις μικρών αλιευτικών πλοίων.

³³⁹ Bosanquet and Welch 1904, 206.

Index Ναυαγίων.

Ακολουθεί η παρουσίαση των ναυαγίων για τα οποία έγινε λόγος στο κείμενο με αλφαβητική σειρά. Πέρα από την χρονολόγηση και τον τόπο εύρεσης του κάθε ναυαγίου, θα παρουσιαστούν και κάποια βασικά στοιχεία για τα φορτία τους και τα τελετουργικά αντικείμενα που έχουν εντοπιστεί στο καθένα από αυτά. Τα τελετουργικά αντικείμενα για τα οποία έγινε λόγος στο κείμενο εμφανίζονται με υπογράμμιση.

Φούρνοι - Ναυάγιο 7

4^{ος} αι. π.Χ.

Ελλάδα

Το ναυάγιο 7 αποτελεί ένα από τα πλέον αξιόλογα ναυάγια της κλασικής περιόδου και έχει εντοπιστεί στην νοτιοανατολική ακτογραμμή των Φούρνων, στον όρμο της Βιτσιλιάς, σε βάθος 35-40 μέτρων. Το κυρίως φορτίο του αποτελούνταν από χιακούς αμφορείς του 4ου αιώνα π.Χ., αμφορείς δύο άγνωστων τύπων και τρεις εξαιρετικά μεγάλους πίθους που σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση. Ανάμεσα στα λοιπά ευρήματα ήρθε στο φως και ένα πήλινο τραπεζοειδές λουτήριο με διακόσμηση γεωμετρικών σχημάτων στο εσωτερικό της λεκάνης του.

Πηγές: Κουτσοφλάκης & Campbell 2019.

Albenga

100-80 π.Χ.

Ιταλία

Το ναυάγιο εντοπίστηκε αρχικά το 1950, ενώ η ανασκαφή του ξεκίνησε 7 χρόνια αργότερα και διήρκεσε μέχρι τις αρχές του 1970. Το φορτίο του αποτελούνταν κυρίως από αμφορείς του τύπου Dressel 1B και Lamboglia 2, μαύρη στιλβωμένη κεραμική, απομιμήσεις κορινθιακής κεραμικής, μαγειρικά σκεύη, θραύσματα κεράμων, 7 χάλκινα κράνη και ένα μολύβδινο αντικείμενο σε σχήμα κεράτου.

Πηγές: Lamboglia 1952. Parker 1992.

Cádiz F

7-6^{ος} αι. π.Χ.

Ισπανία

Το φορτίο του ναυαγίου (ή ίσως και περισσότερων του ενός ναυαγίων) αποτελούνταν από 2 πήλινα αγαλματίδια, ένα πήλινο θυμιατήριο, κεραμική και στύπους αγκυρών με διακοσμήσεις αστραγάλων και δελφινιών.

Πηγές: Blanco 1970. Ramirez Delgado & Mateos Alonso 1985. Parker 1992.

Cabrera B 250-225 π.Χ. Ισπανία

Μεγάλο τμήμα του φορτίου του ναυαγίου έχει συληθεί. Το φορτίο που απέμεινε αποτελείται κυρίως από κεραμική και τέσσερα τάλαντα μολύβδου. Μεταξύ του κεραμικού φορτίου εντοπίστηκε ένα πήλινο λουτήριο και μια βάση πήλινης λεκάνης.

Πηγές: Cerda 1978. Parker 1992.

Camarina A 250 μ.Χ. Ιταλία

Το βασικότερο τμήμα του φορτίου αποτελούνταν από δύο μαρμάρινους κίονες, μήκους 6.25 μέτρων. Μεταξύ άλλων ανακαλύφθηκαν μια κεφαλή μπρούτζινης ανδρικής μορφής, που ίσως αποτελούσε τμήμα ερμαϊκής στήλης.

Πηγές: Di Stefano 1991 & 1992.

Camarina B 2^{ος} μ.Χ. Ιταλία

Η ανακάλυψη του ναυαγίου έγινε το 1990. Πέρα από το φορτίο ήρθαν στο φως και τμήματα του σκαριού. Μεταξύ άλλων εντοπίστηκαν λυχνάρια, ένα αργυρό ειδώλιο πετεινού, η μπρούτζινη βάση ενός candelabra, μια αργυρή και μια μαρμάρινη λεκάνη.

Πηγές: Di Stefano 1992.

Capo d' Ali 5^{ος} π.Χ. Ιταλία

Το φορτίο του πλοίου αποτελούνταν από θραύσματα κεραμικής, τρεις μολύβδινους στύπους αγκυρών και ένα λουτήριο.

Πηγές: Papo 1964. Kapitän 1979. Parker 1992.

Capo Graziano F 300-250 π.Χ. Ιταλία

Το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου αποτελούνταν από κεραμική. Σημαντικό εύρημα αποτελεί η βάση ενός πήλινου λουτηρίου που εντοπίστηκε στην πρόμνη του σκάφους.

Πηγές: Kapitän 1979. Parker 1992.

Cavallo A 40-60 π.Χ. Γαλλία

Μεταξύ του κεραμικού φορτίου που αποτελούνταν κυρίως από αμφορείς του τύπου Dressel 2 & 4, εντοπίστηκε και ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο του Δία (Jupiter).

Πηγές: Parker & Price 1981. Corsi-Sciallano & Liou 1985. Parker 1992.

Commachio

25-01 π.Χ.

Ιταλία

Το πλοίο, μήκους 25 μέτρων, βρέθηκε με ένα φορτίο που αποτελούνταν από 102 τάλαντα χαλκού, αμφορείς, είδη παιχνιδιού, στλεγγίδες κ.α. Μεταξύ των ευρημάτων, ανακαλύφθηκαν και 6 μικροί μολύβδινοι αναθηματικοί βωμοί.

Πηγές: Berti 1990. Parker 1992.

Culip D

70-80 μ.Χ.

Ισπανία

Το κύριο φορτίο του αποτελούνταν από αμφορείς του τύπου Dressel 2, αγγεία πόσης, λυχνάρια και άλλη διακοσμημένη και ακόσμητη κεραμική. Στο ναυάγιο αυτό πέρα από την κεραμική εντοπίστηκαν οστά ζώων. Συγκεκριμένα στην πρύμνη βρέθηκαν οστά χοίρου, βοοειδών και αιγών ή προβάτων, ενώ στην πλώρη εντοπίστηκε ένα κέρατο αίγας.

Πηγές: Nieto Prieto κ.α. 1989. Parker 1992.

Elissa

8ος π.Χ.

Ισραήλ

Το ναυάγιο βρέθηκε σε βάθος 400 μέτρων και μεταξύ των κεραμικών του ευρημάτων εντοπίστηκε και ένα πήλινο θυμιατήριο.

Πηγές: Ballard κ.α. 2002.

El Sec

360-340 π.Χ.

Ισπανία

Το ναυάγιο αυτό είναι ιδιαίτερα πλούσιο σε ευρήματα. Τάλαντα χαλκού, πίθοι, μπρούτζινα αγγεία, αγαλματίδια από μπρούτζο και μάρμαρο και ένα candelabrum, είναι μόνο μερικά από τα αντικείμενα που έχουν βρεθεί.

Πηγές: Arribas 1987. Parker 1992.

Gape Gelidonya13^{ος} αι. π.Χ.

Τουρκία

Ένα εμπορικό πλοίο που μετέφερε τάλαντα χαλκού, κεραμικά αγγεία, λίθινα αντικείμενα, σφραγιδόλιθους, μπρούτζινα εργαλεία, κοσμήματα, αγκίστρια, δύο μπρούτζινες τριποδικές βάσεις, βαρίδια, 5 σκαραβαίους και πολλά άλλα αντικείμενα.

Πηγές: Bass 1967. Schulman 1967, 143.

Gela 500-480 π.Χ. Ιταλία

Στο φορτίο του ναυαγίου εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων: Αμφορείς Ιωνικού και Κορινθιακού τύπου, κύλικες, ασκοί, οινοχόες, ένα πήλινο αγαλματίδιο αγριόχοιρου, ένας πήγης ξύλινου ειδωλίου, 4 βωμοί από πηλό και μια τριποδική βάση θυμιατηριού από μπρούτζο.

Πηγές: Panvini 2001.

Grado 200 μ.Χ. Ιταλία

Το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου αποτελούνταν από 4 διαφορετικά είδη αμφορέων: African 1, African 2A, Tripolitanian και αμφορείς με λαβές σαν κέρατα. Ακόμη, βρέθηκαν ένα αγαλματίδιο του Ποσειδώνα (Neptune) από μπρούτζο και μια μπρούτζινη τριποδική βάση θυμιατηριού.

Πηγές: Tortorici 1994. Parker 1992.

Kizilburun 1^{ος} π.Χ. Τουρκία

Το φορτίο αυτού του εμπορικού πλοίου αποτελούνταν κυρίως από μαρμάρινα αντικείμενα όπως σφονδύλους, ένα κιονόκρανο, δύο περιρραντήρια κ.α. Ακόμη, εντοπίστηκε και ένα πήλινο αγαλματίδιο γυναικείας μορφής.

Πηγές: Atkins 2009.

Κυρήνεια (Kyrenia) 290 π.Χ. Κύπρος

Το εμπορικό αυτό πλοίο, του οποίου το σκαρί διατηρείται σε μεγάλο βαθμό, υπολογίζεται πως είχε μήκος 13.6 μέτρα και έφερε στο φως διάφορα ενδιαφέροντα ευρήματα όπως 384 αμφορείς, αστραγάλους, καθημερινά και μαγειρικά σκεύη, χάλκινα νομίσματα χαμηλής αξίας, ένα μαρμάρινο λουτήριο και ένα «πλακίδιο κατάρας» (κατάδεσμος).

Πηγές: Katzev 1968. Kăpitan 1979. Parker 1992.

Lošinj 300-250 π.Χ. Κροατία

Το ναυάγιο αυτό έφερε στο φως ένα αποσπασματικά σωζόμενο λουτήριο, το οποίο σύμφωνα με τον Radić (1991) δεν συσχετιζόταν με άλλα ευρήματα, ενώ σύμφωνα με τον Parker (1992) και τον Kăpitan (1979) βρέθηκε πλησίον Ελληνορωμαϊκών αμφορέων και κεραμικών αρχιτεκτονικών επενδύσεων που έφεραν γραπτή διακόσμηση.

Πηγές: Radić 1991. Kăpitan 1979. Parker 1992.

Lastovo B2^{ος} π.Χ.

Κροατία

Πρόκειται για ένα μικρού μεγέθους πλοίο, του οποίου το φορτίο αποτελούνταν κυρίως από αμφορείς του τύπου Lamboglia 2. Ακόμη βρέθηκε και ένα ακέραιο πήλινο λουτήριο.

Πηγές: Radić 1991. Parker 1992.

Madrague de Giens

70-50 π.Χ.

Γαλλία

Πέρα από το κατά βάση κεραμικό φορτίο του πλοίου, ανακαλύφθηκε και ένα μαρμάρινο χέρι.

Πηγές: Parker 1992.

Megadim1^{ος} αι. π.Χ.

Ισραήλ

Από το ναυάγιο του Megadim, που βρίσκεται μόλις 8 χιλιόμετρα νοτίως της Haifa και σε βάθος 2 έως 4 μέτρων, δεν σώζεται τίποτα που να αφορά το σκαρί του πλοίου. Το πλούσιο φορτίο του πλοίου περιλαμβάνει αργυρά και χάλκινα νομίσματα, χάλκινα αγάλματα και αγαλματίδια, κοσμήματα, αγκίστρια και έναν μαρμάρινο δισκοειδή οφθαλμό.

Πηγές: Nowak 2006. Zemer 2016. Gallili 2015.

Monaco C

100-25 π.Χ.

Μονακό

Ένα μολύβδινο αντικείμενο σε σχήμα κεράτου και ένα μπρούτζινο ειδώλιο πάνθηρα, είναι τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα αυτού του ναυαγίου.

Πηγές: Benoit 1971. Mouchot 1970. Parker 1992.

Nahal Ovadia2^{ος} μ.Χ.

Ισραήλ

Η συγκέντρωση του φορτίου του ναυαγίου βρέθηκε σε βάθος 2.5-4.5 μέτρων και σε απόσταση μόλις 50 έως 150 μέτρων από την ακτή. Μεταξύ των ευρημάτων, ήρθαν στο φως αργυρά νομίσματα, σιδερένιες άγκυρες, τμήματα μολύβδου που κάλυπταν την εξωτερική επιφάνεια του σκάφους, μια μπρούτζινη ζυγαριά, ναυπηγικά εργαλεία, ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο Αρποκράτη και ένα μπρούτζινο αγαλματίδιο Σάραπι.

Πηγές: Galili & Rosen 2015.

Ognina A 215-220 μ.Χ. Ιταλία (Συρακούσες)

Το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου αποτελούνταν από αμφορείς του τύπου Dressel 27. Ακόμη, βρέθηκαν δύο μπρούτζινα αγαλματίδια, εκ των οποίων το ένα αναπαριστά έναν Σάτυρο και το άλλο αποτελείται από κάποια θραύσματα και μάλλον επρόκειτο για μια ανδρική ένθρονη μορφή ύψους 20 με 25 εκ. Τέλος, ανακαλύφθηκε και ένα αγαλματίδιο κατασκευασμένο από μπλε γυαλί, μιας γυναικείας μορφής.

Πηγές: Kapitän & Price 1974. Parker 1992

Palagruza A 1^{ος} αι. π.Χ. Κροατία

Μεταξύ αμφορέων του τύπου Dressel 1 & Lamboglia 2 εντοπίστηκε και ένα σχεδόν ακέραιο πήλινο λουτήριο.

Πηγές: Radić 1991. Parker 1992.

Palagruza B 1^{ος} μ.Χ. Κροατία

Στο ναυάγιο αυτό βρέθηκε κρασί μέσα σε αμφορείς του τύπου Dressel 2-4 και Pascual 1, σάλτσα ψαριών (γάρος - garum) σε αμφορείς του τύπου Beltran 2, διάφορα επιτραπέζια σκεύη και ένα candelabrum.

Πηγές: Radić 2002.

Pisa 2^{ος} π.Χ. Ιταλία

Στο λιμάνι της Pisa εντοπίστηκαν μεταξύ των λιμενικών εγκαταστάσεων τουλάχιστον 8 διαφορετικά ναυάγια πλοίων. Τέσσερα πήλινα θυμιατήρια βρέθηκαν μεταξύ των καταλοίπων ενός από τα ναυάγια, το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.

Πηγές: Bottini 2000.

Pisa E 1^{ος} μ.Χ. Ιταλία

Το πλοίο E είναι ένα από τα πλοία που βρέθηκαν στο λιμάνι της Pisa. Μεταξύ του κατά βάση κεραμικού φορτίου του βρέθηκε και ένας πήλινος φαλλός.

Πηγές: Neilson 2002.

Planier A 1-15 μ.Χ. Γαλλία

Μεταξύ των αμφορέων Dressel 2-4 και των αμφορέων από την περιοχή της Ταρρακωνησίας, βρέθηκαν και δύο ξύλινα αγαλματίδια ανδρικών μορφών.

Πηγές: L'Hour 1984. Parker 1992.

Punta Scaletta

140-130 π.Χ.

Ιταλία

Το φορτίο του ναυαγίου αποτελούνταν από κεραμικά αγγεία όπως αμφορείς του τύπου Dressel 1A, μαύρη στιλβωμένη κεραμική του τύπου Campanian A, κεράμους, νομίσματα, 8 άγκυρες, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και ένα μολύβδινο αντικείμενο σε σχήμα κεράτου.

Πηγές: Lamboglia 1964. Parker 1992.

Savelletri

280-250 π.Χ.

Ιταλία

Μεταξύ των Κορινθιακών αμφορέων που αποτελούσαν το κύριο φορτίο του ναυαγίου, ήρθε στο φως και ένα μολύβδινο αντικείμενο σε σχήμα κεράτου.

Πηγές: Kapitän 1985.

Spargi

120-110 π.Χ.

Ιταλία

Το φορτίο του πλοίου ανεσκάφη μερικώς πριν συληθεί, αλλά οι ανασκαφές συνεχίστηκαν και μετά την σύληση του. Το φορτίο αποτελούνταν κυρίως από αμφορείς του τύπου Dressel 1A και 1B και μαύρη στιλβωμένη κεραμική. Ακόμη, εντοπίστηκαν 1 βωμός, 1 λουτήριο από μάρμαρο και ένα μπρούτζινο candelabrum.

Πηγές: Kapitän 1979. Kapitän 1985. Parker 1992.

Stentinello

300-280 π.Χ.

Ιταλία

Ένα μεγάλο φορτίο αποτελούμενο κυρίως από Κορινθιακούς πίθους του τύπου A και B. Ακόμη, στο ναυάγιο αυτό εντοπίστηκαν 2 αποσπασματικές πήλινες λεκάνες λουτηρίων.

Πηγές: Kapitän 1979. Parker 1992.

Tektaş Burnu5^{ος} αι. π.Χ.

Τουρκία

Αμφορείς διάφορων τύπων, ασκοί, κάνθαροι και λυχνάρια είναι μερικά από τις κατηγορίες κεραμικών που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο ναυάγιο. Ακόμη, ένα πολύ ενδιαφέρον εύρημα που ήρθε στο φως είναι δύο μαρμάρινοι οφθαλμοί, που εντοπίστηκαν στην πλώρη του πλοίου.

Πηγές: Carlson 2009. Nowak 2006.

Uluburun

14^{ος} αι. π.Χ.

Τουρκία

Ένα πλούσιο φορτίο που αποτελούνταν ενδεικτικά από τάλαντα χαλκού και κασσιτέρου, 75 Χαναανιτικούς αμφορείς, χρυσά και ασημένια κοσμήματα, 24 λίθινες άγκυρες, ένα γυναικείο ειδώλιο, μουσικά όργανα και δύο σκαραβαίους.

Πηγές: Bass 1984.

Βιβλιογραφία

Δαβάρας, Κ., 1984: 'Μινωικό Κηριοφόρο Πλοιάριο της Συλλογής Μητσοτάκη', *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 55-93.

Κουτσοφλάκης, Γ. & P. Campbell, 2019: 'Η αρχαιολογική χαρτογράφηση του αρχιπελάγους των Φούρνων: μία ματιά από το επίπεδο της θάλασσας και του βυθού', *Κορσινητών νήσοι*, 142-225.

Παλιαδέλη, Σ.Χ., 1978: 'Μαρμάρινοι οφθαλμοί από τον Πειραιά', *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 119-135.

Πουπάκη, Ε., 2002: 'Λίθινα Λουτήρια, Περιρραντήρια και Καρδόποι της Κλασικής Αρχαιότητας', *Αρχαιογνωσία* 11, 273-306.

Arribas, A., 1987: *El Barco de El Sec (Calvià, Mallorca): Estudio de los materiales*, Mallorca: Universitat de Les Illes Balears.

Atkins, C.E., 2009: *More Than a Hull: Religious Ritual and Sacred Space on board the Ancient Ship*, Μεταπτυχιακή εργασία, Bowdoin College.

Azzopardi, E., T., Gambin & R., Zerafa, 2011: 'Ancient anchors from Malta and Gozo', *Malta Archaeological Review* 9, 22-31.

Ballard, R.L., Stager, D. Master, D. Yoerger, D. Mindell, L. Whitcomb, H. Singh & D. Piechota., 2002: 'Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel', *AJA* 106, 151-68.

Barnett, M., 1996: *Gods and Myths of the Romans-The Archaeology and Mythology of Ancient People*, London

Bass, G.F., 1967: 'Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck', *Transactions of the American Philosophical Society* 57, 4-174.

Bass, G.F., 1984: 'Uluburun: Ένα ναυάγιο της Εποχής του Χαλκού', Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *Μεγάλες Στιγμές της Ελληνικής Αρχαιολογίας*, Α' Έκδοση (2007), Εκδόσεις Καπόν.

Bass, G.F., 1986: 'A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign' *AJA* 90, 269-296.

Bass, G.F., & C. Pulak., 1989: 'Part 1: Excavations at Uluburun in 1986', *AJA* 93, 1-29.

Bass, G.F., 1997: 'Prolegomena to a Study of Maritime Traffic in Raw Materials to the Aegean during the Fourteenth and Thirteenth Centuries B.C', R. Laffineur & P. P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH (Aegaeum 16)*, 153-170.

Basch, L., 1987: *Le musée imaginaire de la marine antique*. Athens.

Basch, L., 1999: 'Un modèle de navire chypriote du VIe siècle av. J.-C. trouvé en mer au large d'Amathonte', *BCH* 13, 43-64.

- Beltrame, C., 2000: 'A Review of the Roman Wreck of Spargi (Sassari/Italy): An Evidence of the Commerce of Luxurious Furniture during Late-Republican Age', H. Schmettow (επιμ.), *Schutz des Kulturerbes unter Wasser: Veränderungen europäischer Lebenskultur durch Fluß- und Seehandel: Beiträge zum Internationalen Kongreß für Unterwasserarchäologie* (IKUWA '99), 155-62. Lübstorf, Germany: Archäologisches Landesmuseum für Mecklenburg-Vorpommern.
- Benoit, F., 1962: 'Nouvelles epaves de Provence (III)' *Gallia* 20, 147-76.
- Benoit, F., 1971: 'Pièces de grément et d'armement en plomb, engins et pièces décoratives trouvées en mer', *Actes du IIIème Congrès International d'Archéologie Sous- 127 marine*, 394-411. Bordighera, Italy: Institut International D'Études Lignes.
- Berti, F., 1990: *Fortuna Maris: La nave romana di Comacchio*, Bologna, Italy: Nuova Alfa.
- Blanco, C., 1970: 'Nuevas piezas fenicias del Museo Arqueológico de Cadiz', *ArchEspArq* 43. 50-61.
- Bottini, A., 2000: 'Thymiateria.' S. Bruni & M. Abbado (επιμ.), *Le navi antiche di Pisa*, 210-212. Firenze: Polistampa.
- Brandl, B., 2003: 'The Cape Gelidonya Shipwreck Scarabs Reconsidered', M. Bietak & H. Hunger (επιμ.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C.* VI, 249-258.
- Brody, A.J., 1998: 'Each Man Cried Out to his God': The Specialized Religion of Canaanite and Phoenician Seafarers. Atlanta.
- Brody, A.J., 2008: 'The Specialized Religions of Ancient Mediterranean Seafarers', *Religion Compass*, 444-454.
- Bruckner, A., 1963: 'Römischer Balkenkopf aus dem Rhein bei Wardt-Lüttingen, Kreis Moers', *Bonner Jahrbücher*, 11-16.
- Burkert, W., 1985: *Greek Religion*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Camino, R. A., 1954: *Late-Egyptian Miscellanies*. Oxford University Press.
- Camp, J. McK., II. 1977: *The Water Supply of Ancient Athens from 3000 to 86 B.C.*
- Carlson, D., 2007: 'Mast-Step Coins among the Romans', *IJNA* 36, 317-324.
- Carlson, D., 2009: 'Seeing the Sea: Ships' Eyes in Classical Greece', *Hesperia* 78, 347-365.
- Casson, L., 1971: *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Baltimore.
- Cerda, D., 1978: 'Una nau cartaginesa a Cabrera', *Fonaments* 1, 89-105.
- Corsi-Sciallano, M., & B. Liou., 1985: 'Les epaves de Tarraconaise a chargement d'amphores Dressel 2-4', *Archaeonautica* 5.
- Dakoronia, F., 2016: 'Sacrifice on Board', E., Alram-Stern, F., Blakolmer, S., Deger-Jalkotzy, Robert Laffineur & J., Weihartner (επιμ.) *Metaphysis. Ritual, Myth and*

Symbolism in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, 387-392.

Detienne, M., 1977: *The Gardens of Adonis: Spices in Greek Mythology*, Princeton, Princeton University Press.

Di Stefano, G., 1991: 'Antichi relitti nella baia di Camarina', *IV rassegna di archeologia subacquea*, 126-34. Italy: P&M Associati.

Di Stefano, G., 1992: 'Nuove ricerche e recenti scoperte nella baia e nell'avamposto', *V rassegna di archeologia subacquea*, 175-206. Italy: P&M Associati.

Dietrich, M., Loretz, O. & J., Sanmartin, 1976: *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit*.

Dietrich, B., 1988: 'A Minoan Symbol of Renewal, *Journal of Prehistoric Religion*', *Gotenborg III*, 12-24.

Dilwyn, J., 1995: *Boats*. Austin: University Of Texas Press.

Donderer, M., 1984: 'Münzen als Bauopfer in römischen Privathäusern', *Bonner Jahrbucher* 184, 177-187.

Driessen, H., 2004: 'A Janus-faced sea: Contrasting perceptions and experiences of the Mediterranean', *Maritime Studies* 3, 41-50.

Duncan, B.G., 2006: *The maritime archaeology and maritime cultural landscapes of Queenscliffe: A nineteenth century Australian coastal community*, Διδακτορική διατριβή, James Cook University.

Fawcett, N., & J.C., Zietsmann, 2000: 'Uluburun – The discovery and excavation of the world's oldest known shipwreck', *Akroterion* 46, 5-20.

Fenet, A., 2016: *Les dieux olympiens et la mer. Espaces et pratiques cultuelles* (CEFR 509), École française de Rome.

Ferguson, J., 1989: *Among the Gods: An Archaeological Exploration of Ancient Greek Religion*, New York, NY: Routledge.

Gadaleta, G., 2022: 'God on Board: Zeus the Saviour, the Stern and the Styli on a 4th-century BC red-figure Hydria from Ancient Capua (Campania, Italy)', *IJNA* 51, 377-388.

Galili, E., Rosen, B., & Sharvit, J., 2010: 'Artifact Assemblage Recovered from a Roman Shipwreck of the Carmel Coast, Israel', *Atiqot* 63, 61-110.

Galili, E., & Rosen, B., 2015: 'Marble Disc, Ophalmoi from two Shipwrecks of the Israeli Coast' *IJNA* 14, 208-213.

Gardiner, A. H., 1937: *Late Egyptian Miscellanies*. Bibliotheca Aegyptiaca VII.

Gargallo, P., 1972: 'An Ancient Roman Yacht', *Mariner's Mirror* 58, 443-46.

Gianfrotta, P., 1994: 'Note di epigrafia 'marittima' Aggiornamenti su tappi d'anfora, ceppi d'ancora e altro', *Epigrafia della produzione e della distribuzione*, Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain, 591–608.

Ginouvès, R., 1962: *Balaneutikè: Recherches sur le bain dans l'antiquité Grecque*, Paris: De Boccard.

Giustolisi, V., 1973: *Hikkara*, Palermo.

Giustolisi, V., 1975: *Le navi romane di Terrasini*, Palermo, Italy: Centro di documentazione e ricerca per la Sicilia antica "Paolo Orsi".

Granier, J., 1965: 'Trouvailles fortuites et glanes archéologiques sur le littoral Gardois', *Rivista di studi liguri* 31, 253-300.

Graves, R., 1972: *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, London

Grinsell, L. V., 1941: 'The Boat of the Dead in the Bronze Age', *Antiquity* 15. 360–370.

Haldane, D., 1990: 'Anchors of Antiquity', *Biblical Archaeologist* 53, 19-24.

Holloway, R.R., 1988: 'Early Greek architectural decoration as functional art', *AJA* 92, 177-183.

Jashemski, W., 1977: 'The excavation of a shop-house garden at Pompeii (I.xx.5)', *AJA* 81, 217-227.

Kapitän, G., 1973: 'A Corinthian shipwreck at Savelletri (Brindisi, Apulia, Italy)' *IJNA* 2, 185-186

Kapitän, G., & M. Price., 1974: 'A Roman 3rd-century AD Shipwreck at Cape Ognina (Siracusa, Sicily)', *IJNA* 30, 150-51.

Kapitän, G., 1979: 'Louteria from the Sea', *IJNA* 8, 97-120.

Kapitän, G., & F., Naglschmid., 1982: 'A 4th-century BC Dispersed Amphora Cargo on the Secca di Capo Ognina, Siracusa, Sicily', J. Blanchard (επιμ.) *The Sixth International Scientific Symposium of the World Underwater Federation (CMAS)*, 229-39.

Kapitän, G., 1985: 'Archaeological Evidence for Rituals and Customs on Ancient Ships', H. Tzalas (επιμ.), *Tropis I: International Symposium on Ship Construction in Antiquity at Athens*, 147-62., Piraeus: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

Katzev, S.W., 1968: 'Το «αρχαίο πλοίο της Κυρήνειας» κάτω από τα νερά της Κύπρου' Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *Μεγάλες Στιγμές της Ελληνικής Αρχαιολογίας*, Α' Έκδοση (2007), Εκδόσεις Καπόν.

Koutsouflakis, G.B., 1999: 'Ship Emblems and Akrostolia in Aegean Bronze Age Iconography: an Analysis', I. Kilian Dirlmeier– M. Egg (επιμ.) *Eliten in der Bronzezeit*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 43, Mainz, 133-149.

- Lamboglia, N., 1952: 'La nave Romana di Albenga' *Rivista di studi liguri* 18. 131-236.
- Lamboglia, N., 1961: 'La nave romana di Spargi (La Maddalena). Campagna di scavo 1958', *Atti del II Congresso Internazionale de Archaeologia Sottomarina*, Albenga 1958, Bordighera, 143-166.
- Lamboglia, N., 1964: 'La campagna 1963 sul relitto di Punta Scaletta all'Isola di Giannutri: Relazione preliminare', *Revista di Studi Liguri* 30, 229-257.
- L'Hour, M. 1984: 'Les statuettes de bois de l'epave Planier 1 à Marseille', *Archaeonautica* 4, 53-74.
- Linder, E., Casson, L., Steffy J. R., 1991. *The Atlit Ram*. Texas.
- Lolling, H.G., 1880: "Schiffsaugen," *Mdl* 5, 384-387.
- Lopreato, P. 1994. 'La scoperta della Iulia Felix.' Στο L. Babbini (επιμ), *Operazione Iulia Felix: Lo scavo subacqueo della nave romana rinvenuta al largo di Grado*. 29-34. Italy: Edizioni della Laguna.
- Lupu, E., 2005, *Greek Sacred Law: A Collection of New Documents* (NGSL), Boston: E.J. Brill.
- Marinatos, N., 1986: 'The Imagery of Sacrifice: Minoan and Greek', *Early Greek Cult Practice*, Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute at Athens.
- Marinatos, N., 1993: *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*, University of South Carolina Press.
- Mas, J., 1985: 'El poligono de Cabo de Palos: Sus aportaciones al estudio del trafico maritimo antiguo' *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Cartagena, 1982, 153-171.
- Meijer, F., 1986: *A History of Seafaring in the Classical World*, London-Sydney.
- Meineck, P.W., 2011: *OPSIS: The Visuality of Greek Drama*, Διδακτορική διατριβή, University of Nottingham.
- Morrison, J.S. & Williams, R.T., 1968: *Greek Oared Ships*, Cambridge.
- Mouchot, D., 1970: 'Pièces d'ancres, organeaux et ornements de plomb antiques découverts entre Antibes et Monaco', *Rivista di studi liguri* 36, 307-318.
- Murray, W., 2002: 'Observations on the 'Isis Sgraffito' at Nymphaion', H. Tzalas (επιμ.) *Tropis, VII - Seventh International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, 539-62.
- Neilson, H., 2002: 'A Terracotta Phallus from Pisa Ship E: More Evidence for the Priapus Deity as Protector of Greek and Roman Navigators', *IJNA* 31, 248-53.
- Nieto Prieto, F., A. Jover Armengol, P. Izquierdo Tugas, A. Puig Griessenberger, A. Alaminos Exposito, A. Martin Menendez, M Pujol Hamelink, H. Palou Miquel, & S.

- Colomer Marti., 1989: *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip, Sèrie monogràfica*, Spain, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- Nowak, T. J., 2006: *Archaeological Evidence for Ship Eyes: An Analysis of Their Form and Function*, Μεταπτυχιακή εργασία, Salisbury State University.
- Panvini, R., 2001: *The Archaic Greek Ship at Gela: And Preliminary Exploration of a Second Greek Shipwreck*, Palermo: Regione Siciliana.
- Parker, A., 1992: *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, Oxford: Tempus Reparatum.
- Parker, R., 1983: *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford: Clarendon Press.
- Papo, I., 1964: 'Nel braciare la sua eti', *Mondo Sommerso* 6, 155-6.
- Radić, I., 1991: 'Three More Louteria Finds in the Eastern Adriatic', *IJNA* 20, 155-60.
- Radić, I., 2002: 'Rimski Svijećnjak iz Podmorja Palagruže', *Vjesnik Arheološki Muzej u Zagrebu* 35, 173-189.
- Ramirez Delgado, J. R., & Mateos Alonso V., 1985: 'La arqueologia subacuatica en la Bahia de Cadiz', *VI Congreso Internacional de la Arqueologia Submarina*, 75-81.
- Ratcliffe, B.C., 2006: 'Scarab Beetles in Human Culture', *Coleopterists Society Monograph Number* 5, 85-101.
- Rougé, J., 1981: *Ships and Fleets of the Ancient Mediterranean*, Middletown.
- Rouse, W.H.D., 1902: *Greek Votive Offerings: An Essay in the History of Greek Religion*, Cambridge.
- Schachermeyer, F., 1950: *Poseidon, und die Entstehung des griechischen Götterglaubens*.
- Scrinari, V., 1979: *Le navi del Porto di Claudio*, Roma: Tipografia Centenari.
- Scheid, J., 2007: 'Sacrifices for Gods and Ancestors', J. Rüpke (επιμ.) *A Companion to Roman Religion*, 263-271. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Schulman, A.R, 1964: *Military Rank, Title, and Organization in the Egyptian New Kingdom*, Miinchner agyptologische Studien 6.
- Schulman, A.R, 1967: 'Chapter XI: The Scarabs', *Transactions of the American Philosophical Society* 57, 143-147.
- Slane, K.W. & Dickie, M.W., 1993: 'A Knidian phallic vase from Corinth', *Hesperia*, 62, 483-505.
- Steffy, J. R., 1983: 'The Atlit Ram', *The Mariners Mirror* 69, 229-250.
- Stieglitz, R. R., 1972-1975: 'Inscribed Egyptian Stone Anchors', *Sefunim* 4, 42-43.
- Spiegelberg W., 1896: *Rechnungen aus der Zeit Setis I mit anderen Rechnungen des Neuen Reiches*.

- Svoronos, J.N., 1914: 'Stylides, ancras hierae, aphlasta, stoloι, ackrostolia, embola, proembola et totems marins', *Journal international d'archéologie numismatique* 16, 81-152.
- Swindler, M., 1932: 'A Terracotta Altar in Corinth', *AJA* 36, 512-20.
- Tereshchenko, A., 2019: 'Catalog of sunken ships Zmeinyy island, Ukraine', B. Νούλα (επιμ.) *Ομηρικός Αχιλλέας*, 2^ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Φαρσάλων. 73-78.
- Thompson, H.A., 1940: 'The Tholos of Athens and Its Predecessors', *Hesperia* 4, 1-153.
- Tortorici, E., 1994: 'Il Carico', L. Babbini (επιμ.), *Operazione Iulia Felix: Lo scavo subacqueo della nave romana rinvenuta al largo di Grado*, 45-53.
- Trippé, N., 2008: 'Sur une inscription de Cyzique', *Revue des études Anciennes* 110, 383-401.
- Turner, Victor W., 1969: *The Ritual Process Structure and Anti-Structure*, New York.
- Van Gennep, A., 1960: *The rites of passage*, London.
- Van Ginkel, R., 2013: 'The Cultural Seascape, Cosmology and the Magic of Liminality', P. Gilchrist, T. Carter, & D. Burdsey (επιμ.), *Coastal cultures: liminality and leisure*, 45-64.
- Ventris, M., Chadwick, J., 1973: *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.
- Wachsmann, S., 1996: 'Sea Peoples, "bird-head" and the Central European connection', H. Tzalas (επιμ.), *Tropis IV: International Symposium on Ship Construction in Antiquity at Athens*, 539-72.
- Wachsmann, S., 1998: *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station.
- Wachsmuth, D., 1967: *Pompimos ho Daimon: Untersuchung zu den Antiken Sakralhandlungen bei Seereisen*, Berlin: Germany.
- Weinstein, J., 1989: 'Part III: The Gold Scarab of Nefertiti from UluBurun: Its Implications for Egyptian History and Egyptian-Aegean Relations', *AJA* 93, 1-29.
- Westerberg, K., 1983: *Cypriote ships from the Bronze age to c. 500 BC*, Gothenburg.
- Westerdahl, C., 2005: 'Seal on land, elk at sea: Notes on and applications of the ritual landscape at the seaboard', *IJNA* 34. 2-23.
- Yavis, C., 1949: *Greek Altars, Origins and Typology, Including the Minoan-Mycenaean Offertory Apparatus*.
- Zaidman, L., & P. Schmitt Pantel, 1992: *Religion in the Ancient Greek City*, New York: Cambridge University Press.
- Zemer, A., 2016: 'A Marble Disc (ship eye) from a Hellenistic Shipwreck south of Haifa', *Seafarers Rituals in Ancient Times*. Haifa Museums, The National Maritime Museum.

Κατάλογος εικόνων

- Εικ.1. Ακροστόλιο με διακόσμηση πτηνού από την πυξίδα της Τραγάνας (ΥΕ ΙΙΙΓ).
- Εικ.2. Διακόσμηση πτηνού στην πλήρη ενός πλοίου που απεικονίζεται σε έναν αττικό Γεωμετρικό σκύφο (735-710 π.Χ.).
- Εικ.3. Διακοσμήσεις πτηνών σε πλοία ενός Γεωμετρικού κρατήρα (735-710 π.Χ.).
- Εικ.4. Ερυθρόμορφη υδρία από την αρχαία Capua. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, inv. no. B 2400.
- Εικ.5. Λεπτομέρεια ερυθρόμορφης υδρίας από την αρχαία Capua. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, inv. no. B 2400.
- Εικ.6. Ζωγραφική απόδοση της επιγραφής της εγκάρσιας δοκού που είναι στην κορυφή της στυλίδας (από την ερυθρόμορφη υδρία από την αρχαία Capua).
- Εικ.7. Γυναικείο αγαλματίδιο μερικώς καλυμμένο με φύλλα χρυσού που αναπαριστά μια συρο-παλαιστινιακή θεότητα, η οποία πιθανόν λειτουργούσε ως η προστάτιδα του πλοίου, Uluburun, τέλη 14ου αι. π.Χ.
- Εικ.8. Ζωγραφική αποτύπωση του εικονογραφικού διακόσμου ενός φοινικικού τάφου στην περιοχή Kef el-Blida, στην Τυνησία, όπου ως ακρόπρωρο του πλοίου εμφανίζεται ο θεός Milqart.
- Εικ.9. Ζωγραφική αποτύπωση αιγυπτιακού αναγλύφου που προέρχεται από το ταφικό σύμπλεγμα του Sahu-Re, του δεύτερου Φαραώ της Πέμπτης Δυναστείας.
- Εικ.10. Ζωγραφική αποτύπωση αιγυπτιακού αναγλύφου που προέρχεται από το ταφικό διάδρομο του Φαραώ Ounas, του τελευταίου Φαραώ της Πέμπτης Δυναστείας και απεικονίζει τους επιβάτες των πλοίων σε στάση προσευχής.
- Εικ.11α-β. Ζωγραφική αποτύπωση του εικονογραφικού διακόσμου του τάφου του Kenamun (18η Δυναστεία). Οι επιβάτες των πλοίων κρατούν τα χέρια ψηλά σε στάση προσευχής, ενώ οι καπετάνιοι και τα ανώτερα μέλη του πληρώματος διεξάγουν σπονδές και καίνε θυμίαμα.
- Εικ.12α-β. Σκηνή θυσίας εν πλω που προέρχεται από έναν μυκηναϊκό κρατήρα από την αρχαία πόλη της Κύνου.
- Εικ.13. Ανάγλυφο της Torlonia, 3 μ.Χ., α. Φωτογραφία του αναγλύφου, β. Σχεδιαστική απεικόνιση της πρύμνης του πλοίου.
- Εικ.14. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Αμαθούντα, 6ος π.Χ., α. Πλευρική λήψη, β. λήψη από την άνω πλευρά, γ. σχηματική απόδοση.
- Εικ.15. α. Πήλινο τραπεζοειδές λουτήριο από τον όρμο της Βιτσιλιάς, Φούρνοι, κλασική περίοδος, β. Το εσωτερικό της διακοσμημένης λεκάνης του.
- Εικ.16. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου από το Cape d' Ali, Γαλλία, 400 π.Χ.

Εικ.17. Σχεδιαστική απεικόνιση βάσης πήλινου λουτηρίου από τον κόλπο Terrasini, Σικελία, πιθανόν 4ος π.Χ.

Εικ.18. Σχεδιαστική απεικόνιση θραύσματος λεκάνης πήλινου λουτηρίου από το ναυάγιο Stentinello, Σικελία, 4ος π.Χ.

Εικ.19. Σχεδιαστική απεικόνιση θραύσματος λεκάνης πήλινου λουτηρίου από το ναυάγιο Stentinello, Σικελία, 4ος π.Χ.

Εικ.20. Σχεδιαστική απεικόνιση άνω τμήματος πήλινου λουτηρίου από το ναυάγιο Cabrera B, Ισπανία, 3π.Χ.

Εικ.21. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε πλησίον του Hvar, Δαλματικές ακτές, 4π.Χ.

Εικ.22. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Lošinj, Κροατία, α' μισό 3ου αι. π.Χ.

Εικ.23. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Lastovo B, Κροατία, 2ος αι. π.Χ.

Εικ.24. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Palagruza A, Κροατία, 1ος αι. π.Χ.

Εικ.25. Ακέραιο πήλινο λουτήριο ύστερου τύπου από το Bodrum, Τουρκία.

Εικ.26. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Cape Graziano F, Ιταλία, 300 π.Χ.

Εικ.27. Τμήμα βάσης πήλινου λουτηρίου από τον κόλπο Terrasini, Ιταλία, 3ος π.Χ.

Εικ.28. Σχεδιαστική απεικόνιση λεκάνης πήλινου λουτηρίου από τον κόλπο Terrasini, Mezza Praia, Ιταλία, 1ος μ.Χ.

Εικ.29. Σχεδιαστική απεικόνιση βάσης πήλινου λουτηρίου από την περιοχή Cape d'Agde, Γαλλία.

Εικ.30. Σχεδιαστική απεικόνιση βάσης λίθινου λουτηρίου από το αρχαίο Μικρό Λιμάνι των Συρακουσών, Σικελία, 4-3ος π.Χ.

Εικ.31. Λίθινο λουτήριο από το ναυάγιο της Κυρήνειας, Κύπρος, τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Εικ.32. Βάση λίθινου λουτηρίου από το ναυάγιο Spargi, Σαρδηνία, 2ος μ.Χ.

Εικ.33. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινης λεκάνης από το ναυάγιο Cabrera B, Ισπανία, 3ος π.Χ.

Εικ.34. Σχεδιαστική απεικόνιση μαρμάρινης λεκάνης από το ναυάγιο Camarina B, Ιταλία, 2ος μ.Χ.

Εικ.35. Σχεδιαστική απεικόνιση ασημένιας λεκάνης από το ναυάγιο Camarina B με δύο λαβές, Ιταλία, 2ος μ.Χ.

Εικ.36. Οι 4 πανομοιότυποι πήλινοι βωμοί από το ναυάγιο Gela, Ιταλία, 500-480 π.Χ.
α. Οι βωμοί, β. Σχεδιαστική απεικόνιση, όπου διακρίνεται καλύτερα η διακόσμησή τους.

Εικ.37. Σχεδιαστική απεικόνιση μαρμάρινου βωμού από το ναυάγιο Spargi, Ιταλία, 2ος π.Χ.

Εικ.38. Μικρός πήλινος βωμός με ανάγλυφη διακόσμηση από την Mezza Praia, Ιταλία, 4ος π.Χ.

Εικ.39. Σχεδιαστική απεικόνιση θυμιατηρίου από το ναυάγιο Elissa, Ισραήλ, 8ος αι. π.Χ.

Εικ.40. Σχεδιαστική απεικόνιση θυμιατηρίου από το ναυάγιο Cadiz F, Ισπανία, 7-6ος αι. π.Χ.

Εικ.41. Σχεδιαστική απεικόνιση θυμιατηρίου (ένα από τα 4) από ναυάγιο από το λιμάνι της Pisa, Ιταλία, 2ος π.Χ.

Εικ.42. Σχεδιαστική απεικόνιση τριποδικής βάσης από μπρούτζο, ναυάγιο Gela, Ιταλία, 5ος π.Χ.

Εικ.43. Σχεδιαστική απεικόνιση τριποδικής βάσης από μπρούτζο, ναυάγιο Grado, Ισπανία, 3ος μ.Χ.

Εικ.44. Σχεδιαστική απεικόνιση candelabrum από το ναυάγιο El Sec, Ισπανία, 4ος π.Χ.

Εικ.45. Σχεδιαστική απεικόνιση candelabrum από το ναυάγιο Spargi, Ιταλία, 2ος π.Χ.

Εικ.46. Σχεδιαστική απεικόνιση candelabrum από το ναυάγιο Palagruza B, Κροατία, 1ος μ.Χ.

Εικ.47. Τελετουργικά αντικείμενα από το Ashkelon, Ισραήλ, 2ος -1ος αι. π.Χ. Τα αντικείμενα της φωτογραφίας είναι τα εξής: δύο κουτάλες, ένα λυχνάρι και ένα λίστρον ή αλλιώς φτυάρι για την καύση θυμιάματος.

Εικ.48. Αγαλματίδιο ανδρικής θεότητας από την περιοχή Yavne-Yam, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ.49. Άνω τμήμα κορμού αγαλματιδίου ανδρικής μορφής σε στάση προσευχής από την περιοχή Yavne-Yam, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ.50. Σχεδιαστική απεικόνιση ανδρικής πήλινης κεφαλής από το ναυάγιο Cadiz F, Ισπανία, 7-6ος π.Χ.

Εικ.51. Σχεδιαστική απεικόνιση ανδρικής κεφαλής από μπρούτζο από το ναυάγιο Camarina A, Ιταλία, 2ος π.Χ.

Εικ.52. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινης ερμαϊκής στήλης από το ναυάγιο Kizilburun, Τουρκία, 1ος π.Χ.

Εικ.53. Ξύλινο αγαλματίδιο Πριάπου από το ναυάγιο Planier A, Γαλλία, 1ος μ.Χ.

Εικ.54. Μπρούτζινο αγαλματίδιο ιθυφαλλικής μορφής από το Ashkelon, Ισραήλ, 1-2ος μ.Χ.

- Εικ.55. Μπρούτζινο αγαλματίδιο Σατύρου από το ναυάγιο Ognina A, Σικελία, 3ος μ.Χ.
- Εικ.56. Σχεδιαστική απεικόνιση μπρούτζινου αγαλματιδίου Δία από το ναυάγιο Cavallo A, Γαλλία, 40-60π.Χ.
- Εικ.57. Σχεδιαστική απεικόνιση μπρούτζινου αγαλματιδίου Ποσειδώνα από το ναυάγιο Grado, Ισπανία, 2ος μ.Χ.
- Εικ.58. Μπρούτζινα αγαλματίδια που αναπαριστούν τους Διόσκουρους από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 2ος μ.Χ.
- Εικ.59. Μπρούτζινο αγαλματίδιο τηβεννοφόρας μορφής, πιθανόν Αρποκράτη, από το ναυάγιο Nahal Ovadiah, Ισραήλ, 2ος μ.Χ.
- Εικ.60. Μπρούτζινο αγαλματίδιο ανδρικής μορφής με toga, πιθανόν Δία ή Ηρακλή, από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, Ρωμαϊκή Εποχή.
- Εικ.61. Μπρούτζινο αγαλματίδιο Σάραπι από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 3ος μ.Χ.
- Εικ.62. Μπρούτζινο αγαλματίδιο Ερμή από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 3ος μ.Χ.
- Εικ.63. Μπρούτζινο αγαλματίδιο Ερμή από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, Ρωμαϊκή Εποχή.
- Εικ.64. Πήλινο αγαλματίδιο πιθανόν της θεάς Tanit από την περιοχή Shave Zion, Ισραήλ.
- Εικ.65. Σχεδιαστική απεικόνιση μεταλλικού ειδωλίου, πιθανόν της θεάς Asherah από την περιοχή Kfar Galim, Ισραήλ, Εποχή του Χαλκού.
- Εικ.66. Σχεδιαστική απεικόνιση σφραγιδόλιθου από την Δυτική Ασία, 1700-1200 π.Χ.
- Εικ.67. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου ειδωλίου, πιθανόν της θεάς Αστάρτης, από το ναυάγιο του Cadiz F, Ισπανία, 7-6ος αι. π.Χ.
- Εικ.68. Μαρμάρινο σύμπλεγμα ειδωλίων της Δήμητρας και την Κόρης από το ναυάγιο «Snake – Patroclus», Ουκρανία, τέλη 5ου αι. - 350 – 325 π.Χ.
- Εικ.69. Σχεδιαστική απεικόνιση μαρμάρινου ειδωλίου από το ναυάγιο El Sec, Ισπανία, 4ος αι. π.Χ.
- Εικ.70. Μπρούτζινο ειδώλιο Αφροδίτης από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, 1-2ος μ.Χ.
- Εικ.71. Μπρούτζινο σύμπλεγμα Αφροδίτης & Πριάπου από το αγκυροβόλιο της Caesarea, Ισραήλ, 1ος μ.Χ.
- Εικ.72. Μπρούτζινο ειδώλιο Αφροδίτης από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 2ος μ.Χ.
- Εικ.73. Μπρούτζινο ειδώλιο Αρτέμιδος από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 2ος μ.Χ.
- Εικ.74. Μπρούτζινο ειδώλιο Αθηνάς από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 3ος μ.Χ.
- Εικ.75. Μπρούτζινο ειδώλιο Αθηνάς από το αγκυροβόλιο της αρχαίας Απολλωνίας, Ισραήλ, Ύστερη Ρωμαϊκή Εποχή.

Εικ.76. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου ειδωλίου αγριόχοιρου από το ναυάγιο Gela, Ιταλία, 500-480 π.Χ.

Εικ.77. Σχεδιαστική απεικόνιση αργυρού ειδωλίου πετεινού από το ναυάγιο Camarina B, Ιταλία, 2ος μ.Χ.

Εικ.78. Μπρούτζινο ειδώλιο αετού, Ισραήλ.

Εικ.79. Σχεδιαστική απεικόνιση μολύβδινου ναού μικρής κλίμακας από το ναυάγιο Commachio, Ιταλία, 1ος π.Χ.

Εικ.80. Μπρούτζινο αντικείμενο (είδος φαναριού) με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά, Ισραήλ, 3-4ος μ.Χ.

Εικ.81. Αγγεία προσφορών από την θάλασσα των Συρακουσών. α. Σχεδιαστική απεικόνιση αγγείου προσφοράς που εντοπίστηκε κοντά στην είσοδο του Κεντρικού λιμανιού, β. Αγγεία προσφοράς από τα ανατολικά του σημερινού Μικρού Λιμανιού.

Εικ.82. Σχεδιαστική απεικόνιση ομοιώματος πλοίου με οφθαλμούς από την Φυλακωπή, Μήλος, Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Εικ.83. Οφθαλμός από την Αγορά των Αθηνών, 5ος αι. π.Χ.

Εικ.84. Θραύσμα οφθαλμού από την Αγορά των Αθηνών, 5ος αι. π.Χ.

Εικ.85. Θραύσμα οφθαλμού από την Αγορά των Αθηνών, 5ος αι. π.Χ.

Εικ.86. Ακέραιος οφθαλμός με γραπτή διακόσμηση από το λιμάνι της Ζέας, πιθανόν 5ος αι. π.Χ.

Εικ.87. Θραύσμα οφθαλμού με γραπτή διακόσμηση από το λιμάνι της Ζέας, πιθανόν 5ος αι. π.Χ.

Εικ.88. Οφθαλμός από το ναυάγιο του Tektas Burnu. Διακρίνονται ίχνη βαφής αλλά και μια μολύβδινη αιχμή που διαπερνά το κέντρο του. α. Φωτογραφία, β. Σχεδιαστική απεικόνιση.

Εικ.89. Οφθαλμός από το ναυάγιο του Tektas Burnu. Διακρίνονται ίχνη βαφής αλλά και μια μολύβδινη αιχμή που διαπερνά το κέντρο του. α. Φωτογραφία, β. Σχεδιαστική απεικόνιση.

Εικ.90. Δισκοειδής οφθαλμός από το ναυάγιο του Megadim, Ισραήλ, 1ος π.Χ.

Εικ.91. Δισκοειδής οφθαλμός με ίχνη βαφής από το αγκυροβόλιο του Yavneh-Yam, Ισραήλ.

Εικ.92. Σχεδιαστική απεικόνιση των οφθαλμών από το ναυάγιο του Megadim και το αγκυροβόλιο του Yavneh-Yam στις ακτές του Ισραήλ. (a.Megadim b.Yavneh-Yam).

Εικ.93. Μελανόμορφη κύλικα του κεραμέα Νικοσθένη, που απεικονίζει μια κωπήλατη γαλέρα, της οποίας η πλώρη διακοσμείται με έναν μεγάλου μεγέθους νατουραλιστικό οφθαλμό, τέλη βου αι. π.Χ., Μουσείο του Λούβρου F123, Παρίσι.

Εικ.94. Μελανόμορφη οινοχόη που φέρει παράσταση ενός εμπορικού πλοίου του οποίου η πλώρη διακοσμείται με έναν μικρού μεγέθους κυκλικό οφθαλμό, τέλη 6ου αι. π.Χ., Museum Meermann Westreenianum 619/836, Χάγη.

Εικ.95. Φτερωτός φαλλός που διακοσμούσε την μπροστινή όψη προεμβόλου πλοίου που βρέθηκε στον Ρήνο, Rheinisches Landesmuseum U1696, αρχές 1ου-τέλη 2ου αι. μ.Χ.

Εικ.96. Ξύλινος φαλλός φυσικού μεγέθους από το ναυάγιο Planier A, Γαλλία, 1ος μ.Χ.

Εικ.97. Ζεύγη μικρών χάλκινων διακοσμητικών που πιθανόν τοποθετούνταν στα εξέχοντα άκρα των καμαριών των πλοίων και απεικονίζουν γοργόνειες και φτερωτούς φαλλούς, Musée de Mariemont.

Εικ.98. Μπρούτζινο διακοσμητικό που διακοσμείται με παράσταση ενός φτερωτού ίππου – ίσως ιππόκαμπου ή «Πήγασου» από το λιμάνι της Αντιόχειας, Ύστερη Ελληνιστική ή Πρώιμη Ρωμαϊκή Εποχή.

Εικ.99. Σχεδιαστική απεικόνιση των μολύβδινων αντικείμενων σε σχήμα κεράτου που βρέθηκαν στα ναυάγια Albenga, 1ος αι. π.Χ. (α), Punta Scaletta, 2ος αι. π.Χ. (β) και Monaco C, 1ος αι. π.Χ. (γ).

Εικ.100. Έμβολο πλοίου που φέρει διακοσμητικά μοτίβα αποτροπαϊκού χαρακτήρα από την περιοχή Atlit, Ισραήλ, 2ος αι. π.Χ., α. Λεπτομέρεια με το κράνος των Διόσκουρων που επιστέφεται με το χαρακτηριστικό οκτάκτινο αστέρι, β. Λεπτομέρεια με κεφάλια αρπακτικών πτηνών.

Εικ.101. Σχεδιαστική απεικόνιση λίθινων αγκύρων που φέρουν εγχάρακτα σύμβολα από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, Μέση Εποχή Χαλκού.

Εικ.102. Λίθινη άγκυρα που φέρει εγχάρακτο σύμβολο από το χωρίο Megadim, πλησίον της περιοχής Atlit, Ισραήλ, Μέση προς Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ.103. Λίθινη άγκυρα με εγχάρακτο σύμβολο (καβούρι;) από την περιοχή του νότιου ναυαγίου του Kfar Samir, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ.104. Λίθινες άγκυρες με εγχάρακτα σύμβολα πηδαλίων από την περιοχή νότια του Tell Megadim, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ.105. Σύνθετη άγκυρα με εγχάρακτα σύμβολα από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, τέλη Ρωμαϊκών – αρχές Βυζαντινών χρόνων.

Εικ.106. Μολύβδινος στύπος άγκυρας με διακόσμηση οστρέων και αστραγάλων από το Νότιο Ισραήλ. National Maritime Museum of Haifa.

Εικ.107. Μολύβδινος στύπος άγκυρας με διακόσμηση οστρέων και αστραγάλων σε λεπτομέρεια, από το Νότιο Ισραήλ. National Maritime Museum of Haifa.

Εικ.108. Πίνακας με τους 5 σκαραβαίους που εντοπίστηκαν στο ναυάγιο Cape Gelidonya. Στα αριστερά παρουσιάζονται οι σκαραβαίοι σε φωτογραφία, ενώ στα δεξιά ακολουθεί η σχεδιαστική τους απεικόνιση, όπου διακρίνονται καλύτερα τα εγχάρακτα σύμβολά τους.

Εικ.109. Χρυσός σκαραβαίος από το ναυάγιο του Uluburun που αναγράφει το όνομα της Νεφερτίτης.

Εικ.110. Κατάδεσμος ή αλλιώς «πλακίδιο κατάρας» από το ναυάγιο της Κηρώνειας.

Εικ.111. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Αμαθούντα, Κύπρος, 1600-1050 π.Χ.

Εικ.112. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Αμαθούντα, Κύπρος, Ύστερο Κυπριακή περίοδος.

Εικ.113. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Λίβανο.

Εικ.114. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Λίβανο.

Εικ.115. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Σπάρτη, τέλη 1ου αι. π.Χ. – αρχές 1ου αι. μ.Χ.

Εικ.116. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, πριν από τον 5ο αι. μ.Χ.

Παράρτημα εικόνων

Εικ.1. Ακροστόλιο με διακόσμηση πτηνού από την πυξίδα της Τραγάνας (ΥΕ ΙΙΙΓ)
(Koutsouflakis 1999, fig.5.2)

Εικ.2. Διακόσμηση πτηνού στην πλώρη ενός πλοίου που απεικονίζεται σε έναν αττικό Γεωμετρικό σκύφο (735-710 π.Χ.). (Koutsouflakis 1999, fig.5.6)

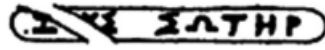
Εικ.3. Διακοσμήσεις πτηνών σε πλοία ενός Γεωμετρικού κρατήρα (735-710 π.Χ.).
(Koutsouflakis 1999, fig.5.7-8)

Εικ.4. Ερυθρόμορφη υδρία από την αρχαία Capua, 4^{ος} π.Χ. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, inv. no. B 2400. (Gadaleta 2022, fig.1)

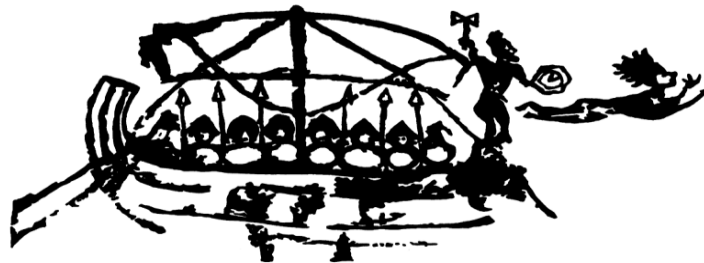
Εικ.5. Λεπτομέρεια ερυθρόμορφης υδρίας από την αρχαία Capua. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, inv. no. B 2400. (Gadaleta 2022, fig.2)

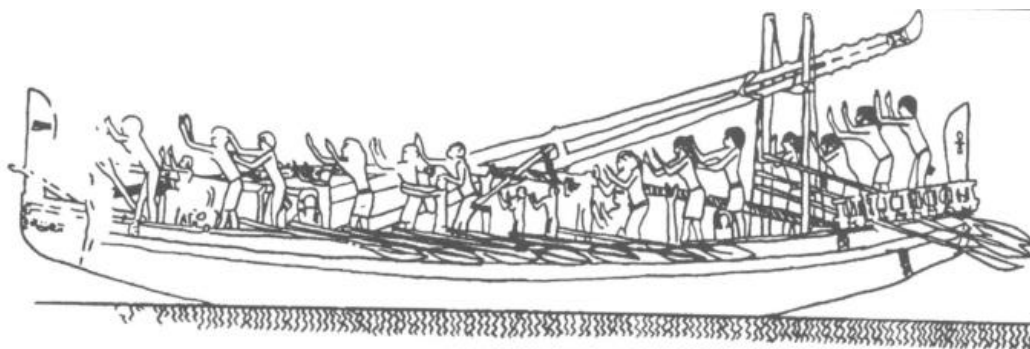
Εικ.6. Ζωγραφική απόδοση της επιγραφής της εγκάρσιας δοκού που είναι στην κορυφή της στυλίδας (από την ερυθρόμορφη υδρία από την αρχαία Capua). (Gadaleta 2022, fig.5)

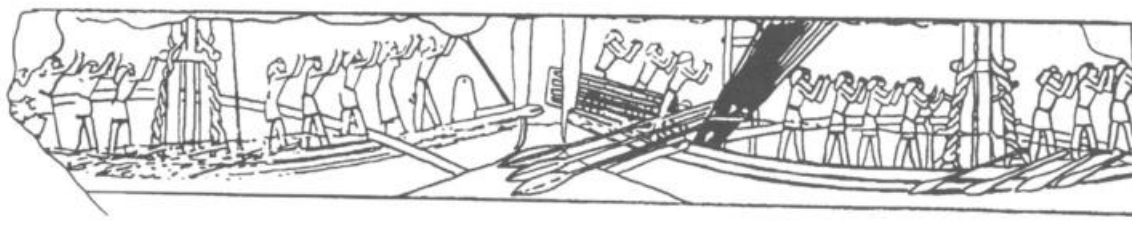
Εικ.7. Γυναικείο αγαλματίδιο μερικώς καλυμμένο με φύλλα χρυσού που αναπαριστά μια συρο-παλαιστινιακή θεότητα, η οποία πιθανόν λειτουργούσε ως η προστάτιδα του πλοίου, Uluburun, τέλη 14^{ου} αι. π.Χ. (Bass 1984, εικ.20)

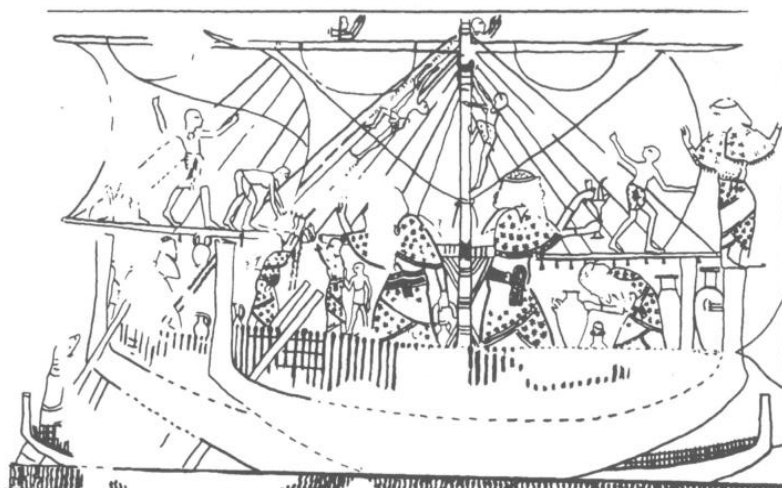
Εικ.8. Ζωγραφική αποτύπωση του εικονογραφικού διακόσμου ενός φοινικικού τάφου στην περιοχή Kef el-Blida, στην Τυνησία, όπου ως ακρόπρωρο του πλοίου εμφανίζεται ο θεός Milqart. (Brody 1998, fig.24)

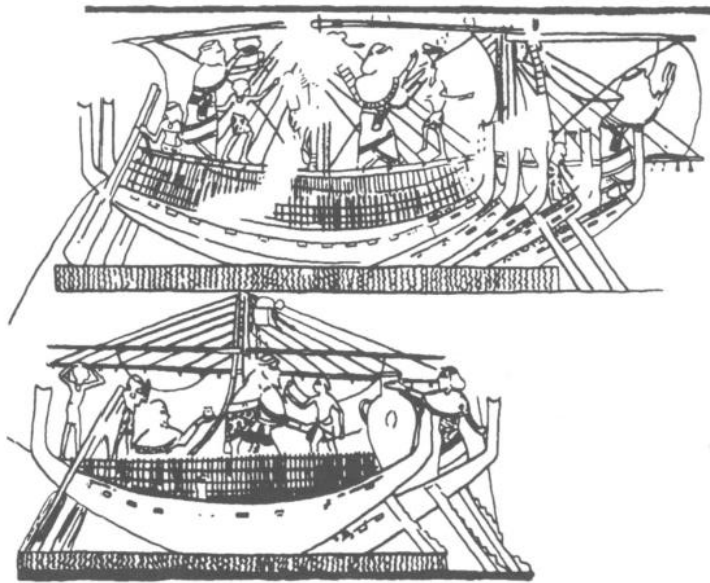
Εικ.9. Ζωγραφική αποτύπωση αιγυπτιακού αναγλύφου που προέρχεται από το ταφικό σύμπλεγμα του Sahu-Re, του δεύτερου Φαραώ της Πέμπτης Δυναστείας. Απεικονίζονται Αιγύπτιοι και Σύριοι επιβάτες σε στάση προσευχής. (Brody 1998, fig.73).

Εικ.10. Ζωγραφική αποτύπωση αιγυπτιακού αναγλύφου που προέρχεται από το ταφικό διάδρομο του Φαραώ Unas, του τελευταίου Φαραώ της Πέμπτης Δυναστείας και απεικονίζει τους επιβάτες των πλοίων σε στάση προσευχής. (Brody 1998, fig.74).

Εικ.11α

Εικ.11β

Εικ.11α-β. Ζωγραφική αποτύπωση του εικονογραφικού διακόσμου του τάφου του Kenamun (18^η Δυναστεία). Οι επιβάτες των πλοίων κρατούν τα χέρια ψηλά σε στάση προσευχής, ενώ οι καπετάνιοι και τα ανώτερα μέλη του πληρώματος διεξάγουν σπονδές και καίνε θυμίαμα. (Brody 1998, fig.76a & 76b.)

Εικ.12α

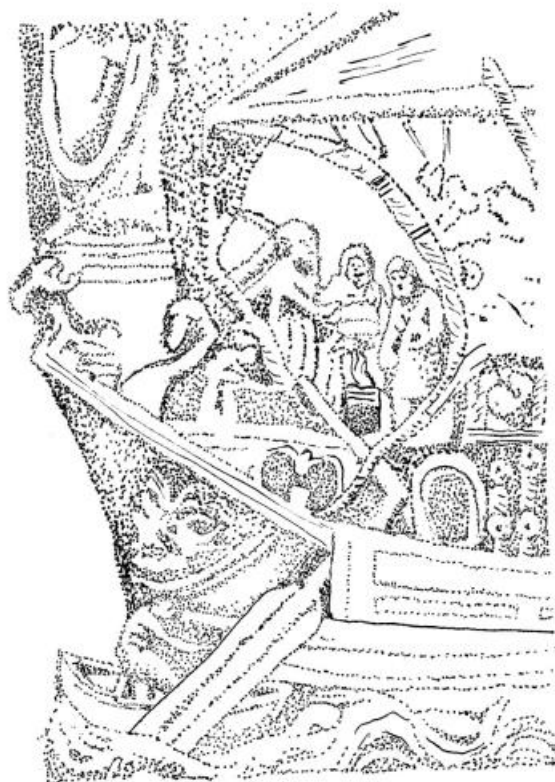

Εικ.12β

Εικ.12α-β. Σκηνή θυσίας εν πλω που προέρχεται από έναν μυκηναϊκό κρατήρα από την αρχαία πόλη της Κύνου. (Dakoronia 2016, CXIX a-b)

Εικ.13α

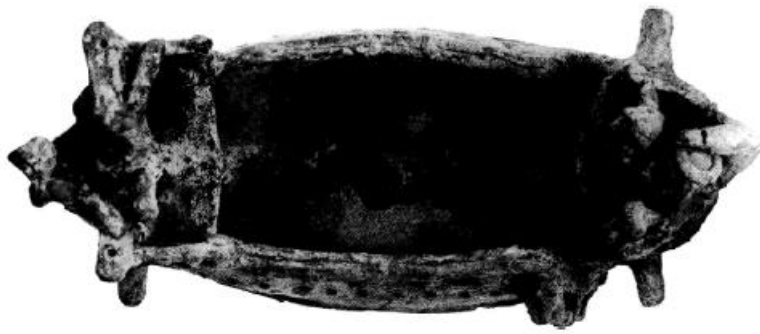

Εικ.13β

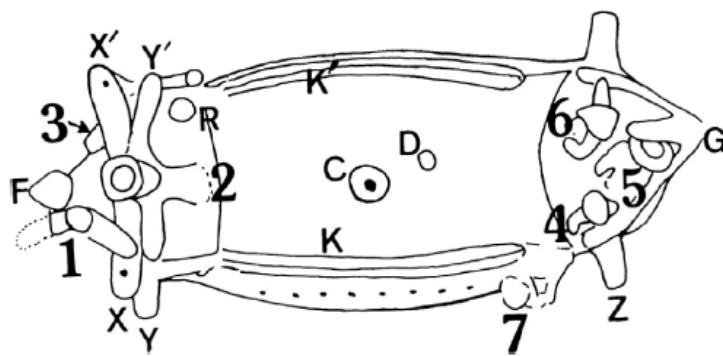
Εικ.13. Ανάγλυφο της Torlonia, 3 μ.Χ., α. Φωτογραφία του αναγλύφου (Van Haepere 2019, fig. 294.), β. Σχεδιαστική απεικόνιση της πρύμνης του πλοίου (Atkins 2009, fig.13.)

Εικ.14α

Εικ.14β

Εικ.14γ

Εικ.14. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Αμαθούντα, 6^{ος} π.Χ., α. Πλευρική λήψη, β. λήψη από την άνω πλευρά, γ. σχηματική απόδοση. (Basch 1999, fig.1, fig.3 & fig.4)

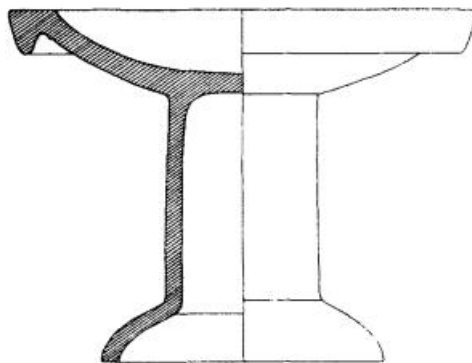

Εικ.15α

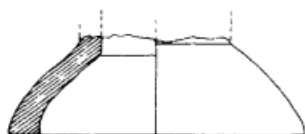

Εικ.15β

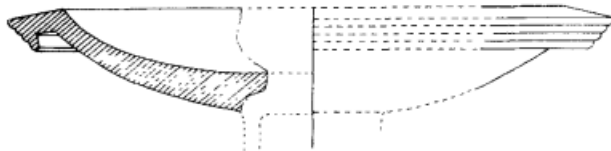
Εικ.15. α. Πήλινο τραπεζοειδές λουτήριο από τον όρμο της Βιτσιλιάς, Φούρνοι, κλασική περίοδος, β. Το εσωτερικό της διακοσμημένης λεκάνης του. (Κουτσοφλάκης & Campbell 2019, εικ.245 & 246)

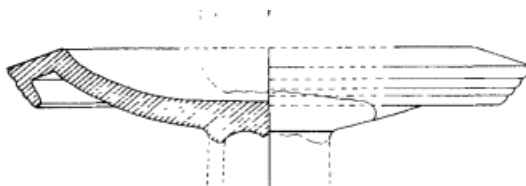
Εικ.16. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου από το Cape d' Ali, Γαλλία, 400 π.Χ. (Kapitän 1979, Fig.3A)

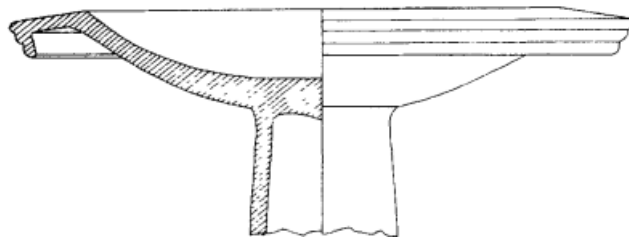
Εικ.17. Σχεδιαστική απεικόνιση βάσης πήλινου λουτηρίου από τον κόλπο Terrasini, Σικελία, πιθανόν 4^{ος} π.Χ. (Kapitän 1979, Fig.3C)

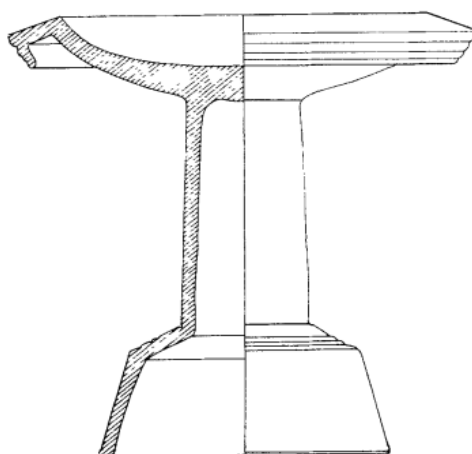
Εικ.18. Σχεδιαστική απεικόνιση θραύσματος λεκάνης πήλινου λουτηρίου από το ναυάγιο Stentinello, Σικελία, 4^{ος} π.Χ. (Kapitän 1979, Fig.7A)

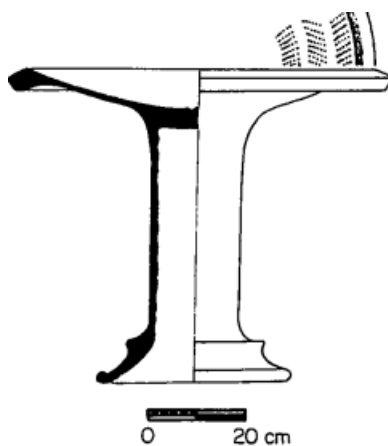
Εικ.19. Σχεδιαστική απεικόνιση θραύσματος λεκάνης πήλινου λουτηρίου από το ναυάγιο Stentinello, Σικελία, 4^{ος} π.Χ. (Kapitän 1979, Fig.7B)

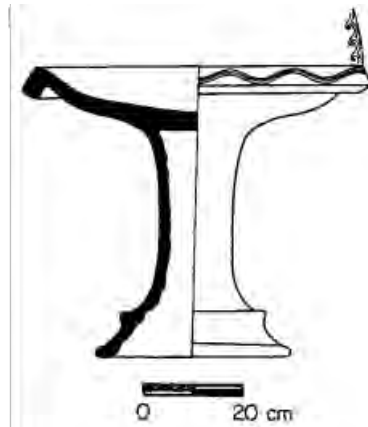
Εικ.20. Σχεδιαστική απεικόνιση άνω τμήματος πήλινου λουτηρίου από το ναυάγιο Cabrera B, Ισπανία, 3π.Χ. (Karitän 1979, Fig.7C)

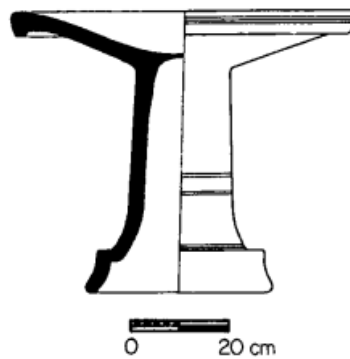
Εικ.21. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε πλησίον του Hvar, Δαλματικές ακτές, 4π.Χ. (Karitän 1979, Fig.7D)

Εικ.22. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Lošinj, Κροατία, α'μισό 3^{ου} αι. π.Χ. (Radic 1991, fig.1b)

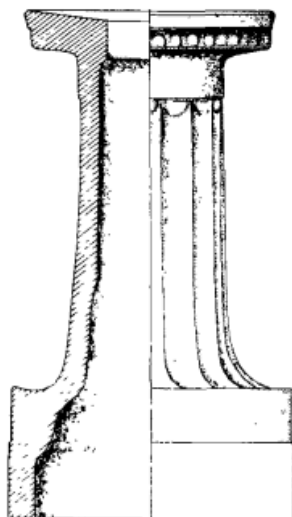
Εικ.23. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Lastovo B, Κροατία, 2^{ος} αι. π.Χ. (Radic 1991, fig.6b)

Εικ.24. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Palagruza A, Κροατία, 1^{ος} αι. π.Χ. (Radic 1991, fig.3b)

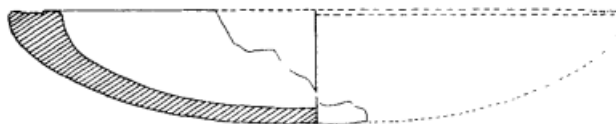
Εικ.25. Ακέραιο πήλινο λουτήριο ύστερου τύπου από το Bodrum, Τουρκία. (Kapitän 1979, fig.14)

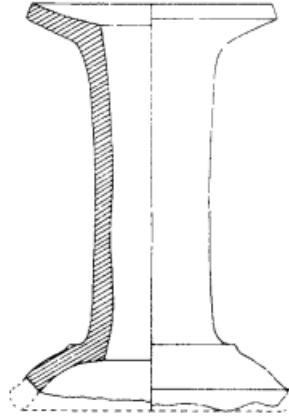
Εικ.26. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου λουτηρίου, το οποίο βρέθηκε στο ναυάγιο Cape Graziano F, Ιταλία, 300 π.Χ. (Kapitän 1979, fig.17)

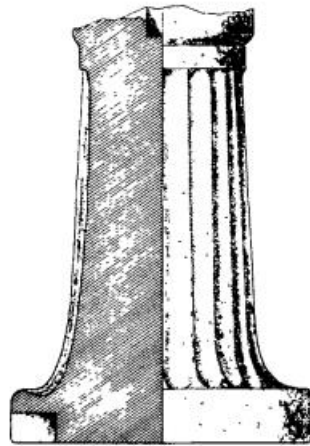
Εικ.27. Τμήμα βάσης πήλινου λουτηρίου από τον κόλπο Terrasini, Ιταλία, 3^{ος} π.Χ. (Kapitän 1979, fig.18)

Εικ.28. Σχεδιαστική απεικόνιση λεκάνης πήλινου λουτηρίου από τον κόλπο Terrasini, Mezza Praia, Ιταλία, 1^{ος} μ.Χ. (Kapitän 1979, fig.22)

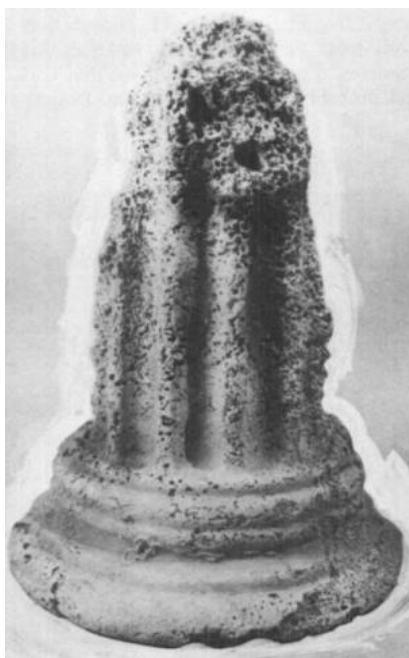
Εικ.29. Σχεδιαστική απεικόνιση βάσης πήλινου λουτηρίου από την περιοχή Cape d'Agde, Γαλλία. (Kapitän 1979, fig.20)

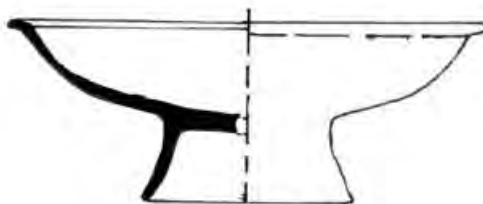
Εικ.30. Σχεδιαστική απεικόνιση βάσης λίθινου λουτηρίου από το αρχαίο Μικρό Λιμάνι των Συρακουσών, Σικελία, 4-3^{ος} π.Χ. (Kapitän 1979, fig.24)

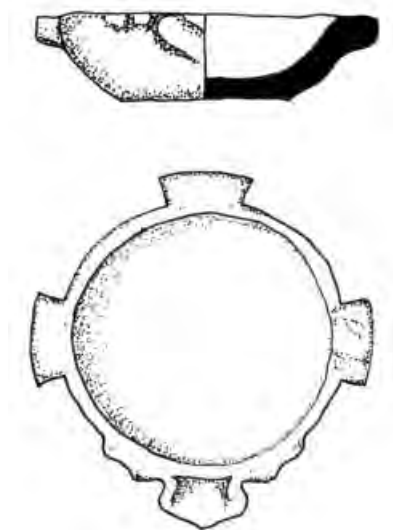
Εικ.31. Λίθινο λουτήριο από το ναυάγιο της Κυρήνειας, Κύπρος, τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. (Kapitän 1979, fig.25)

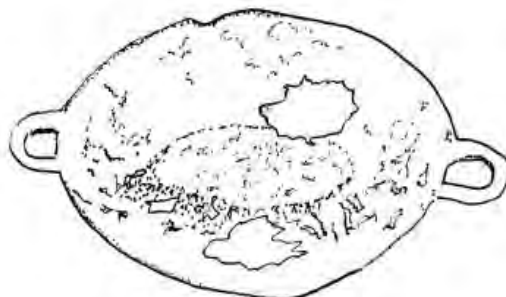
Εικ.32. Βάση λίθινου λουτηρίου από το ναυάγιο Spargi, Σαρδηνία, 2^{ος} π.Χ. (Kapitän 1979, fig.26)

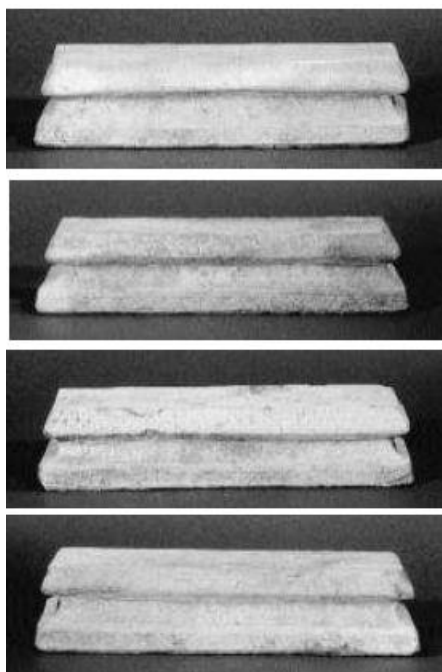
Εικ.33. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινης λεκάνης από το ναυάγιο Cabrera B, Ισπανία, 3^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.3a)

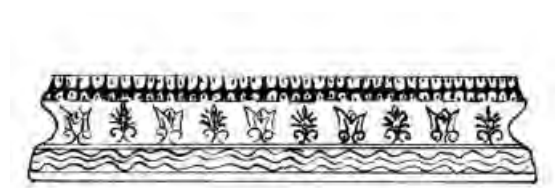
Εικ.34. Σχεδιαστική απεικόνιση μαρμάρινης λεκάνης από το ναυάγιο Camarina B, Ιταλία, 2^{ος} μ.Χ. (Atkins 2009, fig.3c)

Εικ.35. Σχεδιαστική απεικόνιση ασημένιας λεκάνης από το ναυάγιο Camarina B με δύο λαβές, Ιταλία, 2^{ος} μ.Χ. (Atkins 2009, fig.3b)

Εικ.36α

Εικ.36β

Εικ.36. Οι 4 πανομοιότυποι πήλινοι βωμοί από το νανάγιο Gela, Ιταλία, 500-480 π.Χ. α. Οι βωμοί (Panvini 2001, Pl. xvi, 91-92-93-94), β. Σχεδιαστική απεικόνιση, όπου διακρίνεται καλύτερα η διακόσμησή τους (Atkins 2009, fig.4a).

Εικ.37. Σχεδιαστική απεικόνιση μαρμάρινου βωμού από το νανάγιο Spargi, Ιταλία, 2^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, 4b)

Εικ.38. Μικρός πήλινος βωμός με ανάγλυφη διακόσμηση από την Mezza Praia, Ιταλία, 4^{ος} π.Χ.
(Kapitän 1985, fig.4)

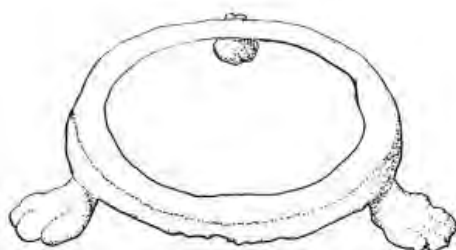
Εικ.39. Σχεδιαστική απεικόνιση θυμιατηρίου από το ναυάγιο Elissa, Ισραήλ, 8^{ος} αι. π.Χ.
(Atkins 2009, fig.5a)

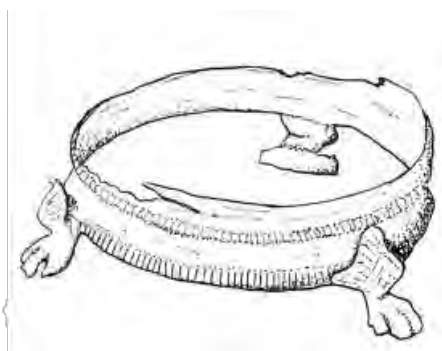
Εικ.40. Σχεδιαστική απεικόνιση θυμιατηρίου από το ναυάγιο Cadiz F, Ισπανία, 7-6^{ος} αι. π.Χ.
(Atkins 2009, fig.5c)

Εικ.41. Σχεδιαστική απεικόνιση θυμιατηρίου (ένα από τα 4) από ναυάγιο από το λιμάνι της Pisa, Ιταλία, 2^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.5b)

Εικ.42. Σχεδιαστική απεικόνιση τριποδικής βάσης από μπρούτζο, ναυάγιο Gela, Ιταλία, 5^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.5d)

Εικ.43. Σχεδιαστική απεικόνιση τριποδικής βάσης από μπρούτζο, ναυάγιο Grado, Ισπανία, 3^{ος} μ.Χ. (Atkins 2009, fig.5e)

Εικ.44. Σχεδιαστική απεικόνιση candelabrum από το ναυάγιο El Sec, Ισπανία, 4^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.6a)

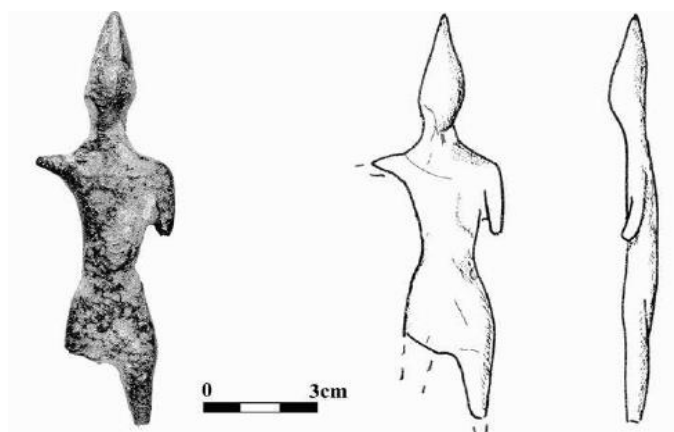
Εικ.45. Σχεδιαστική απεικόνιση candelabrum από το ναυάγιο Spargi, Ιταλία, 2^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.6c)

Εικ.46. Σχεδιαστική απεικόνιση candelabrum από το ναυάγιο Palagruza B, Κροατία, 1^{ος} μ.Χ. (Atkins 2009, fig.6b)

Εικ.47. Τελετουργικά αντικείμενα από το Ashkelon, Ισραήλ, 2^{ος} -1^{ος} αι. π.Χ. Τα αντικείμενα της φωτογραφίας είναι τα εξής: δύο κουτάλες, ένα λυχνάρι και ένα λίστρον ή αλλιώς φτυάρι για την καύση θυμιάματος. (Galili & Rosen 2015, fig.61c)

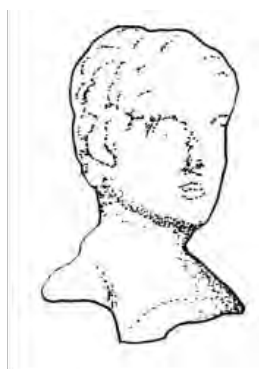
Εικ.48. Αγαλματίδιο ανδρικής θεότητας από την περιοχή Yavne-Yam, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού. (Galili & Rosen 2015, fig.4)

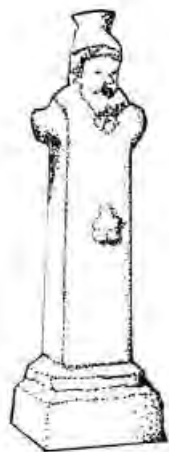
Εικ.49. Άνω τμήμα κορμού αγαλματιδίου ανδρικής μορφής σε στάση προσευχής από την περιοχή Yavne-Yam, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού. (Galili & Rosen 2015, fig.5)

Εικ.50. Σχεδιαστική απεικόνιση ανδρικής πήλινης κεφαλής από το ναυάγιο Cadiz F, Ισπανία, 7-6^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.7a)

Εικ.51. Σχεδιαστική απεικόνιση ανδρικής κεφαλής από μπρούτζο από το ναυάγιο Camarina A, Ιταλία, 2^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.7b)

Εικ.52. Σχεδιαστική απεικόνιση πύλινης ερμαϊκής στήλης από το ναυάγιο Kizilburun, Τουρκία, 1^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.7c)

Εικ.53. Ξύλινο αγαλματίδιο Πριάπου από το ναυάγιο Planier A, Γαλλία, 1^{ος} μ.Χ. (Neilson 2002, fig.2)

Εικ.54. Μπρούτζινο αγαματίδιο ιθυφαλλικής μορφής από το Ashkelon, Ισραήλ, 1-2^{ος} μ.Χ.
(Galili & Rosen 2015, fig.10)

Εικ.55. Μπρούτζινο αγαματίδιο Σατύρου από το ναυάγιο Ognina A, Σικελία, 3^{ος} μ.Χ.
(Gargallo 1972, Plate 13)

Εικ.56. Σχεδιαστική απεικόνιση μπρούτζινου αγαλματιδίου Δία από το ναυάγιο Cavallo A, Γαλλία, 40-60π.Χ. (Atkins 2009, fig.8a)

Εικ.57. Σχεδιαστική απεικόνιση μπρούτζινου αγαλματιδίου Ποσειδώνα από το ναυάγιο Grado, Ισπανία, 2^{ος} μ.Χ. (Atkins 2009, fig.8b)

Εικ.58. Μπρούτζινα αγαλματίδια που αναπαριστούν τους Διόσκουρους από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 2^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.13c)

Εικ.59. Μπρούτζινο αγαλματίδιο τηβεννοφόρας μορφής, πιθανόν Αρποκράτη, από το ναυάγιο Nahal Ovadiah, Ισραήλ, 2^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.14)

Εικ.60. Μπρούτζινο αγαλματίδιο ανδρικής μορφής με toga, πιθανόν Δία ή Ηρακλή, από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, Ρωμαϊκή Εποχή. (Galili & Rosen 2015, fig.11)

Εικ.61. Μπρούτζινο αγαλματίδιο Σάραπι από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 3^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.12b)

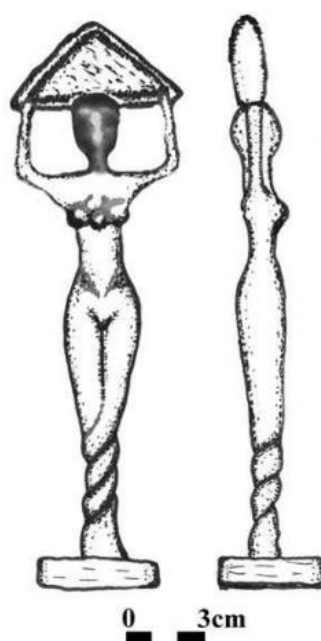
Εικ.62. Μπρούτζινο αγαλματίδιο Ερμή από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 3^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.12a)

Εικ.63. Μπρούτζινο αγαλματίδιο Ερμή από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, Ρωμαϊκή Εποχή (Galili & Rosen 2015, fig.18)

Εικ.64. Πήλινο αγαλματίδιο πιθανόν της θεάς Tanit από την περιοχή Shave Zion, Ισραήλ. (Galili & Rosen 2015, fig.3)

Εικ.65. Σχεδιαστική απεικόνιση μεταλλικού ειδωλίου, πιθανόν της θεάς Asherah από την περιοχή Kfar Galim, Ισραήλ, Εποχή του Χαλκού. (Galili & Rosen 2015, fig.7)

Εικ.66. Σχεδιαστική απεικόνιση σφραγιδόλιθου από την Δυτική Ασία, 1700-1200 π.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.8)

Εικ.67. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου ειδωλίου, πιθανόν της θεάς Αστάρτης, από το ναυάγιο του Cadiz F, Ισπανία, 7-6^{ος} αι. π.Χ. (Atkins 2009, fig.9a)

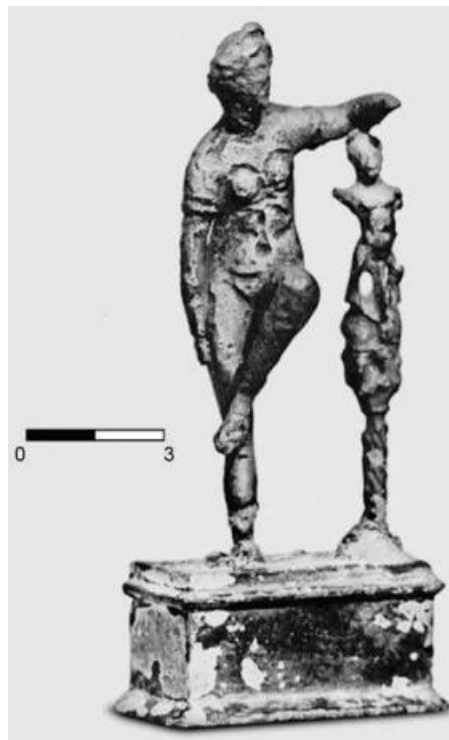
Εικ.68. Μαρμάρινο σύμπλεγμα ειδωλίων της Δήμητρας και την Κόρης από το ναυάγιο «Snake – Patroclus», Ουκρανία, τέλη 5^{ου} αι. - 350 – 325 π.Χ. (Tereshchenko 2019, fig.79)

Εικ.69. Σχεδιαστική απεικόνιση μαρμαρίνου ειδωλίου από το ναυάγιο El Sec, Ισπανία, 4^{ος} αι. π.Χ. (Atkins 2009, fig.9b)

Εικ.70. Μπρούτζινο ειδώλιο Αφροδίτης από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, 1-2^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.9)

Εικ.71. Μπρούτζινο σύμπλεγμα Αφροδίτης & Πριάπου από το αγκυροβόλιο της Caesarea, Ισραήλ, 1^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.16)

Εικ.72. Μπρούτζινο ειδώλιο Αφροδίτης από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 2^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.13b)

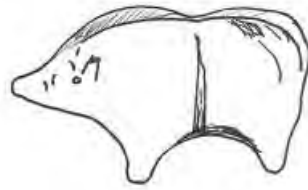
Εικ.73. Μπρούτζινο ειδώλιο Αρτέμιδος από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 2^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.13a)

Εικ.74. Μπρούτζινο ειδώλιο Αθηνάς από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, 3^{ος} μ.Χ. (Galili & Rosen 2015, fig.12c)

Εικ.75. Μπρούτζινο ειδώλιο Αθηνάς από το αγκυροβόλιο της αρχαίας Απολλωνίας, Ισραήλ, Ύστερη Ρωμαϊκή Εποχή. (Galili & Rosen 2015, fig.17)

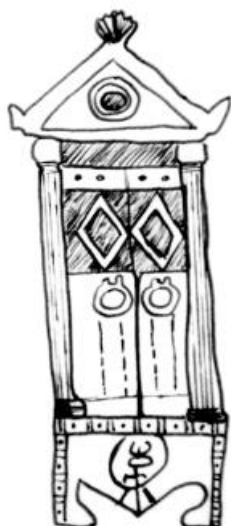
Εικ.76. Σχεδιαστική απεικόνιση πήλινου ειδωλίου αγριόχοιρου από το ναυάγιο Gela, Ιταλία, 500-480 π.Χ. (Atkins 2009, fig.10a)

Εικ.77. Σχεδιαστική απεικόνιση αργυρού ειδωλίου πετεινού από το ναυάγιο Camarina B, Ιταλία, 2^{ος} μ.Χ. (Atkins 2009, fig.10b)

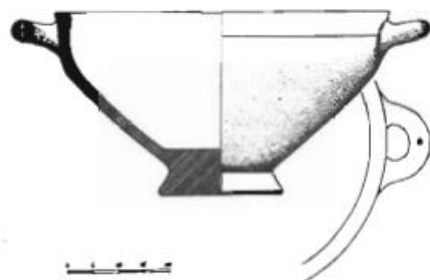
Εικ.78. Μπρούτζινο ειδώλιο αετού, Ισραήλ. (Galili et al. 2010, fig.49)

Εικ.79. Σχεδιαστική απεικόνιση μολύβδινου ναού μικρής κλίμακας από το νανάγιο Commachio, Ιταλία, 1^{ος} π.Χ. (Atkins 2009, fig.10b)

Εικ.80. Μπρούτζινο αντικείμενο (είδος φαναριού) με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά, Ισραήλ, 3-4^{ος} μ.Χ. (Galili et al. 2010, fig.50)

Εικ.81α

Εικ.81β

Εικ.81. Αγγεία προσφορών από την θάλασσα των Συρακουσών. α. Σχεδιαστική απεικόνιση αγγείου προσφοράς που εντοπίστηκε κοντά στην είσοδο του Κεντρικού λιμανιού (Karitän 1985, fig.2), β. Αγγεία προσφοράς από τα ανατολικά του σημερινού Μικρού Λιμανιού. (Karitän 1985, fig.3)

Εικ.82. Σχεδιαστική απεικόνιση ομοιώματος πλοίου με οφθαλμούς από την Φυλακωπή, Μήλος, Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. (Nowak 2006, fig.3.8)

Εικ.83. Οφθαλμός από την Αγορά των Αθηνών, 5^{ος} αι. π.Χ. (Carlson 2009, fig.1)

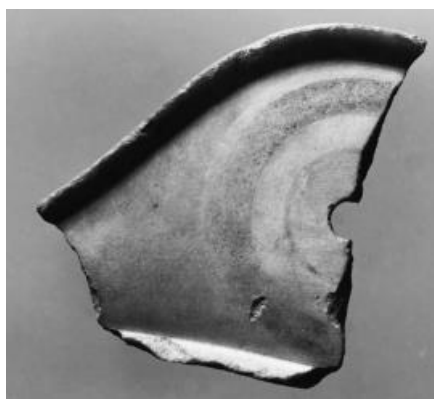
Εικ.84. Θράυσμα οφθαλμού από την Αγορά των Αθηνών, 5^{ος} αι. π.Χ. (Carlson 2009, fig.2)

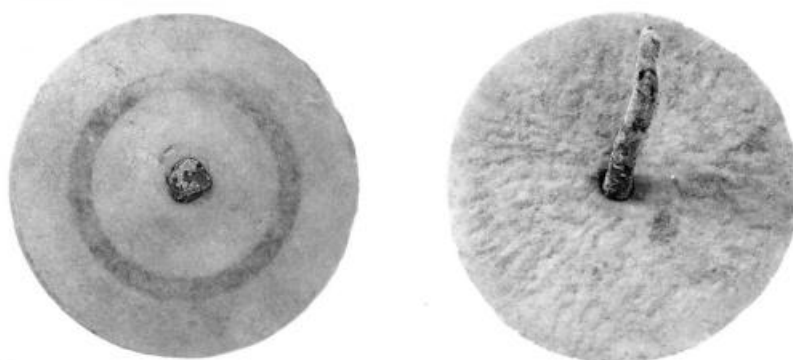
Εικ.85. Θράυσμα οφθαλμού από την Αγορά των Αθηνών, 5^{ος} αι. π.Χ. (Carlson 2009, fig.3)

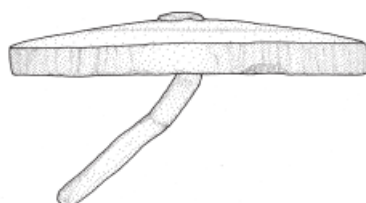
Εικ.86. Ακέραιος οφθαλμός με γραπτή διακόσμηση από το λιμάνι της Ζέας, πιθανόν 5^{ος} αι. π.Χ. (Carlson 2009, fig.4)

Εικ.87. Θραύσμα οφθαλμού με γραπτή διακόσμηση από το λιμάνι της Ζέας, πιθανόν 5^{ος} αι. π.Χ. (Carlson 2009, fig.5)

Εικ.88α

Εικ.88β

Εικ.88. Οφθαλμός από το ναυάγιο του Tektas Burnu. Διακρίνονται ίχνη βαφής αλλά και μια μολύβδινη αιχμή που διαπερνά το κέντρο του. α. Φωτογραφία, β. Σχεδιαστική απεικόνιση. (Carlson 2009, fig.9)

Εικ.89α

Εικ.89β

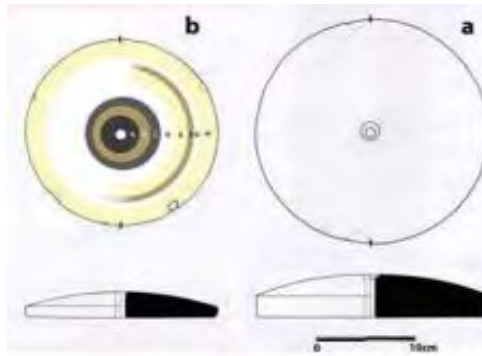
Εικ.89. Οφθαλμός από το ναυάγιο του Tektas Burnu. Διακρίνονται ίχνη βαφής αλλά και μια μολύβδινη αιχμή που διαπερνά το κέντρο του. α. Φωτογραφία, β. Σχεδιαστική απεικόνιση. (Carlson 2009, fig.10)

Εικ.90. Δισκοειδής οφθαλμός από το ναυάγιο του Megadim, Ισραήλ, 1^{ος} π.Χ. (Zemer 2016, fig.3)

Εικ.91. Δισκοειδής οφθαλμός με ίχνη βαφής από το αγκυροβόλιο του Yavneh-Yam, Ισραήλ. (Zemer 2016, fig.4)

Εικ.92. Σχεδιαστική απεικόνιση των οφθαλμών από το ναυάγιο του Megadim και το αγκυροβόλιο του Yavneh-Yam στις ακτές του Ισραήλ. (a.Megadim b.Yavneh-Yam) (Zemer 2016, fig.5)

Εικ.93. Μελανόμορφη κύλικα του κεραμέα Νικισθένη, που απεικονίζει μια κωπήλατη γαλέρα, της οποίας η πλώρη διακοσμείται με έναν μεγάλου μεγέθους νατουραλιστικό οφθαλμό, τέλη 6^{ου} αι. π.Χ., Μουσείο του Λούβρου F123, Παρίσι. (Carlson 2009, fig.12)

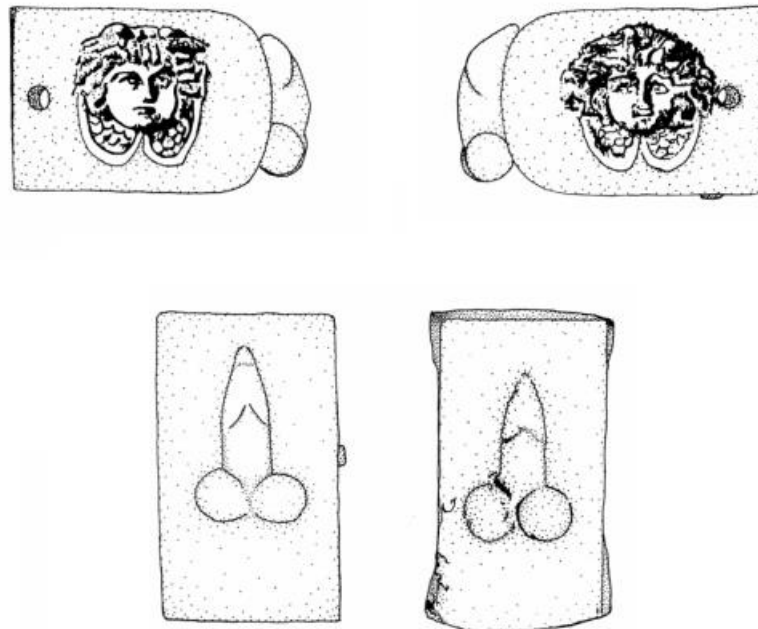
Εικ.94. Μελανόμορφη οinoχόη που φέρει παράσταση ενός εμπορικού πλοίου του οποίου η πλώρη διακοσμείται με έναν μικρού μεγέθους κυκλικό οφθαλμό, τέλη 6^{ου} αι. π.Χ., Museum Meermannno Westreenianum 619/836, Χάγη. (Carlson 2009, fig.13)

Εικ.95. Φτερωτός φαλλός που διακοσμούσε την μπροστινή όψη προεμβόλου πλοίου που βρέθηκε στον Ρήνο, Rheinisches Landesmuseum U1696, αρχές 1^{ου}-τέλη 2^{ου} αι. μ.Χ. (Neilson 2002, fig.3)

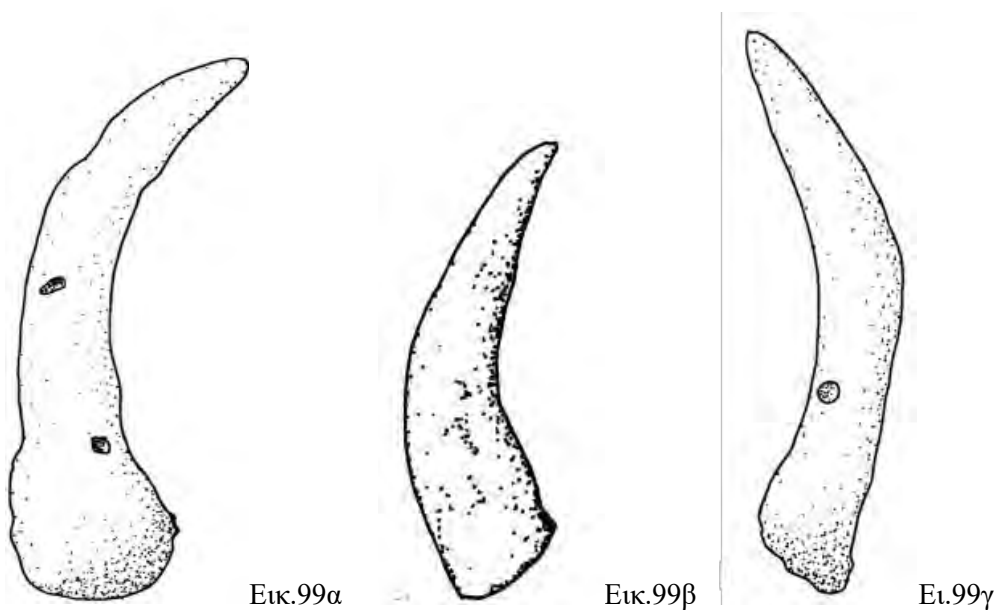
Εικ.96. Ξύλινος φαλλός φυσικού μεγέθους από το ναυάγιο Planier A, Γαλλία, 1^{ος} μ.Χ. (Neilson 2002, fig.1)

Εικ.97. Ζεύγη μικρών χάλκινων διακοσμητικών που πιθανόν τοποθετούνταν στα εξέχοντα άκρα των καμαριών των πλοίων και απεικονίζουν γοργόνεια και φτερωτούς φαλλούς, Musée de Mariemont. (Nowak 2006, fig.4.7 (B))

Εικ.98. Μπρούτζινο διακοσμητικό που διακοσμείται με παράσταση ενός φτερωτού ίππου – ίσως ιππόκαμπου ή «Πήγασου» από το λιμάνι της Αντιόχειας, Ύστερη Ελληνιστική ή Πρώιμη Ρωμαϊκή Εποχή. (Akkemik 2018, fig.9)

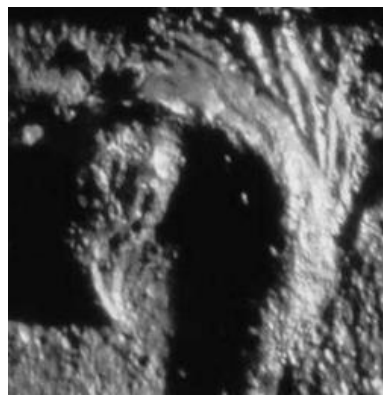
Εικ.99. Σχεδιαστική απεικόνιση των μολύβδινων αντικείμενων σε σχήμα κεράτου που βρέθηκαν στα ναύγια Albenga, 1^{ος} αι. π.Χ. (α), Punta Scaletta, 2^{ος} αι. π.Χ. (β) και Monaco C, 1^{ος} αι. π.Χ. (γ). (Atkins 2009, fig.12 a,b,c)

Εικ.100

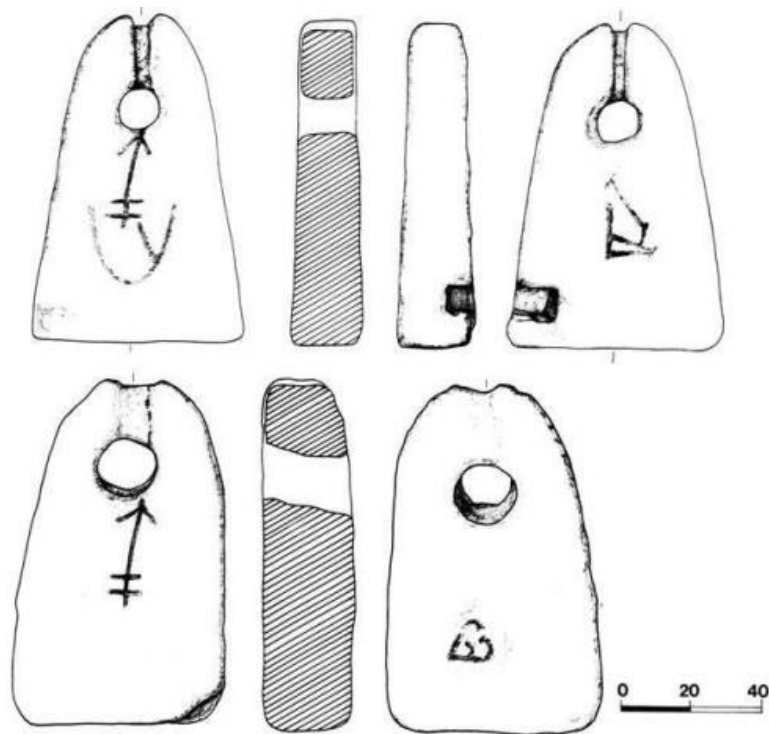

Ει.100α

Εικ.100β

Εικ.100. Έμβολο πλοίου που φέρει διακοσμητικά μοτίβα αποτροπαϊκού χαρακτήρα από την περιοχή Atlit, Ισραήλ, 2^{ος} αι. π.Χ., α. Λεπτομέρεια με το κράνος των Διόσκουρων που επιστέφεται με το χαρακτηριστικό οκτάκτινο αστέρι, β. Λεπτομέρεια με κεφάλια αρπακτικών πτηνών. (Galili & Rosen 2015, fig.21)

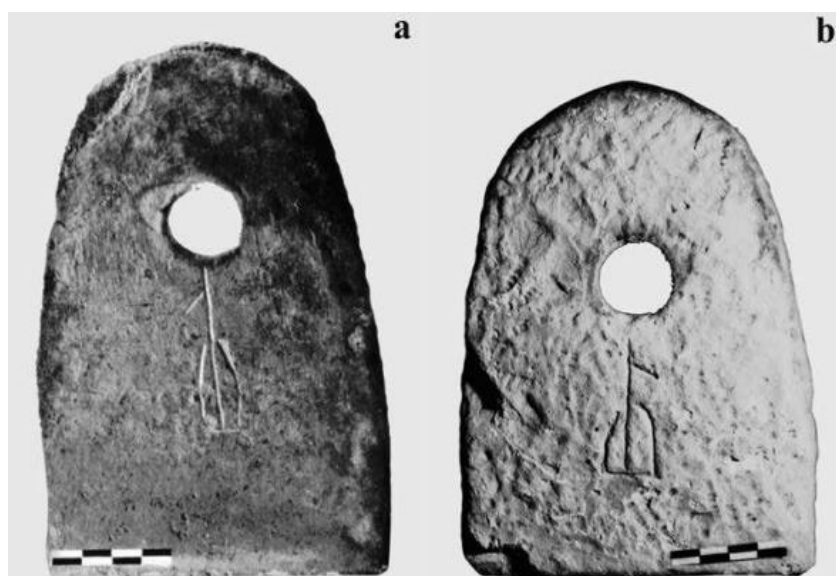
Εικ.101. Σχεδιαστική απεικόνιση λίθινων αγκύρων που φέρουν εγχάρακτα σύμβολα από την περιοχή Kfar Samir, Ισραήλ, Μέση Εποχή Χαλκού. (Galili & Rosen 2015, fig.28)

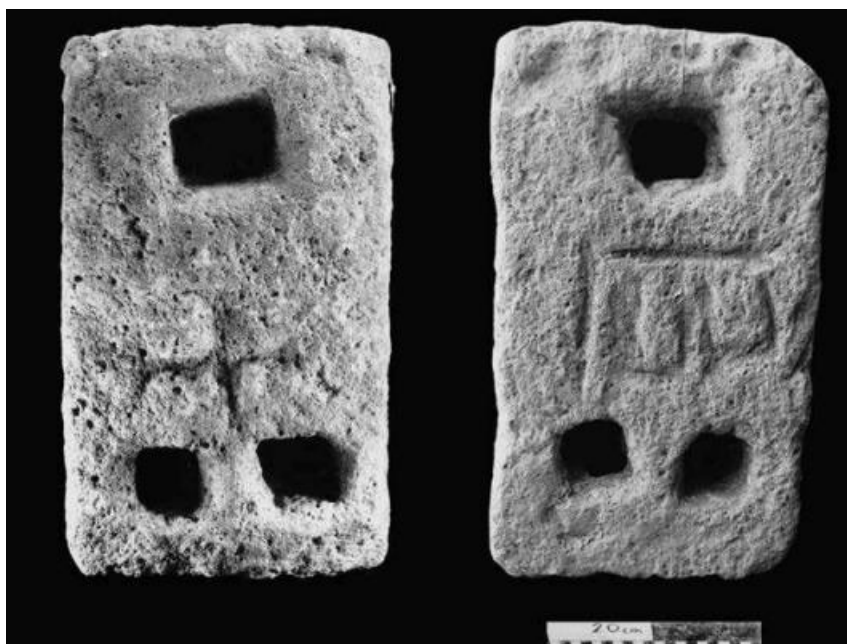
Εικ.102. Λίθινη άγκυρα που φέρει εγχάρακτο σύμβολο από το χωρίο Megadim, πλησίον της περιοχής Atlit, Ισραήλ, Μέση προς Ύστερη Εποχή του Χαλκού. (Galili & Rosen 2015, fig.28)

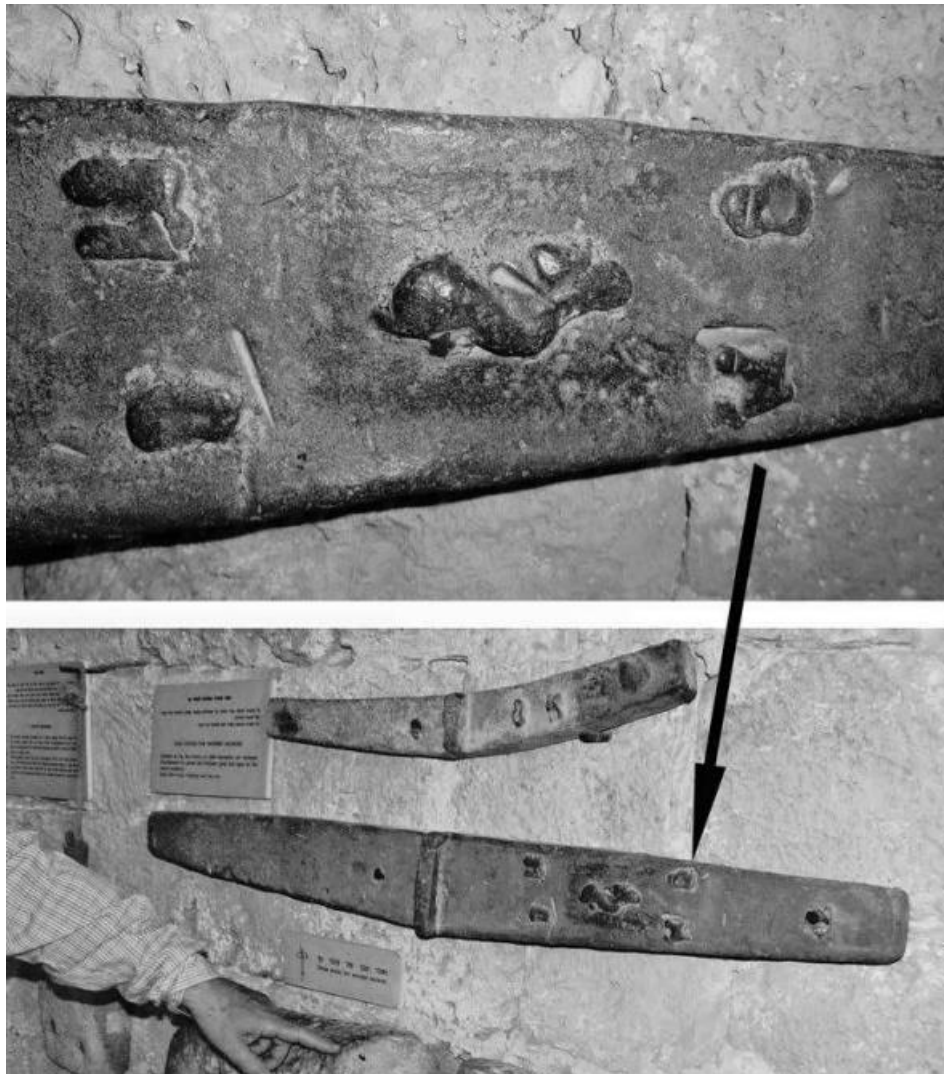
Εικ.103. Λίθινη άγκυρα με εγχάρακτο σύμβολο (καβούρι;) από την περιοχή του νότιου ναυαγίου του Kfar Samir, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού. (Galili & Rosen 2015, fig.29)

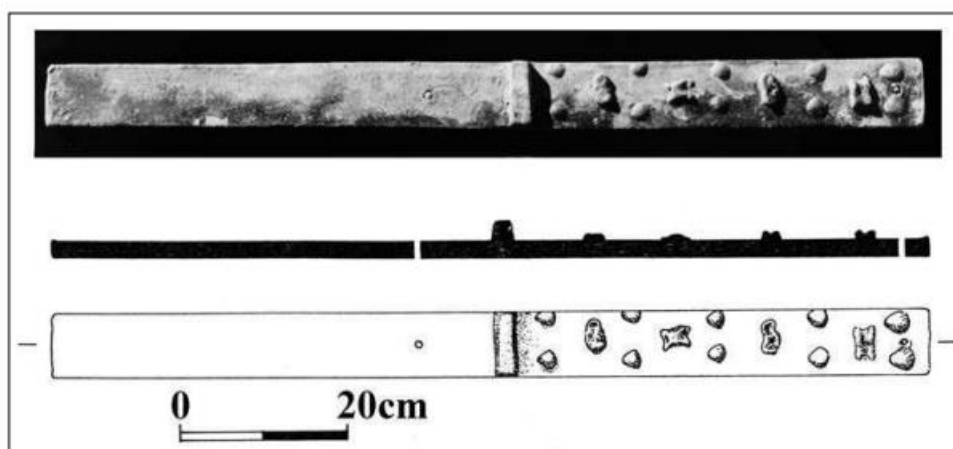
Εικ.104. Λίθινες άγκυρες με εγχάρακτα σύμβολα πηδαλίων από την περιοχή νότια του Tell Megadim, Ισραήλ, Ύστερη Εποχή του Χαλκού. (Galili & Rosen 2015, fig.31)

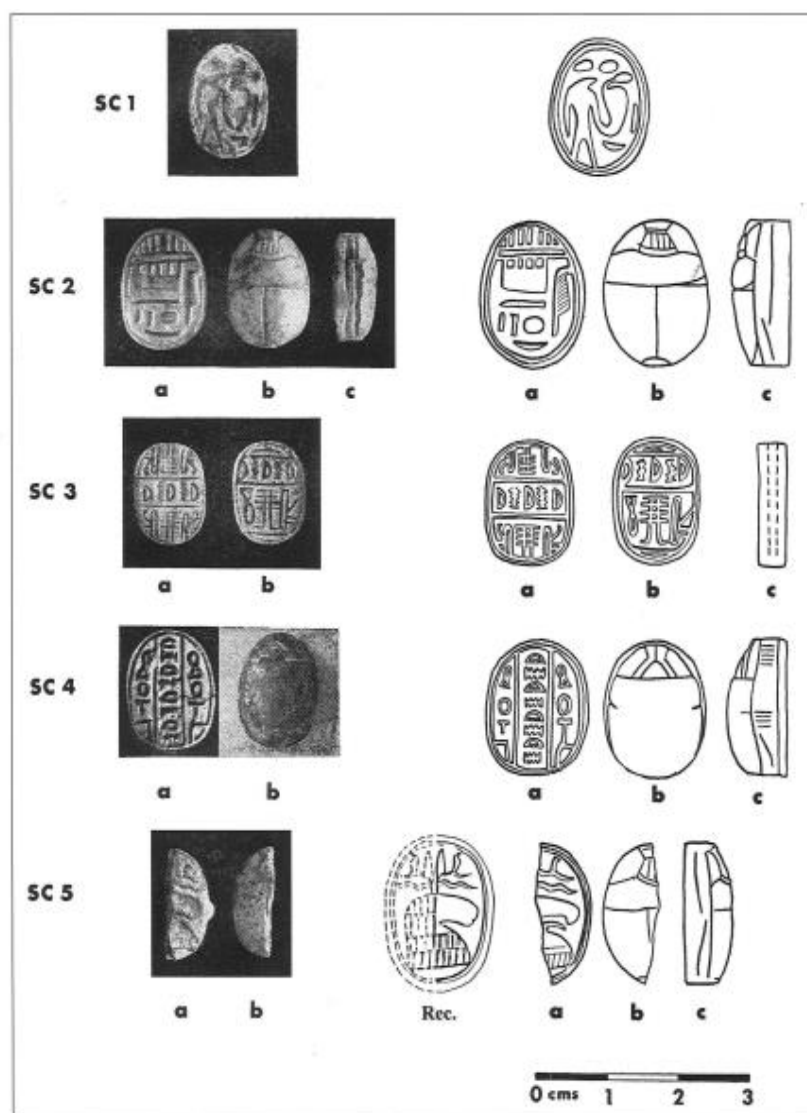
Εικ.105. Σύνθετη άγκυρα με εγχάρακτα σύμβολα από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, τέλη Ρωμαϊκών – αρχές Βυζαντινών χρόνων. (Galili & Rosen 2015, fig.34)

Εικ.106. Μολύβδινος στύπος άγκυρας με διακόσμηση οστρέων και αστραγάλων από το Νότιο Ισραήλ. National Maritime Museum of Haifa. (Galili & Rosen 2015, fig.48)

Εικ.107. Μολύβδινος στύπος άγκυρας με διακόσμηση οστρέων και αστραγάλων σε λεπτομέρεια, από το Νότιο Ισραήλ. National Maritime Museum of Haifa. (Galili & Rosen 2015, fig.49)

Εικ.108. Πίνακας με τους 5 σκαραβαίους που εντοπίστηκαν στο νανάγιο Cape Gelidonya. Στα αριστερά παρουσιάζονται οι σκαραβαίοι σε φωτογραφία, ενώ στα δεξιά ακολουθεί η σχεδιαστική τους απεικόνιση, όπου διακρίνονται καλύτερα τα εγχάρακτα σύμβολά τους. (Brandl 2003, Plate 1)

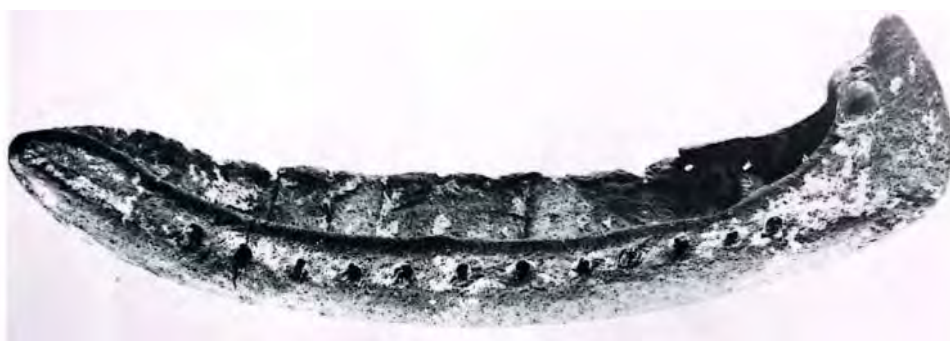
Εικ.109. Χρυσός σκαραβαίος από το ναυάγιο του Uluburun που αναγράφει το όνομα της Νεφερτίτης. (Fawcett & Zietsman 2001, fig.21)

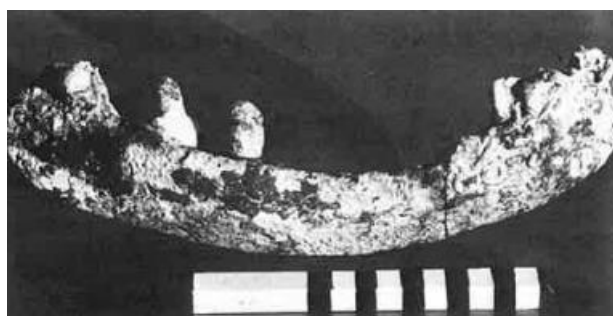
Εικ.110. Κατάδεσμος ή αλλιώς «πλακίδιο κατάρας» από το ναυάγιο της Κηρόνειας. (Katzen 1968, εικ.27)

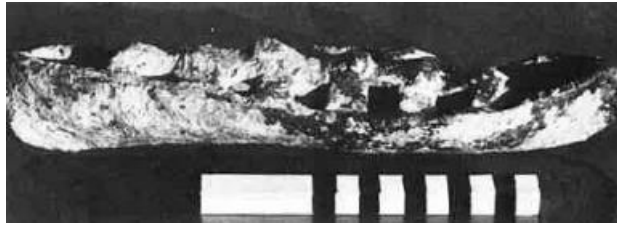
Εικ.111. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Αμαθούντα, Κύπρος, 1600-1050 π.Χ. (Westerberg 1983, εικ.8)

Εικ.112. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Αμαθούντα, Κύπρος, Ύστερο Κυπριακή περίοδος. (Westerberg 1983, εικ.11)

Εικ.113. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Λίβανο. (Basch 1987, εικ.645)

Εικ.114. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Λίβανο. (Basch 1987, εικ.646)

Εικ.115. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την Σπάρτη, τέλη 1^{ου} αι. π.Χ. – αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ. (Basch 1987, εικ.936)

Εικ.116. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από την περιοχή Ashkelon, Ισραήλ, πριν από τον 5^ο αι. μ.Χ. (Galili & Rosen 205, fig.25)